Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાવ્યસમુચ્ચય

ભાગ બીજો

રામનારાયણ વિ. પાઠક

6૭ग
22

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ओ३म्

पुस्तक संख्या...... ६९ग/२२

पञ्जिका संख्या...... २६२५४

पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां लगाना वर्जित है। कोई सज्जन पन्द्रह दिन से अधिक देर तक पुस्तक अपने पास नहीं रख सकते। अधिक देर तक रखने के लिये पुनः आज्ञा प्राप्त करनी चाहिये।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्टाक प्रमाणीकरण १९८४-१९८५

CHECKED 1973

Initial

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાવ્યસમુચ્ચય

ભાગ ૨

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ લેખકની કૃતિઓ

૧ પ્રમાણશાસ્ત્ર પ્રવેશિકા — સંવત ૧૯૭૮
૨ કાવ્ય સમુચ્ચય: ભાગ ૧–૨ — ,, ૧૯૮૦
૩ ગોવિંદ-ગમન
(સંપાદન: અધ્યા. નરહરિ દ્વા. પરીખ સાથે) — ,, ૧૯૮૦
૪ કાવ્યપ્રકાશ ઉલ્લાસ ૧ થી ૬ (અનુવાદ
અધ્યા. રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ સાથે) — ,, ૧૯૮૦
૫ ધમ્મપદ (અનુવાદ)
(અધ્યા. ધર્માનંદ કોસંબી સાથે) — ,, ૧૯૮૧
૬ પૂર્વાલાપ (સંપાદન) — ,, ૧૯૮૩
૭ દ્વિરેફની વાતો ભાગ ૧ — ,, ૧૯૮૫
૮ કાવ્યપરિચય ભાગ ૧–૨
(અધ્યા. નગીનદાસ ના. પારેખ સાથે) — ,, ૧૯૮૫
૯ સ્વૈરવિહાર ભા. ૧ — ,, ૧૯૮૭
૧૦ અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્ય — ,, ૧૯૯૦
૧૧ દ્વિરેફની વાતો ભા. ૨ — ,, ૧૯૯૦
૧૨ નર્મદાશંકર કવિ — ,, ૧૯૯૨
૧૩ શેષનાં કાવ્યો — ,, ૧૯૯૪
૧૪ સ્વૈરવિહાર ભા. ૨ — ,, ૧૯૯૪
૧૫ અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યના વહેણો — ,, ૧૯૯૫
૧૬ કાવ્યની શક્તિ — ,, ૧૯૯૬
૧૮ સાહિત્યવિમર્શ — ,, ૧૯૯૬
૧૮ દ્વિરેફની વાતો ભા. ૩ — ,, ૧૯૯૮
૧૯ આલોચના — ,, ૨૦૦૦
૨૦ નર્મદ: અર્વાચીન ગદ્ય પદ્યનો આદ્ય પ્રણેતા — ,, ૨૦૦૧
૨૧ નિત્યનો આચાર — ,, ૨૦૦૧
૨૨ પ્રાચીન ગુજરાતી છંદો: ઐતિહાસિક
સમાલોચના — ,, ૨૦૦૪

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાવ્યસમુચ્ચય

ભાગ ૨

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ
ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે, ગાંધી રસ્તો, **અમદાવાદ-૧**

સોલ એજંટ
એન. એમ. ત્રિપાઠી લિ.
બુકસેલર્સ મુંબઈ-૨

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવૃત્તિ ત્રીજી : ૧૯૫૦

કિંમત
૪–૮–૦

પ્રકાશક :
ઈશ્વરલાલ મોહનલાલ દવે,
ભારતી સાહિત્ય સંઘ લી. વતી.
ગાંધી રસ્તો, અમદાવાદ.

મુદ્રક :
જયંતી ધેલાભાઈ દલાલ
વસંત મુદ્રણાલય, ઘીકાંટા રોડ,
ધેલાભાઇની વાડી, અમદાવાદ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્રીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

આ પુસ્તક મુંબઈ યુનીવર્સિટીમાં પાઠ્યપુસ્તક નીમાતાં તેની નવી આવૃત્તિ કરવાનો અવસર મળે છે. આ આવૃત્તિમાં એક બે ગૌણ ઉમેરણ સિવાય કશો ફેરફાર કર્યો નથી, કાવ્યો અને ટિપ્પણનું માત્ર પુનર્મુદ્રણ કરેલું છે.

આ સંગ્રહ બ્હાર પડયાને પચીસ વરસ થઈ ગયાં. તે દરમિયાન આપણી કાવ્યસમૃદ્ધિ વધી છે અને અનેક નવા કવિઓએ આપણને ભિન્નભિન્ન પ્રકારનાં કાવ્યો આપ્યાં છે. એ જોતાં હું મા[illegible] છું કે આજ સુધીનાં કાવ્યોને આ સંગ્રહમાં સ્થાન મળવું જો[illegible] અનુકૂળતા મળ્યે એ કામ હાથમાં લેવા વિચાર છે, અને ત્યા[illegible] આ સંગ્રહોની સમગ્ર યોજના પણ ફરી વિચારી જોવી પડે. હાલતુરત તો પાઠ્યપુસ્તકની જરૂરને પહોંચી વળવા ગઈ આવૃત્તિનું પુનર્મુદ્રણ કરાવું છું.

૨૯–૫–૫૦

૪૪ સી. પ્રોક્ટર રોડ,
મુંબઈ નં ૭.

રામનારાયણ વિ. પાઠક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

આ આવૃત્તિમાં મૂળ આવૃત્તિનાં કાવ્યો એનાં એ રાખ્યાં છે; માત્ર પહેલી આવૃતિમાં કેટલાંક કાવ્યો ઉપર આપવાં રહી ગયેલાં ટિપ્પણ ઉમેરેલાં છે. છતાં અહીં સંગૃહીત કાવ્યો ઉપર અત્યારે ઉપલભ્ય છે તેટલાં બધાં ટિપ્પણો આપ્યા નથી. આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ બહાર પડયા પછી આધુનિક કાવ્યો ઉપર કેટલુંક ટીકાસાહિત્ય બહાર પડયું છે. પૂર્વાલાપની સટીક આવૃત્તિ માટે હું જવાબદાર છું, પણ તે સિવાય પ્રો. નરસિંહરાવે આ વિષય ઉપર અનેક દૃષ્ટિએ, લેખોથી અને ભાષણોથી વિવેચન કર્યાં છે અને પ્રો. બલવંતરાય ઠાકોરે હમણાં જ 'આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ'ની લેખમાળા પૂરી કરી છે, અને તે થોડા સમયમાં પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ થવાની છે. આ બધું ટિપ્પણ આ ગ્રન્થમાં મૂકવા જતાં ગ્રન્થનું કદ ઘણું વધારવું પડે, જે ગ્રન્થની મૂળ યોજનાની બહાર છે. એટલે સારા શિક્ષકો અને અભ્યાસીઓ તે સાહિત્યનો ઉપયોગ કરી લેશે એમ આશા રાખી માત્ર માર્ગદર્શક થોડી ટીકા આપવાની અસલ યોજનાને વળગી રહ્યો છું.

અમદાવાદ
તા. ૧-૬-૩૧

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભૂમિકા

ગ્રન્થનાં વિષય પ્રયોજન અને અધિકારીનો નિર્દેશ કરવાનો પ્રાચીન સંપ્રદાય અત્યારે પણ આદરયોગ્ય છે. પણ આ ત્રણેય અનુબન્ધોની ચર્ચા પૃથક્ થઈ શકે નહિ. ગ્રન્થનો વિષય તેના પ્રયોજનથી નિયત થાય છે અને પ્રયોજન હમેશાં અધિકારીને લક્ષીને પ્રવર્તે છે માટે ત્રણેયની ચર્ચા ભેગી કરવી ઈષ્ટ છે.

આ સંગ્રહનો મુખ્ય ઉદ્દેશ આધુનિક સાહિત્યમાંથી જે કાંઈ રસદૃષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ હોય તે એકત્ર કરવું, ગુજરાતી સાહિત્યમાં રસ લેનારો વર્ગ દહાડે દિવસે વધતો જાય છે તેમની રસવૃત્તિને રોચક પૂરતી સામગ્રી રજુ કરવી એ છે. તેમાં એ પણ સરત રાખી છે કે નવા ઉછરતા સાહિત્યરસિક વર્ગની કાવ્યની રસવૃત્તિ ઘડાય, કેળવાય, સર્વતોમુખી થાય, પરિશુદ્ધ થાય અને પક્વ થઈ સારાસાર વિવેકમાં સફળ નીવડે એમ થવા આધુનિક કાવ્યસાહિત્યમાંથી એ વર્ગે જે જે વાંચવું જોઈએ તે પણ આ સંગ્રહમાં આપી દેવું. આમાં સામગ્રીની ઉત્કૃષ્ટતા જેટલી મહત્ત્વની છે તેટલી જ તેની ઇયત્તા પણ છે. કાવ્યો સારાં વાંચવાં જોઇએ એટલું જ નહિ પણ ઘણાં વાંચવાં જોઇએ એ પણ રસવૃત્તિ ઘડાવા માટે આવશ્યક છે. માટે અત્યાર સુધીના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંગ્રહો કરતાં આ સંગ્રહ જરા મોટો કરી તેને બે ભાગમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની આપણા જીવન ઉપરની અસર સાહિત્યમાં પ્રગટ થવા માંડી ત્યારથી આપણો આધુનિક સાહિત્યનો યુગ આરંભાયો; અને એ આરંભ સર્વમતે દલપતરામ અને નર્મદાશંકરથી થયો. પણ બે સંસ્કૃતિઓનો સંગમ નદીઓના સંગમ જેવો છે. તે સંગમમાંથી બન્ને સંસ્કૃતિના વિચારોનાં, રસવૃત્તિઓનાં વિવિધરંગી સ્રોતો અનેક વહનોમાં વહેવા માંડે છે. વિશેષે કરીને જાતિ, ધર્મ, સંપ્રદાય વગેરેની વિવિધતાવાળા આપણા દેશમાં આ સ્રોતો અનેકરંગી થયાં છે. આ ભિન્નભિન્ન સ્રોતોમાંથી આચમન કરવાનો પણ ઉદ્દેશ છે.

આ પરિણામને એક જ વાક્યમાં કહેવાનું સાહસ કરવું હોય તો એમ કહેવાય કે સાહિત્ય સંપ્રદાયદૃષ્ટિ છોડી, સમસ્ત લોકવૃત્તની–સમગ્ર જીવનની અભિમુખ થવા માંડ્યું. આ પહેલાંના સાહિત્યનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સાંપ્રદાયિક હતો. માટે જ દયારામ જેવા લોકપ્રિય કવિનાં કાવ્યો સમજવાને માટે પણ તેની પાછળ રહેલી સંપ્રદાયની ભોંય સમજવાની જરૂર પડે છે. નરસિંહ મહેતાની જેમ, સંપ્રદાયમાં જ કોઈ અતિ ઉચ્ચ કોટિએ જતાં ધર્મના મુક્તિવાળા વાતાવરણમાં તેની સંકડાશ સરી પડતી; એ સંપ્રદાયદૃષ્ટિ, વિરોધી અનિષ્ટો સામે થતાં સમગ્રજનતાભિમુખ થતી; અખાની અને ધીરાની કવિતા અને 'કળિકાળ'નું ઘણુંખરૂં સાહિત્ય આવી રીતે સાર્વલૌકિક બને છે. પ્રેમાનંદનું સાહિત્ય પણ ઉદ્દેશથી તો સાંપ્રદાયિક જ હતું; માત્ર કવિની પ્રતિભાથી સમગ્ર જીવન ઉપર તે રેલાયું. સામળનું સાહિત્ય લોકવિષયક ગણી શકાય પણ હાલની દૃષ્ટિએ એને શુદ્ધ કાવ્યસાહિત્ય કેટલા કહેશે ? તેમાં કથારસ છે, તે પણ માત્ર બનાવોના ચમત્કારનો જ છે અને એ પદ્ય કરતાં ગદ્યનો વિષય છે. પશ્ચિમના સંસર્ગથી આ દૃષ્ટિ ફરી જાય છે. માત્ર સંપ્રદાય કાવ્યનો ઉદ્દેશ રહેતો નથી. એનો સૌથી નિદર્શક દાખલો દલપતરામમાંથી જ મળે છે. દલપતરામનું ઘણું લાંબું–કદાચ લાંબામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લાંબું એક કાવ્ય સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનું છે તે આપણામાંથી કેટલા જાણે છે? અને દલપતરામનાં કાવ્યોના અભ્યાસમાં એ ગ્રન્થ ક્યારે જોવાય છે?

આધુનિક યુગમાં પણ પશ્ચિમની અસરથી જે કવિઓ ઓછાવત્તા અસ્પૃષ્ટ રહ્યા તેમનાં કાવ્યોમાં આ સાંપ્રદાયિકત્વ છે. આ સંગ્રહમાં તેવા ત્રણ કવિઓ આવે છે: અરજુન (આશરે ઈ. સ. ૧૮૫૦–૧૯૦૦)* અનવર (૧૮૪૩–૧૯૧૬) અને ત્રિભુવન પ્રેમશંકર (૧૮૬૪–૧૯૨૩) અરજુન ભગત આ અસરથી લગભગ અસ્પૃષ્ટ જ રહી ગયા છે અને તેમનું સાહિત્ય તેમના ગુરુઓ નિરાંત રણછોડની પરંપરાનું છે પણ તેમનાં કાવ્યોમાં તાજાપણું છે અને નવીન બળ ઉગ્રતા અને સરલતા છે. અનવર મુસલમાન સંત છે. તેમના શિષ્યવર્ગમાં હિંદુમુસલમાન બન્ને હતા. તેમનાં ઘણાંખરાં કાવ્યો વેદાન્તનાં ભજનોની ઢાળનાં છે. મુસલમાનોને માટે તેમણે કૃષ્ણભક્તિની સુફી ગઝલો ગાઈ છે અને હિંદુઓને તે મિથ્યા સ્પર્શાસ્પર્શના વહેમથી પર રહેવા ઉપદેશ આપે છે. તેમની ભાષામાં શાંત સાત્ત્વિક પ્રસાદ છે. મસ્ત કવિ ત્રિભુવન આ પ્રણાલીના છેલ્લા કવિ ગણાય. તેમનાં 'સ્વરૂપપુષ્પાંજલિ'નાં કાવ્યો જૂની ઢબનાં યોગાનુભવનાં ભજનો છે. 'કવિતા અને સાહિત્ય'માં કહ્યું છે તેમ પશ્ચિમના કાવ્યસંસ્કારોથી તેઓ કેવળ અસ્પૃષ્ટ નથી. તેમનાં ઘણાં કાવ્યો આધુનિક જ છે. પણ 'કલાપીનો વિરહ', જો કે એ કાવ્યોનો પ્રકાર આધુનિક છે, પણ તત્ત્વજ્ઞાન, વિચાર, પદ્ય વગેરેની દૃષ્ટિએ જોતાં જૂની ઢબનું છે અને કર્તાના સંપ્રદાયની છાપ તેના પર તરી આવે છે.

આ સંગ્રહમાં આવતા સર્વ લેખકો વિશે કાંઈ કહેવાનો અહીં ઉદ્દેશ નથી. આ સંગ્રહમાં મોટો ભાગ હજુ વિદ્યમાન લેખકોનો જ છે. અને વિદ્યમાન લેખકોનાં કાવ્યો વિશે ઇતિહાસ દૃષ્ટિએ કહેવું એ

---

* માત્ર વિવેક સાથે [illegible] સ્થલ આપેલાં છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાહસ છે એમ હું માનું છું. હજુ તેમાંના ઘણા તો ઘણું લખશે એવી આશા છે. અને જેમ ચિત્ર જોવા માટે અમુક અંતર જોઈએ છીએ તેમ કાવ્યોને બરાબર ઇતિહાસદૃષ્ટિએ જોવાને પણ અમુક કાલનું અંતર આવશ્યક છે. માટે અહીં તો આધુનિક સાહિત્યમાં હાલ કયાં કયાં વિશિષ્ટ અંગો વિકાસ પામ્યાં છે તેનો જ વિચાર કરીશ. અને તેમ કરતાં જે જે લેખકોના વ્યક્તિત્વની છાપ તેના પર પડી છે તે બતાવવા પ્રયત્ન કરીશ.

આધુનિક સમયમાં સૌથી પહેલા દલપતરામ (૧૮૨૦-૧૮૯૮) આવે છે. તેમને વિશે ઘણું લખાઈ ગયું છે અને સાહિત્યમાં તેમનાં કાવ્યોની યોગ્ય ગણના હવે થઈ ગઈ છે. એમનાં કાવ્યો લોકભોગ્ય હતાં, લોક માટે જ લખાયલાં હતાં, અને ઘણે ભાગે બોધાત્મક અને સભારંજક હતાં. પણ સભારંજક અને બોધાત્મક પદ્યોમાં ખરો કાવ્યરસ ન જ હોય એ વિચારને હું સંમત નથી. તેમના વિડંબકોએ એમની સહેલી શૈલી પકડી લઈ બોધાત્મક નીરસ જોડકણાં લખ્યાં એ ખરું. પણ દલપતરામનાં કાવ્યો પોતાના માનવબંધુઓ પ્રતિ વહેતો પ્રેમ હતો, અને પોતાના અજ્ઞાન બંધુઓ તરફ તેણે બોધાત્મક અને સભારંજક રૂપ આડંબર વિના સ્વાભાવિક રીતે જ ગ્રહણ કર્યું છે. તેમના હાસ્યરસમાં આ જ કારણથી પોતાના જ્ઞાનનું અભિમાન, કે તજ્જન્ય લોક તરફના તિરસ્કારનો ડંખ પણ નથી. અને માટે જ હજુ પણ સામાન્ય લોકોના મોટા વર્ગમાં તેમનાં કાવ્યો ઘણાં જ પ્રિય છે. તેમનું આયુષ્ય અને કવનકાળ લાંબો હતો તે ખરેખર ગુજરાતી ભાષાનું સદ્‌ભાગ્ય ગણવું જોઈએ કારણ કે તેથી કાવ્યરસિક વર્ગ ઘણો વધ્યો અને ભાષા પણ પુષ્કળ ખેડાઈ. તેમની રીતિ અને શૈલીના ઘણા લેખકો થયા પણ તેમાં ખાસ ઉલ્લેખ કરવા જેવા કોઈ નથી.

નર્મદાશંકર (૧૮૩૩-૧૮૮૬) દલપતરામના સમકાલીન હતા અને તેમના પ્રતિસ્પર્ધી ગણાતા તે સમયે એમાંથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખરો કવિ કોણ તેનો મતભેદ બહુ તીક્ષ્ણ હતો પણ અત્યારના વાંચનારને એ પ્રશ્નમાં એટલો રસ નહિ પડે અને એ બે વચ્ચેનો ભેદ પણ આટલે અંતરે ઓછો લાગે છે. નર્મદાશંકરનો સાહિત્યનો ફાળો ઘણો બહોળો છે. ગદ્યશૈલીનો વિકાસ તેમણે કર્યો. ગુજરાતી ભાષામાં કોશ સૌથી પહેલાં લખ્યો, વિશાલ નિબંધ સાહિત્ય ખેડ્યું, અને તે એકદમ એટલાં પ્રસર્યાં અને રૂઢ થયાં કે આપણું ગદ્ય આટલું આધુનિક છે એ એમને એમ આપણે માની પણ ન શકીએ. પણ અહીં આપણે એમની કાવ્યસાહિત્ય ઉપરની અસર ખાસ વિચારવાની છે. તેમનાં કાવ્યોમાં 'જોસ્સો' છે, જુસ્સો ખરો અને પ્રબળ છે, અને જુસ્સાને જ તેઓ કાવ્યની ખરી કસોટી માનતા પણ ભાષાનું પ્રવાહીપણું અને કલા તેમનામાં ઓછાં હતા. વળી વ્યંગ્ય જે કાવ્યનું જીવનસર્વસ્વ છે તે પણ સાધારણ હતું. પણ શબ્દોની વ્યંજકશક્તિ અને ભાષાનું પ્રવાહીપણું શબ્દોના વપરાશથી જ વધે છે અને તેમના નવીન અને ઉછળતા વિચારોને અનુરૂપ ભાષા, છન્દ, રીતિ તેમને મળી ન આવે એ સ્વાભાવિક છે. 'જોસ્સા'ના મતથી કાવ્ય અંતર્મુખ બન્યું, સ્વાનુભવરસિક કે આત્મલક્ષી કાવ્યો લખાવાની શરૂઆત થઈ. તેમનાં કુદરત સંબંધી કાવ્યો ઘણાંખરાં બાહ્યવર્ણનનાં છે પણ તેમાં પણ કોઇ કોઈ જગાએ ખરા હૃદયના ભાવો પ્રકટ થાય છે એમ સંગ્રહમાં આપેલા નમૂનાથી વાંચનારને ખાત્રી થશે.

આ બન્ને પછી, તેમના સમકાલીન, અને વિવેચક તરીકે વધારે પ્રસિદ્ધ, સાક્ષર નવલરામ (૧૮૩૬-૧૮૮૮) આવે છે. તેઓ દલપત કરતાં નર્મદશૈલી તરફ વધારે ઢળતા હતા પણ તેમનાં કાવ્યોમાં નર્મદાશંકર કરતાં વિશેષ ગાંભીર્ય, વિવેક, ભાષાની અને વિચારની પસંદગી, ઠરેલપણું હતાં. તેમની કેટલીએક હોરીઓ અત્યારે પણ મીઠી અને તાજી લાગે છે. તેમના સ્ત્રીવિષયક સાહિત્યને આપણા સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ સ્થાન મળ્યું છે; તેમનું મેઘદૂત ભાષાન્તર રસવાહી અને ગુજરાતીને અનુકૂળ નવીન મેઘછન્દમાં છે તે સારું વખણાયું છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આની પછી સાહિત્યમાં કંઈક દુર્લક્ષ પામેલા ભોળાનાથ સારાભાઈ (૧૮૨૩-૧૮૮૬) અને કેશવલાલ હરિરામ ભટ્ટ (૧૮૫૧ -૧૮૯૬) વિશે કંઈક કહેવું જોઈએ. બન્નેનાં કાવ્યોમાં ઈશ્વરની ભક્તિનાં જ પદો છે; બન્નેની ભાષા દલપતરામ જેવી સરલ અને સીધી છે; બન્નેએ સુગેય પદો વધારે સારાં લખ્યાં છે. ગેય પદોની ગેયતા જ્યાં સુધી ન સમજાય અને કંઠમાં ન ઉતારાય ત્યાં સુધી તેના તરફ દુર્લક્ષ રહે એ સ્વાભાવિક છે. પણ અત્યારે ગુજરાતમાં સંગીત કંઈક પણ પ્રસરતાં કેશવલાલનાં ભજનો અને બાગેસરીઓ ઠેર ઠેર ગવાય છે તેટલાં સદ્‌ગત ભોળાનાથનાં ગવાતાં નથી—તેમનાં કાવ્યોની વિદ્વત્તાભરી રસચર્ચા થઈ છે છતાં. તેનું એક જ કારણ કલ્પી શકાએ છીએ કે ભોળાનાથનાં કાવ્યો ઉપર પ્રાર્થનાસમાજની છાપ છે અને એ સંપ્રદાય હોય એવી તેના તરફ લોકની વૃત્તિ થઈ અને રહી. પણ લોકોએ સદ્‌ગત ભોળાનાથ તરફ ગમે તેવી વૃત્તિ રાખી હોય પણ સાહિત્યમાં તેમની અસર અવગણી શકાય તેવી નથી. તેમનાં કાવ્યો પર મરાઠી ખ્રિસ્તિ અને વૈદિક ભક્તિકાવ્યોની અસર છે. તેઓ ઈશ્વરની મહત્તા સૃષ્ટિનાં સૌંદર્યમાં અને નીતિ નિયમમાં પ્રત્યક્ષ કરતા. અને તેથી તેમનાં કાવ્યોમાં સૃષ્ટિસૌંદર્યનાં છૂટાં કવનો છે અને નીતિનો ઊંડો આદર છે. આ સર્વ અસરો તેમના કુટુંબના બીજા લેખકોમાં પણ ઉતરી આવી છે.

આ જગાએ કહેવું જોઇએ કે આપણા સાહિત્યપર અંગ્રેજી જેવા પરદેશી સાહિત્યની એક બાજુ જેમ અસર થઈ તેમ બીજી બાજુ આપણાં પ્રાચીન સંસ્કૃત વગેરે સાહિત્યની પણ થઇ. અંગ્રેજી કેળવણીને લીધે જ અભ્યાસીઓની જિજ્ઞાસા પ્રાચીન સંસ્કૃત કાવ્યસાહિત્ય તરફ દોરાઈ તેમાંથી કાવ્ય, નાટક, મુક્તકોના અનુવાદો થયા. અને આપણા સાહિત્યપર તેની અસર પણ જુદી પરખાઇ આવે એવી થઈ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ અસર નીચે જ ભીમરાવ ભોળાનાથે (૧૮૫૧--૧૮૯૦) સંસ્કૃત મહાકાવ્યની ઢબે 'પૃથુરાજ રાસો' લખ્યું પણ તેઓ એ દિશામાં વધારે પ્રયાસ કરી શક્યા નથી. એજ અસર નીચેનું બીજું મહાકાવ્ય 'ઈન્દ્રજિત વધકાવ્ય' સદ્ગત દોલતરામ કૃપારામનું (૧૮૫૬–૧૯૧૬) છે પણ તેમાં સ્વતંત્ર પ્રતિભા કરતાં સંસ્કૃત મહાકાવ્યની પરતંત્રતા વધારે છે.

આધુનિક સાહિત્ય અનેક રૂપે ફાલ્યું છે. તેનાં અનેક વિશિષ્ટ અંગો છે. તે સર્વ જો કોઈ એક જ સાક્ષરનાં કાવ્યોમાં જોવાં હોય તો તે શ્રી નરસિંહરાવનાં કાવ્યોમાં મળશે. આ દૃષ્ટિએ શ્રી નરસિંહ-રાવ (૧૮૫૯–૧૯૩૭) આધુનિક કાવ્યસાહિત્યના પ્રતિનિધિ યોગ્ય રીતે ગણાય છે. તેમણે ૧૮૮૭માં 'કુસુમમાલા' પ્રથમ પ્રસિદ્ધ કરી તેમાં જણાવ્યું હતું કે પાશ્ચાત્ય દેશની કવિતા કેવી લખાય છે તેનો પરિચય ઉદાહરણો દ્વારા કરાવવો એવો તેનો ઉદ્દેશ હતો. પણ તેમના વિશે કાંઈ પણ વિશેષ કહેવા પહેલાં પાશ્ચાત્ય સાહિત્યની અસર વિશિષ્ટરૂપે તપાસવાની જરૂર છે.

દલપત નર્મદના યુગમાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની આપણા ઉપર જે અસર થયેલી તે પ્રધાન પણે આપણા વિચારો ઉપર. તેની ખરી સર્વદેશીય અસર તો જ્યારે આપણા લેખકોએ ઉચ્ચ અંગ્રેજી કેળવણી લીધી ત્યારે થઈ અને તેથી આખા સાહિત્યનું સ્વરૂપ બદલાયું. અંગ્રેજી સાહિત્યની અસર કેવળ અંગ્રેજી સાહિત્યની જ નહિ પણ આખી દુનિયાના સાહિત્યની ગણવી જોઈએ. અંગ્રેજોના સંબંધથી હિંદુસ્તાન જેમ દુનિયાનાં બલો સાથે સંઘટ્ટનમાં આવ્યું તેમ અંગ્રેજી ભાષાદ્વારા આપણું સાહિત્ય પણ જગતનાં સાહિત્ય અને વિચારબલોના સંપર્કમાં આવ્યું. અને આપણું પ્રાચીન આર્ય સાહિત્ય આપણા ઉપર જે અત્યારે અસર કરે છે તે પણ એક બાજુ આપણા જૂના સાહિત્ય તરીકે અને બીજી બાજુ જગતના સાહિત્યના અંશ તરીકે. આ અનેક બલોના મહામંથનમાં આપણા સાહિત્યમાં અનેક નવા વિચારોનું પૂર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવ્યું. આ સાથે કાવ્યસાહિત્યમાં એક બીજો ફેરફાર પણ લક્ષમાં રાખવા જેવો છે. દલપતરામ નર્મદાશંકરમાં પશ્ચિમના વિચારોની અસર છે; તેથી ઉપર કહી ગયો તેમ કાવ્યનો ઉદ્દેશ સાંપ્રદાયિક મટ્યો. પણ આ પરિણામ ઘણે અંશે કેવળ ઉચ્છેદક હતું. તેથી કાવ્યનો ઉદ્દેશ સંપ્રદાય કે ભક્તિ સિવાય બીજો કોઈ હોઇ શકે એમ થયું, પણ કાવ્યનું સ્વરૂપ કેવું જોઈએ એ વિશે કાંઇ ચોક્કસ વિચારો અસ્તિત્વમાં આવેલા નહિ. પશ્ચિમનાં અને આપણાં પ્રાચીન કાવ્ય અને સાહિત્યની ચર્ચાથી કાવ્યમાં પ્રધાનપણે કલા હોવી જોઈએ એ દૃષ્ટિનો નવીન રીતે આગ્રહ થયો. આ રીતે કાવ્યનું વસ્તુ અને બાહ્ય સ્વરૂપ બન્ને વિશે અભ્યાસપૂર્વક વિચારો બંધાતાં મુખ્ય પરિણામ એ આવ્યું કે કાવ્ય કેવળ વિદ્વદ્‌ભોગ્ય બન્યું. કલા સર્વોપભોગ્ય હોવી જોઈએ એ સૂત્રનો અર્થ જેઓ એમ કરતા હોય કે બધા માણસો કાવ્ય સમજીને રસ લે એવાં કાવ્યો તે જ કાવ્યો ગણાય, તો એવાઓને માટે આ પરિણામ કદાચ અનિષ્ટ ગણાય. પણ હાલ બીજા દેશોમાં પણ કાવ્ય એ અર્થમાં સર્વોપભોગ્ય નથી. ઈંગ્લંડ જેવા કેળવાયેલા દેશમાં કવિઓ લોકપ્રિય હોય છે, લોકો તેમનો આદર કરે છે, તેમનાં કાવ્યોની પ્રશંસા પણ કરે છે પણ તેમનાં કાવ્યો વાંચતા કે સમજી શકતા નથી, તો આપણા જેવો દેશ જ્યાં ઘણો વર્ગ બિલકુલ કેળવણી વિનાનો જ છે ત્યાં વિદ્વાન અને અશિક્ષિત વચ્ચેનું અંતર એટલું મોટું હોય તેમાં નવાઈ શી ? સર્વ સમજી શકે એવાં કાવ્યો પણ હોઇ શકે અને એવાં કાવ્યો આપણા સાહિત્યમાં નથી એ શોચનીય છે પણ એટલા માટે એવાં ન હોય એ કાવ્યો જ નહિ એમ ન કહી શકાય. પણ આધુનિક સાહિત્ય સામેની આ ફરિયાદમાં કંઈક તથ્યાંશ છે ખરો. કવિને વાણી અને અર્થના, વિચારના ઉપાદાનથી સૃષ્ટિ નિર્માણ કરવાની છે તેથી તે તે ભાષા બોલનાર લોકોના જીવનથી અળગો પડી શકતો નથી. લોકોમાં રહીને જ તે પોતાના હૃદયની વિશાળતા પ્રમાણે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોતાની કલ્પનાથી ગમે તેવી સૃષ્ટિ રચી શકે. પણ આપણું આધુનિક કવિહૃદય પરદેશના સાહિત્યથી ઘડાયું, પોષાયું, તેથી શબ્દો અને વાક્યો અંગ્રેજી રૂઢિના અને વ્યંગ્યાર્થનાં વપરાવા માંડયાં એટલું જ નહિ પણ કલ્પના પણ અંગ્રેજી વિચાર અને ભાવનાની ભોંયપર પોતાની રચના કરતાં શીખી. પોતાના લોકો તરફ તેની દૃષ્ટિ કોઇ પરદેશીના જેવી ઘૃણાયુકત થઈ ગઈ. કાવ્યનું સમસ્ત વાતાવરણ પરદેશી થઈ ગયું. આ પરિણામ, હોય ત્યાં, કોઈ ઉદાહરણથી સાબીત કરી શકાય નહિ માત્ર અનુભવથી ઓળખી શકાય. એવાં કાવ્યો લોકહૃદયને સ્પર્શી ન શકે. લોકોની કલાભિરુચિ બુદ્ધિ પારના આત્માના કોઈ અગમ્ય ઉંડાણમાંથી સ્ફુરે છે. ત્યાં જઈ પોતાનો સંદેશો પહોંચાડવો એ કવિનો વિરલ અધિકાર છે. લોકો તરફના સર્વવ્યાપી પ્રેમ વિના એ બની જ ન શકે. પણ આ આપણી પરિસ્થિતિનું અનિવાર્ય પરિણામ છે અને આપણા જીવનમાં ઝાઝું ટકે એમ લાગતું નથી.

ઉપર કરેલી સામાન્ય ચર્ચા શ્રી. નરસિંહરાવનાં કાવ્યોને કેટલે અંશે લાગુ પડે છે એ સંબંધી મતભેદને પુષ્કળ અવકાશ છે, અને તેનો નિર્ણય સમય જ કરી શકશે. પણ બિલકુલ મતભેદને અવકાશ ન હોય તેવા તેમનાં કાવ્યોના ગુણો છે. તેઓ ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસી છે અને શબ્દો બહુ વિચારીને વિવેકથી પસંદ કરીને વાપરે છે. 'જ' 'ને' 'કંઈ' જેવા અપુષ્ટ શબ્દો તેમનામાં વિરલ જ દેખાશે. તેમને સંગીતનો સારો અભ્યાસ છે અને તેમણે ઘણાં સુગેય કાવ્યો લખ્યાં છે. પશ્ચિમનાં Lyrics સંગીતકાવ્યો, કે ઉર્મિકાવ્યોના જેટલા પ્રકારો છે તે લગભગ સઘળાનો તેમણે પ્રયોગ કર્યો છે, છન્દોનાં નવા તેમજ જૂનાં સંવાદી રૂપો તેમને સિદ્ધ છે. તેમનાં કાવ્યો સુશ્લિષ્ટ અને દૃઢબન્ધવાળાં છે. વિષયની દૃષ્ટિએ, આપણા રસજ્ઞ વાર્તિકકાર શ્રી આનંદશંકર કહે છે તેમ તેમની વિશિષ્ટતા પ્રકૃતિના કવિ તરીકે છે. તેમણે પ્રકૃતિના નવા પ્રદેશો શોધી આપ્યા નથી પણ તેમનાં કાવ્યોમાં સૃષ્ટિમાં અખૂટ સૌંદર્યવાળાં અંગો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચન્દ્ર, તારક, નિશા, કોકિલ, રજની વગેરેનાં વર્ણનો છે; એ વર્ણનો કેવળ બાહ્ય પદાર્થોનાં નથી પણ એક સંસ્કારી હૃદયનાં પ્રતિબિંબો છે. તેમનાં ચિંતનાત્મક કાવ્યોમાં, ઈશ્વરની પ્રાર્થનાઓમાં અને તેમની કરુણ પ્રશસ્તિમાં શ્રદ્ધાળુ મનન છે. અને માનવહૃદયના ઊંડા ભાવોનું સ્ફોટન છે. તે સિવાય અનેક આછા ઘેરા ભાવોનાં લલિત કાવ્યો તેમણે લખ્યાં છે. એડવિન આર્નોલ્ડના Light of Asia 'જમ્બુ-જ્યોતિ'નું તેમણે રસિક ભાષાન્તર આદર્યું છે. જો કે જંબુદ્વીપની જ્યોતિ પશ્ચિમમાં પ્રતિબિંબિત થઈ એ પ્રતિબિંબનું પ્રતિબિંબ ગુજરાતીમાં ઝીલવા કરતાં મહત્તર કાર્યો એમની પ્રતિભાને યોગ્ય ઘણાં હોય. તેમણે અનેક રીતિઓ અજમાવી છે, અંગ્રેજી કાવ્યોનાં ભાષાન્તરો અને અનુકરણો કર્યાં છે. 'ઉત્તરા અને અભિમન્યુ' જેવાં ખંડકાવ્યો લખ્યાં છે. આ સર્વ પ્રકારોનાં ઉદાહરણો આ સંગ્રહમાં આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

ઉપર જણાવ્યું તે 'ઉત્તરા અને અભિમન્યુ' કાવ્ય કાન્તના તખલ્લુસથી પ્રસિદ્ધ, મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટના (૧૮૬૭-૧૯૨૩) 'વસંત વિજય'ની રીતિનું છે. તેમણે સૌથી પ્રથમ ભાવને અનુરૂપ છન્દો ફેરવવાની અને આ જાતનાં ખંડકાવ્યો લખવાની રીતિ શરૂ કરી. આ લેખકનું શોકમય અવસાન હજી હમણાં જ થયું છે અને તેમનાં કાવ્યો વિષે ઘણી ચર્ચા પણ થઈ છે. માત્ર એમની એટલી જ વિશેષતા અહીં નોંધીશું કે બીજા કોઈમાં વિરલ જ જણાય તેવી તેમનાં કાવ્યોમાં ભાવ અને રીતિની અનુરૂપતા છે. જે નવા ભાવો અને વિચારો આપણા સાહિત્યમાં પ્રકટ થવા મથતા હતા તે પોતાને અનુરૂપ વ્યંજન એમનામાં મેળવે છે. પ્રાસની નવીનતા, છન્દોનો વૈભવ, શબ્દોનું પ્રભુત્વ, વાણીનું મીઠું સંગીત, વર્ણનનું સચોટપણું, ભાવની મૃદુતા ઋજુતા ઉદારતા, શૈલીનું લક્ષ્યવેધિત્વ અને આખા કાવ્યમાં ભાવની સમગ્રતા એ એ સર્વમાં તેમની કલા વિશિષ્ટ રીતે પ્રતીત થાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેમની કલાનું સૌંદર્ય નિરવદ્ય છે. તેમની પંક્તિએ પંક્તિએ જાણે વાઙ્મધુ ટપકે છે, તેમને જૂનાં વૃત્તો અને શબ્દોના સૌંદર્ય માટે એટલો આદર હતો કે તેમાંથી કોઈ ઉપર એમણે અત્યાચાર કર્યો નથી, એનો અર્થ એવો નથી કે સાહિત્યમાં એમણે નવા પ્રયોગો કર્યા નથી. ખંડશિખરિણી અને અંજનીગીત પ્રથમ એમણે લખ્યાં અને ગેય પદ્યો પણ કેટલાંક લખ્યાં છે. તેમના જેવો પ્રબળ, હૃદયને ભેદી નાખે એવો કરુણ (tragic) અન્યત્ર ભાગ્યેજ મળશે. પણ તેમનામાં વિષયની વિવિધતા ઓછી છે. તેમનાં ઘણાંખરાં કાવ્યો કરુણ પ્રેમ ઉપર છે. અને ઉત્તરવયનાં કાવ્યો સંપ્રદાયની છાયામાં આવે છે.

તેમના સાહિત્યમિત્ર શ્રી. બલવંતરાયનાં કાવ્યની ધાટી તેમનાથી બલકે આધુનિક બીજા કવિઓથી સ્વતંત્ર અને જુદા જ પ્રકારની છે. લશ્કરની જમાવટથી કૂચ કરતા તેમના વિચારોને છન્દમાં યતિસ્વાતંત્ર્યવાળો પૃથ્વી અનુકૂળ પડયો છે. અને વ્યુહમાં મિલ્ટનના જેવા સળંગ પંક્તિઓના ખંડો અને અંગ્રેજીના અનુકરણના સોનેટો અનુકૂળ પડયા છે. શબ્દોના ઉચ્ચારોમાં અને છન્દોના યતિમાં તેઓ સિદ્ધાન્તથી વિલક્ષણ છૂટ લે છે. તેઓ પોતે પોતાની શૈલીને 'ખડબચડી' કહે છે. અને કાવ્યચર્ચામાં પણ તેમને ઊંડી દૃષ્ટિ છે. પણ 'ખડબચડી'નો અર્થ રસહીન કરવાનો નથી. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં બ્રાઉનિંગની શૈલી ખડબચડી (rugged) ગણાય છે અને **नारिकेलफलसंमितं वचो भारवेः** એ વાક્યમાં સંસ્કૃત મહાકાવ્યોનો ટીકાકાર મલ્લિનાથ એ જ શૈલીના રસનું પ્રતિપાદન કરે છે. તેમનું કાવ્ય નિડર થઈ ગમે તે વિષય સ્વીકારે છે. અને ગમે તેવા શાસ્ત્રીય અને ફીલસુફીના વિચારોને કાવ્યમાં ગૂંથે છે. તેમણે 'ખેતી' ઉપર મનોહર કાવ્ય લખ્યું છે, આર્ય સંસ્કૃતિના ભવિષ્ય વિશેના વિચારો 'આરોહણ'માં લખ્યા છે, જગતના ઇતિહાસમાં વિરોધી બલોના સંઘટ્ટનથી જીવસૃષ્ટિ, માનવસૃષ્ટિ, સંસ્થાઓ વગેરે, વિકાસ પામી તેનું પંડ-પંડપતિના 'રાસ' તરીકે નિરૂપણ કર્યું છે, મધ્યયુગનું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક મહાકાવ્ય આરંભ્યું છે પણ તે 'તોડેલી ડાળ'નું વૃક્ષ હજુ આપણે જોવા પામ્યા નથી. તેમનામાં જુવાનીનો જુસ્સો, ઉત્સાહ, પૌરુષ, નવું કરવાનું સાહસ, વિચારગાંભીર્ય છે. અને તેમનાં કાવ્યો વિચાર–ભારે છે. કવચિત્ વિચાર–જટિલ છે. તેમનાં કાવ્યોનો સૌથી ઉત્તમ અંશ એ છે કે તેમની કલા હવા ઉપર ક્ષણિક ચિત્ર કાઢતી નથી પણ સ્પર્શક્ષમ વસ્તુનું ધીંગું સ્થાપત્યકામ રચે છે. તેમની કલ્પના ગમે તેટલા ઉડ્ડયનમાં વસ્તુ સ્પર્શ ખોતી નથી.

આવી જ સ્વતંત્ર ધાટી હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવની (૧૮૫૬–૧૮૯૫) છે. વીરરસને માટે તેઓ પ્રસિદ્ધ છે. તેઓ વિચાર છન્દ રીતિ શબ્દના એકસરખા વેગથી ઉત્સાહ અને વીર્ય વ્યંજિત કરી શકે છે. તેમની હોરીઓ રેખતા લાવણીઓ સુગેય અને વીર્યવાન છે.

અંગ્રેજીથી કંઇક ઓછી પરદેશી એવી ફારસીની પણ આપણા સાહિત્ય ઉપર અસર થઇ છે. તે સૌથી પહેલાં બાલાશંકર ઉલ્લાસરામમાં (૧૮૫૯–૧૮૯૮) શરૂ થાય છે. તેમનો ફારસીનો અભ્યાસ સારો હતો, કેટલાંક ફારસી કાવ્યોનો તેમણે અનુવાદ કરેલો છે, અને એ જ ઢબની ગુજરાતી ગઝલો પણ લખી છે. છતાં તેમની ગઝલોમાં ફારસી શબ્દોની એટલી જમાવટ નથી. તેઓ સંસ્કૃતના પણ સારા અભ્યાસી હતા. અને તેથી તેમના કાવ્યોમાં સંસ્કૃત શબ્દો પણ પુષ્કળ આવે છે, તેમની વિશેષતા સુફીના જેવી મસ્તીમાં છે, અને કોઈ અલભ્ય સૌંદર્યની પ્રાપ્તિ માટેના દિલના ઉંડા દર્દમાં છે. તેમની કલ્પના પ્રગલ્ભ અને પ્રમત્ત છે. એ પ્રમત્તાવસ્થામાં શબ્દો અને કોઈ વાર વિચારવિવેક સંબંધી અત્યંત છૂટ લે છે. વિષયની વિવિધતા પણ તેમનામાં નથી અને કાવ્યો તેમણે ઘણાં થોડાં લખ્યાં છે, પણ જેટલાં લખ્યાં છે તે બધામાં મસ્તીનો રસ છે. તેમના ફારસી અને સંસ્કૃત જ્ઞાનથી પંડિત કવિ જગન્નાથ કંઈક યાદ આવે છે. બન્ને મસ્ત, બન્નેનું વલણ જૂના નિયમો સામે છૂટ લેવાનું, અને કદાચ આકસ્મિક પણ ધ્યાન ખેંચે એવું સરખાપણું–બન્નેનો શિખરિણી ઉપરનો કાબુ. વિદેહ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાક્ષરોમાં મણિશંકર અને બાલાશંકરનાં કાવ્યો, વાંચનારને તલ્લીન કરી ચિત્તપર ચિરસ્થાયી સંસ્કારો પાડે છે.

એ ફારસી કાવ્યસ્રોતને મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદીએ (૧૮૫૮–૧૮૯૮) જુદી દિશાથી આવી કંઈક વિપુલ બનાવ્યું. તેમની ગઝલોમાં ફારસી શબ્દપ્રયોગ અને વિચારો વિશેષ છે, તેમની પણ મસ્તી બાલ જેટલી જ છે, પણ વેદાન્તફિલસુફી અને યોગાનુભવથી તેમનું સ્રોત દુરધિગમ્ય બને છે; મસ્તી, શબ્દમાધુર્ય, ગેયતા છતાં તે પ્રસાદ ખોઈ દે છે. આ ક્રમમાં છેલ્લો રાજવી કવિ કલાપીનો (૧૮૭૪–૧૯૦૦) ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. એક સમયે તે ગુજરાતમાં ઘણાજ લોકપ્રિય હતા અને હજુ મોટો જુવાનવર્ગ તે વાંચે છે. તેમનાં કાવ્યોનું અનેક વાર દોહન થઈ તેમાં વાંચવા જેવું શું કેટલું છે તે ચોક્કસ થઈ ગયું છે. તેમના સંબંધી કાન્તનો અભિપ્રાય, જો કે તે સમયે બહુ ચર્ચાયો હતો છતાં, અત્યારે તો સ્વીકારાશે કે કલાપી કવિ કરતાં સ્નેહી છે. તેની લાગણીઓ ખરી છે, અને ભાષા પ્રવાહી, આડંબર વિનાની અને સતત વહેતી છે પણ ખરો કલાકાર અંગત અનુભવને પ્રકટ કરવા પહેલાં તેને જે સ્વરૂપ આપે છે, તે તેમનામાં ક્યાંક જ છે. અને તેમનાં કાવ્યોમાં દિલના દર્દ સાથે નિર્બળતા પણ વ્યક્ત થાય છે. એવાં કાવ્યો ટાળવાને મેં સંભાળ રાખી છે જે કદાચ કેટલાક ટીકાકારોને અતિસંભાળ પણ લાગે. તે જીવ્યા હોત તો તેમનું ક્ષાત્ર ધૈર્ય પણ તેમાં પ્રકાશિત થાત અને ઘણા વિચારો પુખ્ત અને પ્રૌઢ બનત. પણ તેમના અકાલ મરણથી એ આપણે તર્ક કરવાનો જ રહ્યો.

મલબારી અને ખબરદારને નામે સાહિત્યમાં મશહૂર થયેલ બેહેરામજી મેહરવાનજી મલબારી (૧૮૫૩–૧૯૧૨) અને શ્રી. અરદેશર ફરામજી ખબરદારનો જુદો ઉલ્લેખ કરૂં છું તે તેઓ ગુજરાતી સાહિત્યમાં કોઈ રીતે જુદા પડી ગયા છે માટે એમ નહિ પણ પારસીબંધુઓ અત્યારે પારસી ગુજરાતી લખે છે તેમાં આ બે વિરલ અપવાદ છે માટે. મલબારીનું કાવ્યસ્રોત દલપત નર્મદની અસરોના કાળમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શરૂ થયેલું અને તે વિચાર, ભાવ, લાગણી અને ભાષા સર્વમાં શુદ્ધ ગુજરાતી છે. સુધારાનાં અને દેશપ્રીતિનાં કાવ્યો તેમનાં પ્રસિદ્ધ છે પણ કોઈ કોઇ કાવ્યમાં મૃદુ લાગણી અને ઊંડુ ચિંતન પણ છે. ખબરદારનાં પ્રથમનાં કાવ્યોમાં દલપતરામની અસર છે પણ પછી તેઓ કાવ્યના સર્વ પ્રદેશમાં દેખા દે છે. સૃષ્ટિસૌંદર્યનાં કાવ્યોમાં તેમણે 'ચંપેલી' અને 'સનાતન અંધાર' જેવા વિષયો પર લખ્યું છે. પણ તેમની વિશેષતા વીરરસ કાવ્યો અને સ્વદેશગીતોમાં છે. તેમણે અનેક નવીન છન્દો યોજ્યા છે, અને તેનો ચમત્કાર તેના ઉચ્ચારમાં, અને છન્દની ચાલમાં છે. તેમનાં કાવ્યો ઉત્તરોઉત્તર ગંભીર થતાં આવે છે, હજુ ઘણાં કાવ્યોની તેમની પાસે આશા રાખીએ છીએ, કોઇ નવા છન્દમાં લખેલા એક મહાકાવ્યની તો તેમણે હમણાં જ આશા આપી છે, સ્વદેશગીતના ભાવ, રીતિ, આપણા સાહિત્યમાં હજુ આધુનિક જ છે એ સર્વ જોતાં તેમને વિશે યથાયોગ્ય અભિપ્રાય બંધાવાને હજુ લાંબું અંતર જોઇશે. અહીં તો વિશિષ્ટ કાવ્યશૈલી માટે અને સતત સાહિત્યસેવાને માટે ઉલ્લેખ કરવો જોઇએ તે સાદામાં સાદો કર્યો છે.

આધુનિક કાવ્યોનાં વિશિષ્ટ અંગોનું નિરૂપણ કવિ ન્હાનાલાલ (૧૮૬૮-૧૯૪૬)ના ઉલ્લેખ વિના અધૂરૂં જ ગણાય. તેમનો કવનકાલ હજુ વીસમી સદીથી જ શરૂ થયો ગણી શકાય પણ એટલા સમયમાં તેમણે કાવ્યસાહિયમાં વિપુલ ઉમેરો કર્યો છે. નવી ઢબનાં લાંબા કાવ્યો અને નાટકો આપણે લાંબે વખતે તેમનાં જ જોવા પામ્યા છીએ. અને પ્રસિદ્ધ થયાં છે તેથી વધારે સાહિત્ય હજુ તેમની પાસે છે એમ સૌ જાણે છે. તેમણે પ્રજાના જુવાન વર્ગની આશા અભિલાષા ઉત્સુકતાને કલામાં સાકાર કરી તેને લગભગ એક વીશીથી મન્ત્રમુગ્ધ કરી રાખ્યો છે. પ્રેમ, કુદરતનું સૌંદય, ઈશ્વરભક્તિ અને શ્રદ્ધાનાં નવાં જ સ્વરૂપો અતિ રમણિય શબ્દોમાં તેમણે ગાયાં છે. તેમની કલ્પના રમણીય તેટલી જ વિશાલ અને ઉન્નત છે. સૌન્દર્યના કોઈ નવીન જ પ્રદેશો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેઓ નજર આગળ ખુલ્લા કરે છે. જૂનાં લોકગીતોમાં વહેતું રસસ્રોત તેમણે પોતાનાં કાવ્યોમાં વાળ્યું છે. મનને ગલગલી કરે તેવા તેમ જ રસમાં તરબોળ કરે તેવા ભાવો લલિત સંગીતમાં તેમણે સૌકર્યથી ગાયા છે. તેમનું લગ્નપ્રેમનું નિરૂપણ વિવેકી, મર્યાદશીલ, શુદ્ધ અને કુદરત જેવું મોહક રમતિયાળ અને સ્વાતંત્ર્યવાળું છે. તેમની ઉપમાઓ ઉત્પ્રેક્ષાઓ નવીન પ્રકારની છે અને છતાં તે અનુભવનિષ્ઠ છે એમ વાંચનારને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ. પણ જે નવીનતાથી તેઓ મોહક છે તે જ નવીનતાથી તેઓ સખ્તમાં સખ્ત ટીકાને પાત્ર પણ થયા છે. અત્યારે ગુજરાતમાં કોઇ પણ લેખક એમના જેટલો લોકપ્રિય અને તે સાથે ટીકાપાત્ર નહિ હોય. તેમણે એક નવી જ શૈલી શરૂ કરી છે જે નથી ગદ્ય કે નથી પદ્ય. કાવ્યને માટે તેઓ કોઇ પણ પરંપરાથી આવેલી નિયમિત પદ્યરચના આવશ્યક માનતા નથી, માત્ર ડોલન આવશ્યક માને છે. ડોલનને તેઓ અંગ્રેજી rhythmનો સમાનાર્થ શબ્દ કહે છે, અને કહેવું જોઈએ કે અંગ્રેજીમાં જે rhythm ગદ્યથી પદ્યને વ્યાવૃત કરે છે તેમાં નિયમિત તાલ અને લય હોય છે તેવાં એમની શૈલીમાં નથી. પણ એ લાંબી ચર્ચા હજુ બન્ને પક્ષથી પૂરી થઇ લાગતી નથી. અને તેને વિશે મતનિર્દેશ કરવા ઉપરાંત અહીં વિશેષ પ્રસ્તુત પણ નથી. એ શૈલી વિશે ગમે તે મત હોય પણ તેમની એ શૈલીના ટીકાકારોએ પણ તેમની ગેય કૃતિઓની અપૂર્વ મીઠાશની કદર કરી છે અને તેમનાં કાવ્યોના મધુર વ્યંગનું સ્ફોટન કરવામાં આહ્લાદ માન્યો છે. તેમના અલંકારો નવીન છે એ ખરું પણ ઘણીવાર એકબીજા સાથે ગૂંચાઇ જઇ એકબીજાની શક્તિને હણે છે; અને તેમનામાં માત્ર શબ્દચમત્કૃતિ જ છે એવી ટીકાને અવકાશ આપે છે. આ લેખકની લોકપ્રિયતામાં નવીનતાનો મોહ કેટલો કારણભૂત છે અને તેમની વિરૂદ્ધની ટીકામાં, એકવાર કરેલી અતિપ્રશંસાનો પ્રત્યાઘાત કે તેમની રસહીન નકલોનો કંટાળો કેટલો કારણભૂત છે તે તો સમય જ નક્કી કરી શકે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ સંગ્રહમાં અનુવાદો, સાહિત્યની એક પ્રવૃતિ બતાવવા માટે લીધા છે. તેમાં ઘણા લેખકોના અનુવાદો લેવાને બદલે દિશા બતાવનારા જે જે લાગ્યા તે જ માત્ર લીધા છે. અનુવાદોને કાવ્યસંગ્રહમાં સ્થાન આપવા સંબંધી ઘણો મતભેદ હશે. પણ આ સંગ્રહના ઉદ્દેશને એ આવશ્યક છે તેમાં ભાગ્યે જ મતભેદ હશે. છાયાકાવ્યોથી પણ રસવૃત્તિ ઘડાય છે અને તેમની સાહિત્ય ઉપરની અસર અભ્યાસીએ જાણવી પણ જોઈએ. રસદૃષ્ટિએ, રસમીમાંસાની દૃષ્ટિએ, છાયાકાવ્ય જો કાવ્ય હોય તો તે સ્વતંત્ર કાવ્ય જ છે. આપણા પ્રાચીન કવિઓએ ધર્મશાસ્ત્રોમાંથી અનેક આખ્યાનો લખ્યાં છે તે સઘળાં જો કે શુદ્ધ અનુવાદો નથી તોપણ તે ઉપરથી એટલું તો જણાય છે કે અનુવાદને પણ કાવ્યસાહિત્યમાં સ્વતંત્ર કાવ્યની પડછે સ્થાન મળ્યું છે. સંસ્કૃત અનુવાદોમાં ખાસ જેમના અનુવાદોની અત્યાર સુધી અનન્ય ખ્યાતિ છે એવા શ્રી કેશવ હ. ધ્રુવના અને મણિલાલ ન. દ્વિવેદી તથા નવલરામના થોડા જ લીધા છે. અંગ્રેજીના પણ અનુવાદો કે અનુકૃતિઓ લીધી છે અને બે બંગાળી અને એક ફારસી અનુવાદ લીધો છે. આપણું સાહિત્ય ક્યાં ક્યાંથી સમૃદ્ધ થાય છે અને તેમાં શી ખોટ છે તે આ ઉપરથી કંઈક જણાશે.

રંગભૂમિ ઉપર ભજવાતાં નાટકો આપણા શુદ્ધ સાહિત્યથી અલગ રહ્યાં છે એ શોચનીય સ્થિતિ છે. એવા બે નાટ્યકારો કવિ નથુરામ સુંદરજી (૧૮૬૨–૧૯૨૩) અને કવિ મૂળશંકર મુળાણીનાં ગીતો લીધાં છે; તે સારાં કાવ્યો સાથે પણ સરખાવી શકાય તેવાં છે તે જોતાં આપણા જુવાન શિક્ષિત વર્ગે એ અણખેડાયલા ક્ષેત્રમાં કામ કરવા હામ ભીડવી જોઈએ.

માનવ હૃદયના સૌથી સૂક્ષ્મ, રહસ્યમય અને જીવન્ત અનુભવ જ કાવ્યસ્વરૂપે પ્રકટ થાય છે. આ રીતે કાવ્ય કે કલા જ પ્રજાનું જીવન ઘડે છે એમ કહેવાય અને એના વિચારો પ્રજાની ભાવિ દિશા બતાવે છે એમ પણ કહેવાય. દલપતરામે સ્વદેશીનો, સેવાવ્રતનો, ગામ પંચા-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

યતો કરવાનો ઉપદેશ કર્યો હતો તે અત્યારે ગુજરાતમાં ઓછો વત્તો વહેવારૂ સ્વરૂપમાં દેખાયો છે. નર્મદાશંકરે જે સાહસ અને પ્રેમશૌર્ય, અને હરિલાલ ધ્રુવે જે તેજસ્વી ઉત્સાહનાં ગીતો ગાયાં છે તે ગુજરાત ઉપર કેવળ વ્યર્થ ગયાં લાગતાં નથી. અનવરનો સ્પર્શાસ્પર્શનો બોધ આટલે વરસે પણ જનસમાજમાં ધીમે ધીમે મૂળ ઘાલતો દેખાય છે. હજુ બંગાળમાં છે તેમ, સમસ્ત ગુજરાતને એક કરી કોઈ મહા ઉત્સાહને પૂરે ચડાવે એવું કાવ્ય આપણા સાહિત્યમાં નથી. નર્મદાશંકરે પ્રેમશૌર્ય ગાયેલું તે બન્ને જુદે જુદે પ્રવાહે સાહિત્યમાં તેની પછી પણ વહ્યું છે. આપણું પ્રેમ ઉપરનું સાહિત્ય આપણા સાહિત્યનો સમસ્ત ઇતિહાસ જોતાં, મગરૂરી ધરવા જેવું અને જેટલું છે. પણ દાંપત્યપ્રેમ સિવાયનાં પ્રેમનાં બીજાં રૂપો, મૈત્રીભાવ, બંધુભાવ, માબાપ તરફનો પ્રેમ, ભાઈ બહેનનો પ્રેમ, એનાં કાવ્યો આપણા સાહિત્યમાં કેટલાં વિરલ છે! આપણા જીવનમાં પરિચયમાં આવેલા આપણા ગુરુઓ, આપણા નેતાઓ, આપણા મહાપુરુષો, આપણા કવિઓ સંબંધી કાવ્યો કેટલાં ઓછાં છે! વળી જેમાં સમસ્ત ગુજરાત, ભણેલા અભણ એક સરખો રસ લઈ શકે, જેમાં અનંત રૂપે તરવરતા મનુષ્યસ્વભાવનું નિરૂપણ હોય એવું સાહિત્ય કયાં છે? બાલસાહિત્યની ખોટ આપણામાં હજી તેવી ને તેવી જ છે. હાસ્યનાં અનેક રૂપોમાં દલપતરામે અને કંઈક નવલરામે જે મર્માળાં કાવ્યો લખ્યાં તેવાં, લોકો તરફના વિશાળ સ્નેહથી ઉદ્ભવેલાં, અને અભિમાન કે દ્વેષ કે અંગત કડવાશથી કેવળ મુક્ત, એવાં હાસ્યનાં કે કટાક્ષનાં કાવ્યો કયાં છે? દાંપત્યપ્રેમ અને સૃષ્ટિસૌંદર્ય એ બે વિષયો બાદ કરતાં, માનવ હૃદયને રસોદ્બોધક બીજા વિષયો કેટલા ખેડાયા? મૃત્યુ, શોક, વિષાદનાં કાવ્યો છે. પણ ધર્મવૃત્તિ, કર્ત્તવ્યનો ઉત્સાહ, આત્મભોગ, સરલતાની કદર, દાનવીરતા, યુદ્ધ, મુસાફરી, ઉભરાતા જીવનનો આનંદ, વગેરે ઉપર, કૃત્રિમતા કે આડંબર વિનાનાં કાવ્યો કેટલાં જૂજ છે? આ સર્વ વિષયોનાં મને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મળી શકયાં તેટલાં કાવ્યો મેં નમૂના રૂપે આપ્યાં છે અને મારે કહેવું જોઈએ, કે તે બધામાં રસનું એક સરખું ધોરણ સાચવવું અશક્ય હતું.

કાવ્યો પસંદ કરવાના ધોરણ વિશે પણ મારે ખુલાસો કરવો જોઇએ. સૌથી પ્રથમ મહત્ત્વ મેં રસદષ્ટિને આપ્યું છે. તેથી ગૌણ રીતે આધુનિક કાવ્યોનાં વિશિષ્ટ અંગોનાં અને જુદા જુદા વિષયનાં નિદર્શક ઉદાહરણો આપવાની સરત રાખી છે. તે સાથે એક જ વિષયનાં કે એક જ રીતિનાં બે કાવ્યોની તુલના થઇ શકે, એક કાવ્યનું અનુકરણ કોઈ વાર મૂળ કરતાં ઝાંખું અને ઉતરતું તો કોઇ વાર મૂળ કરતાં પણ વધારે ઉત્કૃષ્ટ કેવું હોય છે તે પણ ઉપરની દૃષ્ટિઓને અધીન રહીને બતાવી શકાય એવી રીતે કાવ્યો ચૂંટયાં છે. કોઈ કોઈ વાર એકાદ કડી શ્લોક કલ્પના કે વિચારને માટે આખું કાવ્ય સંગ્રહમાં લીધું છે તો કોઇ જગાએ કાવ્યમાં એકાદ વાંધા ભરેલા શબ્દ કે વિચારને માટે કાવ્ય છોડી પણ દેવું પડયું છે.

તે ઉપરાંત મારો લાંબાં કાવ્યો તરફનો પક્ષપાત પણ વાંચનારના ધ્યાન પર આવ્યા વિના નહિ રહે. આધુનિક કાવ્યસાહિત્ય ઘણુંખરું ટૂંકાં કાવ્યો, મુક્તકોનું જ બનેલું છે. આનું એક કારણ—અને કદાચ મુખ્ય કારણ—એ છે કે આપણા ઘણા ખરા લેખકોને પોતાની કેળવણીમાં અંગ્રેજી Lyricsનો જ અભ્યાસ કરવાનો હતો—હોય છે: મહાકાવ્ય હોય છે તો પણ તેની ઊંડી અસર થવા પામતી નથી. આધુનિક મનોદશા, આપણી વધતી જતી નિર્બળતા અને મનની ઉપર ઉપરની ચંચલતા પણ આમાં કંઇક કારણભૂત છે. આ અને આવાં બીજાં કારણોથી આપણું મન નાનાં નાનાં કાવ્યોને અનુરૂપ, અને તેથી ઘણે ભાગે કલ્પના અને એકાગ્રતા—સમાધિનો સતત યોગ આવશ્યક હોય તેવાં લાંબાં કાવ્યોને પ્રતિકૂલ બનતું જાય છે. આથી માસે માસે પ્રગટ થઈ અસ્ત થતું ઘણુંખરું સાહિત્ય કાવ્યના ઘણા જ આછા રંગવાળું, વસ્તુ સત્ત્વ અને રીતિમાં નિર્બળ નમાલું બનતું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જાય છે. આ સ્થિતિના પ્રતીકાર માટે લાંબાં કાવ્યો આ સંગ્રહમાં મૂક્યાં છે. પણ તેટલા માટે કોઇ ટૂંકાં કાવ્યોને સંગ્રહની યોજનામાંથી બહિષ્કૃત કર્યાં નથી એ વાંચનાર જોઈ શકશે.

સંગ્રહ કરવામાં સંગ્રાહકના પોતાના અભિપ્રાયો કાવ્યની ચૂંટણીમાં પ્રવૃત્ત થાય એ ઇષ્ટ હોય કે ન હોય તોપણ અનિવાર્ય તો છે. વળી રસજ્ઞો એ પણ સમજી શકશે કે ઉત્તમ કાવ્યોની–માત્ર ઉત્તમ કાવ્યોની ચૂંટણી કરવામાં છે તે કરતાં, એ ચૂંટણીમાં વિષય, રીતિ, વિચારવહનો, ઐતિહાસિક ફેરફારો વગેરેની દૃષ્ટિ દાખલ થતાં ચૂંટણી વધારે મુશ્કેલ બને છે. રસનું ધોરણ જરા પણ રસેતર દૃષ્ટિથી વિશિષ્ટ બનતાં પસંદગી કરવી વધારે કઠિન બને છે અને તે પસંદગીમાં અંગત રુચિ નિર્ણાયક બનવાનો સંભવ ઘણો વધારે છે. આ કારણોથી, વાંચનારને કે સાક્ષરવર્ગને આમાં જે કાંઇ ત્રુટિ દેખાય તે સમર્થિત નહિ તો ક્ષમ્ય તો થશે જ એવી આશા રાખું છું.

કાવ્યોની આનુપૂર્વીમાં કોઈ ક્રમ છે કે નહિ એ પ્રશ્ન કદાચ કોઈને ઊઠશે, કાવ્ય એ જીવનની સમીક્ષા છે એવું એક અંગ્રેજ ટીકાકારનું વચન છે તે મુજબ આપણા સમસ્ત જીવનના જુદા જુદા પ્રદેશપર આપણું કાવ્ય શી સમીક્ષા કરે છે તે બતાવવાનો મારો કંઈક હેતુ છે. પણ આવા સંગ્રહમાં આવી શકે તેથી વધારે હેતુ આરોપવાથી કાવ્યો સમજવામાં ઊલટો વિક્ષેપ થાય અને તેના લેખકને અન્યાય થાય તે તરફ વાંચનારનું ધ્યાન ખેંચવાની મારી ફરજ સમજું છું.

સંગ્રહ માટે કાવ્યો જ્યાં લાંબાં લાગ્યાં ત્યાં અને તે સિવાય તેમ કરવાની જરૂર લાગી ત્યાં કેટલોક ભાગ છોડી દીધો છે. બે ચાર જગ્યાએ જરૂર લાગી ત્યાં મેં શબ્દ ઉપર ટીપ આપી છે તે સિવાય કોઈ કાવ્યની ટીકા મેં કરી નથી, અને જ્યાંસુધી યોગ્ય ચર્ચા થઇ, અંગત ભાવોથી નિર્લિપ્ત સર્વ કાવ્યોની તુલના થઈ નથી ત્યાંસુધી, આવા સંગ્રહમાં મારી પોતાની ટીકા આપવી હું વાજબી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગણતો નથી. કર્તાની પોતાની ટીકા હોય, કે કર્તાના પુસ્તક સાથે કોઈ બીજા લેખકની ટીકા પ્રસિદ્ધ થઇ હોય ત્યાં, તે કાવ્યને ઉપકારક ગણી લીધી છે અને તે સિવાય જ્યાં પ્રતિષ્ઠિત સાક્ષરની ટીકા મળી આવી ત્યાં તે ટિપ્પણમાં આપી છે અને ત્યાં પણ ઉપલભ્ય હોય તેટલી બધી આપવાને બદલે માર્ગદર્શક હોય તેવી થોડી જ આપી છે. સ્થલસંકોચને લીધે આ ટીકામાંથી પણ થોડો ભાગ છોડી દેવો પડ્યો છે. આવી કાપકૂપ કરવામાં મૂળ અર્થને હાનિ ન થાય તેની સંભાળ રાખી છે પણ આવી હાનિ થવાનો સંભવ ઘણો છે તે હું જાણું છું. જોડણીની હાલની અનિયત સ્થિતિમાં મૂળ લેખકની જોડણી રાખવાનો નિયમ રાખ્યો છે. આ સર્વમાં સરતચૂકથી જે જે દોષો થયા હોય તે માટે લેખકોની ક્ષમા ચાહું છું.

અન્તે આ સંગ્રહ માટે સર્વ લેખકોએ પોતાનાં કાવ્યો લેવા મને સંમતિ આપી તે માટે તેઓ સર્વનો, અને વિશેષ કરીને શ્રી. અરદેશર ફરામજી ખબરદારે સંગ્રહને માટે તેમના અપ્રસિદ્ધ કાવ્યસંગ્રહ 'સંદેશિકા'નો ઉપયોગ કરવા દીધો તથા કાન્તમાલાના સંપાદકોએ તેની હાથપ્રતનો ઉપયોગ કરવા આપ્યો તે માટે તેમનો આભારી છું.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠે વિદ્યાપીઠની પરીક્ષાઓ માટે આ પુસ્તક નિયત કર્યું છે તે માટે આ સંસ્થાનો પણ આભાર માનું છું.

જેઠ વદ ૧૦/૮૦
અમદાવાદ.

રામનારાયણ વિ. પાઠક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અનુક્રમણી

૧	અપાવરણ પ્રાર્થના	૧
૨	કાર્ડિનલ ન્યૂમેનની પ્રાર્થના	૨
૩	મ્હારો જીવન પંથ ઉજાળ્ય	૨
૪	મંગળ મંદિર ખોલો	૫
૫	તુંહી શ્યામ તુંહી શ્યામ	૫
૬	સનમની શોધ	૬
૭	કુલહોવલ્લાહ	૭
૮	પ્રાર્થના	૮
૯	સત્ય સનાતનને	૯
૧૦	જય જય દેવ હરે	૯
૧૧	નામસ્મરણ	૧૦
૧૨	હરિ તૂં ફરિ જોબનિયૂં આપે—	૧૧
૧૩	હિંદ પર આશીર્વાદ	૧૨
૧૪	ગુજરાત	૧૨
૧૫	પિતૃતર્પણ	૧૭
૧૬	અર્પણ, પ્રાણેશ્વરીને—	૨૧
૧૭	અર્પણ, જીવનસખીને	૨૨
૧૮	ઉપહાર	૨૩
૧૯	પરમ પ્રિય કુલચંદ	૨૪
૨૦	ઉત્સર્ગ—કલાપીને	૨૪
૨૧	ગુજરાતનો તપસ્વી	૨૫
૨૨	કલાપીને સંબોધન	૩૬
૨૩	સાક્ષર સપ્તક	૩૭
૨૪	મનુષ્ય અને કુદરત	૩૯
૨૫	શાંત સ્વસ્થ કેસરી	૪૧

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨૬	વિકરાળ વીર કેસરી	૪૨
'૨૭	વરસાદ	૪૪
'૨૮	નાનકડું વ્હેળિયું	૪૪
'૨૯	સુરતથી મુંબાઇ આવતાં દરિયામાં ચંદ્રનીની શોભા	૪૫
૩૦	કોકિલાને	૪૫
૩૧	રાત્રિયે કોયલ	૪૭
૩૨	ચંપેલી	૪૮
'૩૩	રાજહંસ	૫૨
૩૪	પંખેરૂ જા વન ઉડી	૫૨
૩૫	ઉષાનું ગીત	૫૩
૩૬	કુટિલ ચંદ્ર	૫૪
૩૭	એકાકી ચંદ્રમા	૫૪
૩૮	ખીલેલી ચંદા	૫૫
✓૩૯	ઝીણા ઝીણા મેહ	૫૬
✓૪૦	સાગર અને શશી	૫૭
'૪૧	શરદ પુનમ	૫૮
૪૨	દીવાદાંડી દર્શન	૬૧
✓૪૩	સરોવર	૬૨
૪૪	રાત્રિવર્ણન અને મધુરાકાશ દર્શન	૬૩
✓૪૫	ઊંડી રજની	૬૪
૪૬	આકાશને	૬૫
'૪૭	સનાતન અંધાર	૬૬
૪૮	આરોહણુ	૬૯
૪૯	ગિરનારને ચરણે	૭૪
'૫૦	ધણ	૭૬
૫૧	અષ્ટપદી	૭૯
૫૨	પ્રિયે રે તે તે કયમ વિસરાય	૮૧

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૫૩ નવયૌવન	૮૨
૫૪ દેવયાની	૮૬
૫૫ મ્હારે જોઈએ ગુલાબ અને કેવડો જો	૯૦
૫૬ વીરાંગના	૯૧
૫૭ કાઠિયાણીનું ગીત	૯૧
૫૮ યુદ્ધમાં પ્રયાણ	૯૩
૫૯ ઉત્તરા અને અભિમન્યુ	૯૫
૬૦ પિયુનું પ્રયાણ	૯૯
૬૧ વાટચ જોતી	૧૦૦
૬૨ પ્રોષિતભર્તૃકા	૧૦૧
૬૩ સીતાજીનું ધોળ	૧૦૨
૬૪ ઉર્મિલા	૧૦૪
૬૫ વદાય	૧૦૯
૬૬ વિરહ	૧૧૦
૬૭ પંખીડાં	૧૧૧
૬૮ મેઘદર્શન	૧૧૧
૬૯ યક્ષનું ગૃહ	૧૧૩
૭૦ વિરહિણી	૧૧૫
૭૧ વધામણી	૧૧૭
૭૨ હાલરડું	૧૧૮
૭૩ પારણું	૧૧૯
૭૪ વિલાસની શોભા	૧૨૦
૭૫ સ્નેહનિદાન	૧૨૮
૭૬ પહેલાં અને હવે	૧૩૦
૭૭ મત્ત અનિલ	૧૩૦
૭૮ વસંત વિજય	૧૩૩
૭૯ એભલવાળો	૧૪૦

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૮૦ મનોહર મૂર્તિ	૧૪૯
૮૧ અગ્નિહોત્ર	૧૫૦
૮૨ સૌંદર્ય	૧૫૧
૮૩ યાર શિરાઝી	૧૫૩
૮૪ નાદાન બુલબુલ	૧૫૫
૮૫ નાયકનું પ્રાયશ્ચિત	૧૫૬
૮૬ ઉદ્‌ગાર	૧૫૭
૮૭ જૂનું પિયેરઘર	૧૫૭
૮૮ સરસ્વતીચન્દ્રનો સન્યાસ	૧૫૮
૮૯ ચક્રવાકમિથુન	૧૫૯
૯૦ બિલ્વમંગળ	૧૬૪
૯૧ તદ્‌ગુણ	૧૭૨
૯૨ દર્શન	૧૭૫
૯૩ ક્લાંત કવિ	૧૭૮
૯૪ સૃષ્ટિ સમશ્યા	૧૮૬
૯૫ ગૃહદ્વારનાં ખેલડિયાં	૧૮૮
૯૬ તત્કાલ મહિમા	૧૯૧
૯૭ ભેદના પ્રશ્નો	૧૯૨
૯૮ અગતિગમન	૧૯૩
૯૯ હૈયાનાં હેત	૧૯૪
૧૦૦ માનસસર	૧૯૫
૧૦૧ કવિનું એકાન્ત	૧૯૬
૧૦૨ સાથી ઓ મ્હારા !	૧૯૭
૧૦૩ હૈયાસૂનાં	૧૯૮
૧૦૪ ભણકારા	૧૯૯
૧૦૫ સહીયરને	૨૦૦
૧૦૬ સખીને આમંત્રણ	૨૦૦

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૦૭ ફૂલડાંકટોરી	૨૦૧
૧૦૮ યુગ મુબારક	૨૦૨
૧૦૯ રણ તો ધીરાનું	૨૦૩
૧૧૦ શુકનની ઘડીઓ	૨૦૪
૧૧૧ ચિન્તા કર્યે ચાલશે ના	૨૦૫
૧૧૨ કર્તવ્ય	૨૦૬
૧૧૩ સુખદુઃખ	૨૦૮
૧૧૪ આપની યાદી	૨૦૯
૧૧૫ જગતની જાહ્નવી	૨૧૦
૧૧૬ રાસ	૨૧૧
૧૧૭ પ્રેમરસ	૨૧૩
૧૧૮ પરમ ધન પ્રભુનાં લેજો લોક'	૨૧૩
૧૧૯ જીગરનો યાર	૨૧૪
૧૨૦ અંતિમ પ્રાર્થના	૨૧૬
૧૨૧ મૃત્યુલેખ	૨૧૬
૧૨૨ રસિકડાં નવ કરશો કોઈ શોક	૨૧૭
૧૨૩ ચોટી	૨૧૮
૧૨૪ શ્રાવણી અમાસ	૨૧૯
૧૨૫ વિધવા બ્હેન બાબાને	૨૨૧
૧૨૬ પ્રતિજ્ઞા	૨૨૩
૧૨૭ સુહૃદ-સ્નેહજામ માહરો ફુટી ગયો	૨૨૪
૧૨૮ અંતરનો અભિલાષ	૨૨૫
૧૨૯ તૃપ્તિ	૨૨૫
૧૩૦ વિરહનું આંસુ	૨૨૮
૧૩૧ વિપ્રયોગ	૨૨૯
૧૩૨ ઉરનો આથાર	૨૩૦
૧૩૩ શ્રદ્ધાચ્યુતિ અને આર્જવ	૨૩૧

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૩૪	દિવ્ય યોજના	૨૩૨
૧૩૫	મૃત્યુનો મહિમા	૨૩૪
૧૩૬	મૃત્યુ અને સનાતન જીવન	૨૩૫
૧૩૭	હું તો ડુબ્યો છું	૨૩૬
૧૩૮	હું ડુબું ભવસાગરની મધ્ય	૨૩૭
૧૩૯	દુનિયા–બિયાબાઁ	૨૩૮
૧૪૦	અમર આશા	૨૩૯
૧૪૧	માયાનો તિરસ્કાર	૨૪૦
૧૪૨	નિર્વાણપદ	૨૪૧
૧૪૩	વનમાં વ્હાલે વેણુ વગાડી	૨૪૧
૧૪૪	અભાનોર્મિ	૨૪૨
	ટિપ્પણ	૨૪૪
	કાવ્યની પહેલી લીટીની સૂચી	૨૭૮
	લેખકોની સૂચી	૨૮૩

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાવ્યસમુચ્ચય

ભાગ બીજો

૧

અપાવરણ પ્રાર્થના

અન્તરની શ્રુતિ ખોલો, ઓ તાતજી!
અન્તરની શ્રુતિ ખોલો!
વેદનાં વાચક ખોલો, ઓ તાતજી!
વેદનાં વાચક ખોલો!
" हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम्
तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥ "
સુવર્ણમય પાત્રેથી સત્યનું મુખ બન્ધ જે,
ઉઘાડી આપ તું, પૂષન્! સત્ય ધર્મદગર્થે તે!
વેદનાં વાચક ખોલો, ઓ તાતજી!
વેદનાં વાચક ખોલો!
અન્તરની શ્રુતિ ખોલો, હો તાતજી!
અન્તરની શ્રુતિ ખોલો!

મણિશંકર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨

કાર્ડિનલ ન્યુમેનની પ્રાર્થના

ઓ સ્નેહજ્યોતિ! દોરો : દોરો : દોરો રે મને :
આસપાસ અન્ધાર છે, રજની કાળી ઘોર :
દૂર રહ્યો ઘરથી ઘણો, પગમાં લેશ ન જોર !
ઓ સ્નેહજ્યોતિ! દોરો : દોરો : દોરો રે મને !

પદ રક્ષા કરજો, પ્રભો! પદ પર પાડી પ્રકાશ :
એકજ પદ માગું, નહીં આગળનો અભિલાષ !
ઓ સ્નેહજ્યોતિ! દોરો : દોરો : દોરો રે મને !

ન હતો આવો સર્વદા, ન હતો પ્રાર્થત આમ :
દોરો, તાત! દયા કરી, પહોચું જેથી ધામ ?
ઓ સ્નેહજ્યોતિ! દોરો : દોરો : દોરો રે મને !

માર્ગ નિરખવા ચાહતો, પસન્દ કરવા તેમ :
પણ હાવાં પ્રાર્થું, પિતા! દોરો આપ જ એમ !
ઓ સ્નેહજ્યોતિ! દોરો : દોરો : દોરો રે મને !

મણિશંકર

★

૩

" મ્હારો જીવન પંથ ઉજાળ્ય "

(રાગ મ્હાડ)+

પ્રેમલ જ્યોતિ ત્હારો દાખવી
મુજ જીવન પંથ ઉજાળ્ય.

પ્રેમલ૦

+ 'દયાસિંધુ ત્હારે બારણે પુકારું દીનબાલ,'—એ ચાલ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દૂર પડ્યો નિજ ધામથી હું,
ને ઘેરે ઘન અંધાર,
માર્ગ સૂઝે નવ ઘોર રજનિમાં,
નિજ શિશુને સંભાળ્ય;
મ્હારો જીવન પંથ ઉજાળ્ય.
પ્રેમળ૦ ૧

ડગમગતો પગ રાખ્ય તું સ્થિર મુજ;
દૂર નજર છો ન જાય;
દૂર માર્ગ જોવા લોભ લગીર ન,
એક ડગલું બસ થાય,
મ્હારે એક ડગલું બસ થાય.
પ્રેમળ૦ ૨

આજ લગી રહ્યો ગર્વમાં હું, ને
માગી મદદ ન લગાર,
આપ બલે માર્ગ જોઈને ચાલવા,
હામ ધરી મૂઢ બાળ;
હવે માગું તુજ આધાર.
પ્રેમળ૦ ૩

ભભકભર્યા તેજથી હું લોભાયો,
ને ભય છતાં ધર્યો ગર્વ;
વીત્યાં વર્ષોને લોપ્ય સ્મરણથી,
સ્ખલન થયાં જે સર્વ;
મ્હારે આજ થકી નવું પર્વ.
પ્રેમળ૦ ૪

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્હારા પ્રભાવે નિભાવ્યો મ્હને પ્રભુ !
આજ લગી પ્રેમભેર,
નિશ્ચે મ્હને તે સ્થિર પગલેથી;
ચલવી પ્હોચાડશે ઘેર,
દાખવી પ્રેમલ જ્યોતની સેર.
પ્રેમલ૦ ૫

કર્દમ ભૂમિ કળણ ભરેલી,
ને ગિરિવર કેરી કરાડ,
ધસમસતા જળ કેરા પ્રવાહો;
સર્વ વટાવી કૃપાળ
મુને પ્હોચાડજે નિજદ્વાર.
પ્રેમલ૦ ૬

રજનિ જશે, ને પ્રભાત ઊજળશે,
ને સ્મિત કરશે પ્રેમાળ;
દિવ્ય ગણોનાં વદન મનોહર,
મ્હારે હૃદય વસ્યાં ચિરકાળ,
જે મ્હેં ખોયાં હતાં ક્ષણવાર.
પ્રેમલ૦ ૭

નરસિંહરાવ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૪

મંગલ મન્દિર ખોલો

(ભૈરવી રાગણી)

મંગલ મન્દિર ખોલો,
દયામય !
મંગલ મન્દિર ખોલો !
જીવનવન અતિ વેગે વટાવ્યું,
દ્વાર ઊભો શિશુ ભોળો;
તિમિર ગયું ને જ્યોતિ પ્રકાશ્યો,
શિશુને ઉરમાં લ્યો, લ્યો,
દયામય !
મંગલ મન્દિર ખોલો !
નામ મધુર તમ રટ્યો નિરન્તર,
શિશુ સહ પ્રેમે બોલો:
દિવ્યતૃષાભર આવ્યો બાલક,
પ્રેમ—અમીરસ ઢોળો,
દયામય !
મંગલ મન્દિર ખોલો !

નરસિંહરાવ

*

૫

તુંહી શ્યામ તુંહી શ્યામ

તુંહી શ્યામ, તુંહી શ્યામ, તુંહી રે......
હું તો નીરખું તુજને ઠામ ઠામ......(૨)
મનમાં જોયું ને, મંદિર જોયું ને, જોયો સકળ સંસાર,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ બ્રહ્માંડની માળા જોઈ વળી પણ નહિ આવ્યો પાર
સઘળે જ્યોતિ તારી રે...હું તો૦
આ તનનો રંગમ્હેલ બનાવ્યો ને માંહિ ભર્યો દરબાર,
અનહદ વાજા વાગી રહ્યાં વળી, જીવ બને એક તાર.
ચમકી જ્યોતિ તારી રે...હું તો૦

મૂળશંકર

*

૬

સનમની શોધ

પેદા થયો છું ઢૂંઢવા તુંને, સનમ !
ઉમ્મર ગુઝારી ઢૂંઢતાં તુંને સનમ !
છે દુશ્મનો લાખો ભુલાવા રાહને,
દુશ્મન બનાવી યાર અંજાયો, સનમ ! ૧

ગફલત મહીં હું, ઝાલિમો કાબિલ એ,
જૂદાઈ યારોની મઝા એને, સનમ !
જે રાહદારીમાં અમોને લૂંટતું,
ઉમેદ બર આવો નહીં એની, સનમ ! ૨

ત્હારી મદદ કોને હશે માલુમ નહીં,
શું યારના દુશ્મન સહે યારી ? સનમ !
પાંચે નમાઝે ઝૂકતાં તારે કદમ
આડા ફરે છે બેખુદાઓ એ, સનમ ! ૩

છો દમબદમ ખંજર રમે ત્હારૂં દિલે,
કાફર તણું કાતિલ ખેંચી લે, સનમ !
તું માફ કર દિલદાર દેવાદાર છું;
છે માફ દેવાદારને મ્હારા, સનમ ! ૪

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાંઇ નઝરબક્ષી થવી લાઝિમ તને,
ગુજરાનનો ટૂકડો ઘટે દેવો સનમ !
પેદા થઈને ના ચૂમી ત્હારી હિના,
પેદા થયો છું મોતમાં જાણે, સનમ ! ૫

શાને કસે છે મુફ્ત આ લાચારને ?
દાવો સુનાનો છે હમારો ના, સનમ !
પત્થર બની પેદા થયો છું પ્હાડમાં,
છું ચાહનારો એય તુંથી છું, સનમ ! ૬

કલાપી

*

૭

કુલહોવલ્લાહુ

૧

કહીં દે, ઈશ એક જ, એક જ છે;
સંસારથી પાક, પવિત્ર જ છે:

નથીં જન્મ લીધો—
નથીં જન્મ દીધો—
—કદિ કો કુખથી
—કદિ કો જનમી;

નથીં ખેશબિરાદર એક વળી,
ખલકે,
ફલકે,
નહિ કોઇ સ્થળે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૬

ખુદ આપ જ આપ થકી પ્રકટી,
પ્રકટાવી દિધી સઉ ખલક તને;
ધર્યું નામ ખુદા
રહ્યું યાદ સદા;
ઈશ એક જ, એક જ, એક જ છે.

કરીમ મહુમદ માસ્તર

*

૮

પ્રાર્થના

પૃથ્વી

પ્રભો, શિર નમ્યું. નમ્યું જ ધરું સર્વદા, એટલી
વિશુદ્ધ મતિ રાખજે: સકલ અન્ય એમાં લહું.
જુએ શિશુતણી ખરી જિગરની બધી લાલસા,
અને વળી જુએ–ઉઠી ફરિ ફરી તરંગો ઉપર્
પ્રસારી નિજ મેલ ફીણ વમળો અરે કીટકો
લસે અમિત, ને શમે તદપિ ખાર મૂકી જતા.
અરે સરિત માહરા જીવનની ! અરેરે, પ્રભો !
વહે ફરિફરી તરંગદલ ક્યાં થકી એહવાં ?
હશે પવનસન્તતિ ? ઉદધિની જ વેલા હશે ?
દીસે નહિ દીસે અગર તિમિરગહ્વરે આત્મમાં
ધસે વળી ધસે ત્યહાં થકી તરંગજૂથો જ એ ?
અદૃષ્ટ–ભવથી વળી જિગરના જુના પાપથી
બચાવ ! જય આપ ! આ વિમલ સ્રોત પોતાપણે
વહે, સલિલ ઓઘઅર્ઘ્ય પ્રસરાવતો, હે પ્રભો ! ૧૪

બલવંતરાય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૯

સત્ય સનાતનને

પદ : બિહાગ, ત્રિતાલ.

વિમલ રજત ભાસે, પૂર્ણ કરી નીલાકાશે;
ચંદ્રમા આરતિ કરે, સહસ્ર કિરણે તે સત્ય સનાતનને,
અગણ્ય તારકાવલી, ચતુર્દિશ રહે ઉજ્જ્વલી;
મંગલ કનકદીપ ગગને ગગને, તે સત્ય૦. વિમલ૦ ૧
પુષ્પનો સુરભિ શ્વાસ, ઊઠે છે ધૂપનો વાસ;
કાનન કુસુમભાર, અર્પે છે ચરણે; તે સત્ય૦. વિમલ૦ ૨
પર્વતકંદરે જઈ, શુભ શંખ બજાવી;
પવન પૂજે તેને, ચામરવ્યજને. તે સત્ય૦. વિમલ૦. ૩
અમૃતના અધિકારી, અમે સહુ નરનારી;
અમે આરતિ કરિયે, પ્રકૃતિની સાથે. તે સત્ય૦. વિમલ૦ ૪
જ્ઞાનનો પ્રદીપ જવાળી, પ્રેમની સુવાસ ઢાળી;
શતકંઠે કરૂં ગાન સુમધુરતાને, તે સત્ય૦. વિમલ૦ ૫

ભોળાનાથ સારાભાઈ

*

૧૦

જય જય દેવ હરે

(પ્રબંધ)*

જય રસના રતનાગર, નટ નાગર એ,
  શ્રી–મુખ–ચંદ્ર–ચકોર, જય જય દેવ હરે !
જગ કારણ, જગતારણ, જગ ધારણ એ,
  સઉ સુરવર સિરમોર, જય જય દેવ હરે !

---

*મૂળમાં ગુર્જરી રાગને પ્રતિમંઠ તાળ આપેલ છે. આદિ તાળથી ખમાચ રાગમાં ગાઇ શકાશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સીતાપ્રિય, સીતામય, સીતાશ્રય એ,
સીતાહરકુળકાળ, જય જય દેવ હરે!
કુંડળ શ્રવણે સુંદર, મુરલી કર એ,
ઉર રાજે વનમાળ, જય જય દેવ હરે!
કાલિય-વિષધર-ગંજન, ભયભંજન એ,
યાદવકુળઅવતંસ, જય જય દેવ હરે!
દિનમણિ-મંડળ-મંડન, જનવંદન એ,
મુનિજનમાનસહંસ જય જય દેવ હરે!
અમળ કમળ સમ લોચન, ભવમોચન એ,
દનુજદમન ઘનશ્યામ, જય જય દેવ હરે!
નિજજનસંકટટાળક, પ્રતિપાળક એ,
પ્રણમૂં પૂરણ કામ, જય જય દેવ હરે!
શરણોત્તમ! શરણે તમ, ચરણે તમ એ,
કુશળ કરંત કૃપાળ, જય જય દેવ હરે!
સ્તુતિ આ સુરનરસેવ્યની જયદેવની એ,
દે મન મોદ વિશાળ, જય જય દેવ હરે!

કે. હ. ધ્રુવ

★

૧૧

નામ સ્મરણ

સમરૂં સતગુરૂ સંત ગણેશને, જેથી શુદ્ધ બુદ્ધિ થાય, જેથી (૨)
જેમ પારસ અડે રે પાષાણને, મન લોહ મટી જાય. સમરૂં૦
પ્હેલાં સમરૂં તે નામ નિરાંતને, નેના ઉરમાં ઉગાય, નેના (૨)
જેમ સૂર ઉગે સૂરતે પડે, દૂરના દેશ દેખાય. સમરૂં૦
કરમાં માળા કબીર કમાલની, સુનમાં સજનો કસાઈ, સુનમાં (૨)
જેમ કરવત કાપે રે કાષ્ઠને, વખિયા વેલી વઢાય. સમરૂં૦

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પીપા પ્રેમ પીઆલો રે પીજીએ, મનમાં વસી મીરાંબાઈ, મનમાં (૨)
જેમ દોરીઓ બાંધ્યો રે દોરસે, જગમાં ક્યાં ખસી જાય. સમરૂં૦
મહેતા નરસી સુદામો મહામણી, ગુણ ગુણીજન ગાય, ગુણ (૨)
જેમ સાકર છુપી રે શેરડી બુજ્યા બાવનમાંય. સમરૂં૦
નારદ મુની ગોરખ શુક વ્યાસજી, હૈયે હરિચંદ્ર રાય, હૈયે (૨)
જેમ ચંદ્ર ચકોરશું પ્રીતડી, લાગું પ્રેમ કરી પાય. સમરૂં૦
ધીરા ઢાલ ધરૂં ધના ભકતથી, અખ્ખા પ્હેરૂં બખ્તર પાય (૨)
જેમ શૂરો ચઢે સંગ્રામશું, કર કટારી કરમાબાઈ. સમરૂં૦
મને શૂર આપો સુરદાસજી, રણમાં લડું રણછોડરાય, રણમાં (૨)
જેમ અરજુને કૌરવ કાપીઆ, સરવે સંત કરજો સ્હાય. સમરૂં૦

અરજુન

*

૧૨

હરિ તૂં ફરી જોબનિયૂં આપે-

ફરી જોબનિયૂં આપે, હરિ તૂં ફરી જોબનિયૂં આપે-
હિંદુદેશને થાપે, હરિ તૂં નાજ કરીને થાપે- ટેક.
ભર જોબનમાં બન્યો વૃદ્ધ તે, ત્હારે યોગ્ય સરાપે- હરી૦ ૧
તન મન ધન તે ગુમાવિ બેઠો, મદ આળસને પાપે- હરી૦ ૨
બિહલે મ્હોડે તે રઝળે ટટળે, રીબાએ ત્રણ તાપે- હરી૦ ૩
ભણ્યો શૂર તે આજ જણાએ, બ્હેમી કાયર છાપે- હરી૦ ૪
પુત્ર પુત્રિ યશ અલાપ કરતો, તે રોએછ વિલાપે- હરી૦ ૫
શિક્ષા ઘટતી થઈ ને લાગી, તૂં વણ કો દુઃખ કાપે- હરી૦ ૬
પસ્તાતા ડાહ્યાપર કરવી, કૃપા હવે માબાપે- હરી૦ ૭
ડુબ્યું નામ તે ઝટ તરી આવે, કીર્તિ જગે ફરિ વ્યાપે- હરી૦ ૮
હિંદુ દેશ માનીતો ત્હારો, પ્રથમ થકી જ અમાપે- હરી૦ ૯
ભણિગણિ શૂર થઈ તે લે જસ, નર્મદ બ્રહ્મપ્રતાપે- હરી૦ ૧૦

નર્મદાશંકર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૩

હિંદ પર આશીર્વાદ

રાગ વાગેશ્વરી.

ઉતારો જી અમ દેશે ઈશ્વર આશીર્વાદ.
બાંધવ દેશ થયા જાગૃત સૌ :
એક રહી અમ દાદ !
ઉતારો જી અમ દેશે ઈશ્વિર આશીર્વાદ.
શતકો વીત્યાં ભર નિદ્રામાં
કીધો પૂર્ણ પ્રમાદ;
પૂર્વજની ઉજ્જવલ કીર્તિની
ન કરી સાચી યાદ ! ઉતારો૦

જીવનવિગ્રહને નવ સમજ્યા,
કરતાં નિષ્ફલ વાદ :
આજ કરી કરુણા નવ યુગનો
નવલ સુણાવો નાદ ! ઉતારો૦

મણિશંકર

★

૧૪

ગુજરાત

૧

ધન્ય હો ! ધન્ય જ પુણ્યપ્રદેશ !
અમારો ગુણિયલ ગુર્જર દેશ;
કૃષ્ણચન્દ્રની કૌમુદીઉજળો,
કીધ પ્રભુએ ય સ્વદેશ:
અમારો ગુણિયલ ગુર્જર દેશ. ધન્ય હો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨

આર્યનું સાગર તીર્થ પુરાણ,
તપોવન ભૃગુવસિષ્ઠના ભાણ;
ગીતાના ગાનારા મહારાજ
પાર્થના સારથીનાં જ્યહાં રાજ્ય:
ગ્રીસરોમથી ય જૂનાં
કુરુપાંડવથી યે પ્રાચીન,
સોમનાથ, ગિરિનગર, દ્વારિકા:
યુગયુગ ધ્યાનવિલીન
ઉભીને કાલસિન્ધુને તીર
બજાવે બંસરી ભવ્ય સુધીર. ધન્ય હો !

૩

સ્થળેસ્થળ નવ પલ્લવનાં પુંજ,
નદીને તળાવ કેરી કુંજ;
કોમળી કવિતા સમ સુરસાળ
સિન્ધુ જ્યહાં દે મોતીના થાળ:
જગજૂનાં નિજ ગીત ગર્જતો,
ફરતો સાગર આજ;
કેસર ઉછળી ધૂમ્રવે ગરવો
વનમાં જ્યહાં વનરાજ:
ગિરિગિરિ શિખરશિખર સોહન્ત
મન્દિરે ધ્વજ ને સન્તમહન્ત. ધન્ય હો !

૪

પૂર્વથી પશ્ચિમ વહે પ્રકાશ,
વ્હાણ ભરી વ્હેતી તેમ નિકાસ;
મોહી આંગણ ઉતર્યો જ યૂરોપ,
વીણવા વાડીના ફૂલ રોપ:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વીણી ન વણસે પુણ્યપાંગરી
અમ રસભૂમિની છાબ;
જગમોહન મુંબઇ નગરી જૂવો !
શું પાથર્યો કિનખાબ;
નિત્ય નવ ફૂલે ખીલે અભિરામ
લક્ષ્મીમ્હોર્યાં લક્ષ્મીનાં ધામ. ધન્ય હો !

૫

ચોળી, ચણિયો, પાટલીનો ઘેર,
સેંથલે સાળુની સોનલ સેર;
છેડલે આચ્છાદી ઉરભાવ,
લલિત લજ્જાનો વદન જમાવ;
અંગ આખે યે નિજ અલબેલ,
સાળુમાં ઢાંકતી રૂપની વેલ;
રાણુકતનયા, ભાવશોભના,
સુન્દરતાનો શું છોડ ?
આર્ય સુન્દરી ! નથી અવનીમાં
તુજ રૂપગુણની જોડ;
ભાલ કુંકુમ, કર કંકણ સાર,
કન્થનાં સજ્યાં તેજશણગાર. ધન્ય હો !

૬

ખેતરો ન્હાનાં, ન્હાની શી પોળ,
નાતજાતે ન્હાનડિયા ઘોળ;
ક્ષત્રીજાયાનાં ન્હાનલ રાજ્ય,
ધર્મના ન્હાનકડા જ સમાજ;
વૃદ્ધ ચાણાક્યે, વર્ણ્યાં પૂર્વે
ન્હાનાં પ્રજાનાં તન્ત્ર,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એહ પુરાતનના પડછાયા
આ અમ જીવનજન્ત્ર:
એક ફૂલવેલે ફૂલતાં ફૂલ,
અમારા એક સુગન્ધ અમૂલ. ધન્ય હો !

૭

દેશ નિજ તજી ધર્મને કાજ
સાગરે ઝુકાવ્યું સફરી જહાજ;
ધર્મવીર પારસીનો સત્કાર
જગતઇતિહાસે અનુપ ઉદાર;
ઇસ્લામી યાત્રાળુનું આ
મકકાનું સુખબાર;
હિન્દુ મુસલમિન પારસીઓને
આહિયાં તીરથદ્વાર;
પ્રભુ છે એક, ભૂમિ છે એક—
પિતા છે એક, માત છે એક—
આપણે એકની પ્રજા અનેક. ધન્ય હો !

૮

નથી રમી સમશેરોના દાવ,
નથી ત્યમ ઘણા ઝીલ્યા યે ઘાવ;
શ્રી કૃષ્ણે કુરૂક્ષેત્રની મ્હાય
લીધાં વ્રત જાણે હજી ય પળાય;
એક ઈડરના વનકેસરીએ,
ભડવીર બાપ્પારાવ,
વિશ્વવન્દ્ય સૂરજકુળ સ્થાપી
ચિતોડ કીધ યશછાંવ;
જન્મભૂમિ દયાનન્દનાં ધામ,
ગાંધીનાં ગીતાપાઠનાં ઠામ. ધન્ય હો !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૯

સૂરતના રસિક રંગીલા રાજ,
બુદ્ધિધન ભર્યો શ્રીનગરસમાજ;
શૂરવીર સૌરાષ્ટ્રી યશવાન,
કચ્છનાં સાહસિક સન્તાન;
ખંડખંડ વિસ્તરતો હિન્દી
મહાસાગર મહારેલ,
તીરતીર જઈ સ્થાપી ગુર્જરી
સંસ્થાનોની વેલ;
મહાસાગરનાં પૃથ્વિવિશાળ
સરોવર કીધાં ગુર્જરી બાળ. ધન્ય હો!

૧૦

વનેવન લીલો ઘટાસોહાગ,
જગતનો દીપે શું અમુલખ બાગ!
સજાવ્યા જૈને રસશણગાર,
લતામંડપ સમ ધર્માગાર;
ભારતીએ કંઈ ફૂલ ફૂવારો
અંજલિમાં શું લીધ!
દિશદિશમાં ફૂલધાર ઉડાવી
દિલનાં પરિમળ દીધ!
હિન્દ માતની લાડિલી બાળ!
ગુર્જરી! જય! જય! તવ ચિરકાળ! ધન્ય હો!

ન્હાનાલાલ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૫

પિતૃતર્પણ

બાર બાર ગયાં વર્ષો રાત્રિઓ પડતાં સૂની,
બાર બાર વહ્યાં વર્ષો વાદળી વરસી ભીની: ૧
બાર વર્ષો થયાં, તાત ! મૃત્યુના પડદા નમ્યે;
હજી યે ચક્ષુમાં ત્હો યે પ્રવેશો પૂર્વના રમે. ૨
કાલની વીંઝતી પાંખ અનેરા વેગથી ભરી,
નેત્ર મીંચી ઉઘાડું ત્યહાં આવે બ્રહ્માંડને ફરી. ૩
નથી તે મેઘનાં નીરે, નથી અન્ધારનાં જલે
ધોયાં કો સ્મૃતિનાં ચિત્રો રંગેલાં પ્રાણપાટલે. ૪
આપ્યા એકાન્ત રાત્રીએ, ને મેઘે રસ સીંચિયા;
એમ જીવનના સર્વે આથમ્યા દિન ઉગિયા. ૫
વસન્તે ને વસન્તે જ બોલે છે બોલ કોકિલા,
આત્મામાં એમ બોલે છે વસન્તે આપની લીલા. ૬

૨

પિતાજી! પત્ર ને પુષ્પે એ જ આવી વસન્ત આ:
ટ્હૌકે છે કોકિલા, એવાં ટ્હૌકે છે સ્મરણો, અહા ! ૭
આંબાની ડાળ મ્હોરી, ને આત્મા યે મુજ મ્હોરિયો;
ગાય છે સાધુ ને સન્તો હરિની રસહોરીઓ. ૮
હું ય તે લઈ આ વીણા સ્મરૂં છું ગુણ આપના;
પુણ્યશ્લોક પિતા ! મન્ત્રો જપું છું પિતૃજાપના. ૯

× × ×

૪

ને એવું યે હતું જ્યહારે પડ્યો'તો પિતૃભાવથી,
વીસારી પિતૃપૂજા હું ખડ્યો'તો પુણ્યલ્હાવથી; ૧૦

× આ કાવ્યનો ત્રીજો ખંડ પહેલા ભાગનું ૧૫ મું કાવ્ય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બહુ અવગણ્યા, તાત ! અસત્કાર્યા, અનાદર્યા;
ને અપમાનને ગારે આ હાથે દેવ અર્ચિયા. ૧૧
ખીજવ્યા, પજવ્યા પૂરા, કૂમળું દિલ કાપિયું;
ને ત્હમારા દિનો છેલ્લા ઝેર કીધાઃ સહુ ગયું. ૧૨
ગયો તે યુગ મસ્તીનો, ઝંઝવાતો ગયા બધા;
આપના મૃત્યુએ, તાત ! આછાં નીર ઊંડાં કીધાં. ૧૩
બાપની મોહિની પેખે, ન ત્હો યે મોહ પામતા,
પુરાણી ને પુણ્યવન્તી આર્યોની એ જ આર્યતા. ૧૪
જન્મની વેળ જે આપે સંચી'તી મુજ અન્તરે,
નિભાવ્યો આર્યતાએ એ, ને બચાવ્યો પ્રભુવરે. ૧૫
ભમે છે આ ગ્રહો આભે, કોઈ ત્હો યે નહીં પડેઃ
ન છૂટે દાંડીથી, જો કે વીંઝણો રમણે ચ્હડે. ૧૬
રમીને ને ભમીને હું આવ્યો છું આપ છાયમાં:
દેજો એ છાંયડી શીળી, દીધી છે જેમ કાય આ. ૧૭
સૌ અળવીતરાંની એ ક્ષમાઓ તાત ! આપજો;
ન જોતા માટીને, દેવા ! માનજો પંક પંકજો. ૧૮

૫

અંધારી રાત્રિએ ઊંડા શબ્દ હો અન્ધકારના,
બોલે છે ઉરમાં એવા શબ્દ કો ભૂત કાલના. ૧૯
ડોલાવે આત્મની જ્યોત ઝંઝાનિલો સ્મૃતિ તણા,
પ્રચંડ મોજે ઉછળે એ અવિરામ ઘોષણા. ૨૦
અદીઠા સિન્ધુની આવે ગર્જના ક્ષિતિજે તરી,
ગર્જે છે પડછન્દા કો એવા અન્તર્ગુહા ભરી. ૨૧
ઘોરે જેવો મહાઘોરે ઘેરા તોફાનનો ધ્વનિ,
સમસ્ત જીવન કેરો ઘોરે એવો મહાધ્વનિ. ૨૨
અને એ સ્મૃતિના ઉર્મિ, પડઘા ભૂત કાલના,
ને બધા મૂંઝવે એવા બોલ જે મુજ બાલ્યના: ૨૩

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તે સૌમાં તરતો, જાણે ચન્દ્રમા વ્યોમને જલે,
સુણ્યો, આકાશવાણી શો, શાન્તિનો શબ્દ એક મ્હેં. ૨૪
શમાવે પ્રભુના શબ્દો આ કોલાહલ વિશ્વનો,
એ શબ્દે એમ મ્હારો યે શમ્યો પોકાર ઉરનો. ૨૫
વર્ષી માધુર્ય દેવોનું, અન્ધકાર ઉજાળતો,
પુરાણા યે યુગોને એ ઓળંગી શબ્દ આવતો. ૨૬
જ્યોત્સ્નાની ધારમાં જેવો ભર્યો મન્ત્ર સુધામય,
એવો ગેબી સુણ્યો મન્ત્ર, **पितृदेवो भव, प्रिय !** ૨૭

૬

અધૂરી હા ! અધૂરી છે એટલી એકલી ઋચા:
અંકે લે ધરતી માતા, ભલે માર્તંડ હો ઉંચા. ૨૮
નથી આશા વિના આયુ, નથી ડાળી વિના ફૂલ;
નથી પૃથ્વી વિના પાયો, નથી માતા વિના કુલ. ૨૯
હજી તો આભમાં મ્હારા બાળુડો સૂર્ય ઉગતો,
બાળુડા બોલનો ખોળે કાલો કલ્લોલ જામતો; ૩૦
દીઠો કે ન દીઠો ત્હેં તે, સુણ્યો કે ન સુણ્યો કંઈ,
સંકેલી દેહની માયા વન્દીને વિશ્વને ગઈ. ૩૧
વીતિયાં સ્હાંજ ને વ્હાણાં તે પછી બહુ વર્ષનાં;
ભૂલ્યો નથી હજી, માતા ! હાસ્ય તે તુજ હર્ષનાં. ૩૨
આભના વર્ણથી આંજી વિશાળી તુજ આંખડી,
આભના ભેદમાં જોતી દૃષ્ટિ તે તાહરી વડી. ૩૩
ભરેલા ભાવથી અંગે ડોલતી કુલહાથિણી;
ગૃહિણી ગુણવન્તી તું, મ્હોટે ચાંલ્લે સુહાગિણી. ૩૪
સાદી શોભાથી શોભાતી, ધર્મીલી કુલધામની;
શામળે રંગ રંગેલી સેવિકા ઘનશ્યામની. ૩૫
પ્રારબ્ધી, પુણ્યશાળી, ને પાપ પાવનકારિણી:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ધૈર્ય ગામ્ભીર્યથી ધાંગી, દેવિ ! તું દુઃખહારિણી. ૩૬
હેતવાત્સલ્યનાં વ્હેણે હૈયાનું પૂર ગાજતું:
ધર્મમૂર્ત્તિ પિતા મ્હારા, ભક્તિની મૂર્ત્તિ માત! તું. ૩૭
સદા સૌભાગ્યવન્તી, ને સ્વામી સેવા પરાયણ;
વ્રતાળી, શાન્તિથી શીળી; એ જ ત્હારાં રસાયન. ૩૮
નથી એ વીસર્યાં ત્હારી ટૂંકી જીવનની કલા:
વીસારો વીસરે કેમ માતૃવાત્સલ્યની લીલા ? ૩૯
દૂધથી તાહરા ત્હેં જે સીંચી'તી પ્રાણમાં સુધા,
નથી તે ઓસરી, માતા ! વાધી ઉર્મિ અનેકધા. ૪૦
ગુર્જરી વાડીમાં એક નદી રેવા અનુત્તમ:
ગુર્જરી વાડીમાં તેમ માત રેવા અનુત્તમ. ૪૧
ઓ અભિજાત આર્યાઓ! ઓ આર્યો સહુ ભોમના!
સુણો આ વેદની ગાથા, મન્ત્ર આ પુર જોમના: ૪૨
पितृदेवो भव, प्राज्ञ ! मातृदेवो भव, प्रिय !
સર્વે કુલાશ્રમો નિત્યે હજો એ ભાવનામય. ૪૩

૭

વિશાળી દુનિયા વીંટી ઘૂમે છે સિન્ધુ ગર્જતો,
તે સિન્ધુનાં ઊંડાં નીરે મુક્તાપુંજ વિરાજતો: ૪૪
ઘેરીને પૃથ્વિની પાળો પડી છે આભની ઘટા,
અહોરાત્ર તપે ત્હેમાં તેજના ગોલની છટા: ૪૫
બાંધી બ્રહ્માંડની ઝાડી તે રીતે બ્રહ્મ રેલિયો,
ને બ્રહ્મજ્યોતિમાં નિત્યે પ્રકાશે પુન્યશાળીઓ. ૪૬
પામીને તે બ્રહ્મજ્યોતિ, બ્રહ્મનાં તેજ ઝીલતાં,
ખીલે છે પુણ્યને પુજે માહરાં માત ને પિતા. ૪૭

૮

ગુણાળી ગવરી માતા ! પૂજ્ય બ્રહ્મર્ષિ ઓ પિતા !
ધરૂં છું ચરણે તે આ સ્વીકારો ગુર્જરી ગીતા. ૪૮

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સૌ ઉપનિષદો કેરા ભાવ શી આપ જીંદગી,
ને ઉપનિષદોના સૌ સાર શી આ ગીતા ઝગી. ૪૯
એ જ સંવત્સરી આજે, થયા દેવ મનુ મટી:
પાળું છું પર્વ, પૂજું છું ગુણો તાત! રટી રટી. ૫૦
ભરી અંજલિ અશ્રુની કરૂં છું આ હું અર્પણ;
સત્કારો સ્નેહની સેવા, પુત્રનું પિતૃતર્પણ. ૫૧
અમોલાં બહુ યે રત્નો શાસ્ત્રરત્નાકરે તરે;
વીણીને એક મોંઘેરૂં પુત્ર આ પાવલે ધરે. ૫૨
સદા યે રીઝવી આપે સેવી દેવી સરસ્વતી;
આપના પુણ્યથી એહ આ ને આવી થતી કૃતિ. ૫૩
તો ભૂલી ભૂતની ભૂલો, ભાળીને લક્ષ્ય ભાવિનો,
અમીની આશિષો આપો, ફળે સદ્‌ભાવ સુતનો, ૫૪
પૂર્વે જે ભાવથી આપે વધાવ્યો જન્મ માહરો,
આ પરે યે, પિતામાતા! દૃષ્ટિ તે ભાવની કરો. ૫૫

ન્હાનાલાલ

★

૧૬

અર્પણ, પ્રાણેશ્વરીને—

પ્રાણેશ્વરી! વ્રતિનિ જીવન સાથ કેરી!
કીધું પ્રયાણ મુજ સંગ ભવાટવીમાં:
ત્હેં પોષી આત્મકલી પાંખડીઓ ઉઘાડી,
ખીલી કંઈક, કંઈ ધૂળ વિશે ખરી તે.

ખીલી પ્રકાશ ચૂમતાં પ્રભુની પ્રભાના,
કે હા! ખરી જડ વિશે જડભાવ પીતાં,
ગેબી સુગન્ધ સઉ પાંદડીએ ઉડાવ્યો,
ત્હેં તો રચી રસિક! હાર વધાવું ઉર.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આજે સુદિન તુજ નામિની પૂર્ણિમાનો:
જો! ફાડ્યું મેઘપટ કોકિલની કલાએ :
કીકી સમું ધરી શશાંક, ભ્રકુટી પાડી,
ઉગ્યો પ્રફુલ્લ અમીવર્ષણ ચન્દ્રરાજ.

પૂજ્યો શશી, પૂજું ત્હને રસની સુગન્ધે,
પૂજી પ્રકાશું મુજ અન્તર કેરી વાંછા:
આ ચન્દ્રિકા સમ મનોહર ને વિશાલ,
કલ્યાણકારી, ઉંડી આશિષથી ભરેલું,
તે પુણ્યશુદ્ધ, મૃદુ, ઉજ્વલ, વ્હાલરંગી,
તું હાસજે તુજ અલૌકિક એક હાસ્ય.

ન્હાનાલાલ

*

૧૭

અર્પણ, જીવનસખીને—

(હરિગીત)

જે પુષ્પનાં દલ ખોલિને રજ સ્થૂલને રસમય કરે,
અધિકારી તે મધુમક્ષિકા એ મધુતણી પ્હેલી ઠરે;
તુજ સ્પર્શથી મુજ ચક્ષુને કંઈ સ્વપ્નસમું જે લાધિયું,
જીવનસખી ! તે તુજ વિના રે! જાય કોને અર્પિયું ?

રમણભાઈ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૮
ઉપહાર

જીવન સખી !

(વસન્તતિલકા)

સૌભાગ્યકુંકુમસુહાતી રમે ઉષા જ્યહાં,
તે વાડીમાંથી કુસુમો કંઈ વીણી તાજાં
મ્હેં માળ ગૂંથી, સખી! જે બહુ કાળ પૂર્વે,
ત્હેનું લઈ રમી તું સારભ પ્રેમગર્વે. ૧

ઉલ્લાસકાળ શમિયો ન શમ્યો જ જ્યહારે,
વીણા તણા ધ્વનિ થયા હૃદયે જ ભારે;
મ્હેં તે સુરો ગજવતી જગવી જ વીણા,
તે ત્હેં ઝીલ્યા સખિ ! સુરો સહુ ભાવભીના. ૨

ત્હેં આમ જીવન વિશે રસ મન્ત્ર પૂર્યો,
જે'ને બળે વિષમ માર્ગ બન્યો મધુરો.
ને પ્રેમતન્ત્ર મૃદુભાવભરેલ ત્હારો,
શ્રદ્ધાથી મ્હેં અનુભવ્યો સુખ આપનારો. ૩

એથી મહાન હિત કાર્ય કર્યાં સખી? ત્હેં,
કાં રાખું ગુપ્ત? જગને જણવું શી રીતે?
પ્રેમાગ્નિહોત્રપથમાં સહધર્મચારે,
દોર્યો મ્હને તિમિર વિઘ્ન વિદારી ભારે. ૪

એ પાવકે કરિયું જીવનને વિશુદ્ધ,
બાળી દઈ મલિન કર્મ બધાં અશુદ્ધ;
ત્હેં દિવ્ય આત્મબલિદાન દઈ ઉગાર્યો,
અસ્પૃશ્ય માની સખિ! ત્હેં નવ તુચ્છકાર્યો. ૫

એ સર્વ જીવનસખી! સ્મરણો જ ઘેરાં,
દાબ્યાં દબાય નહિ, આજ સ્ફુરે અનેરાં;
તો જોડું એ કવિતદેવીતણા અભંગ
નૂપુરઝંકૃતિતણા પડછંદ સંગ. ૬

નરસિંહરાવ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૯

પરમ પ્રિય ફુલચંદ—

નમોૅ રહે ગગને ઘન પંક્તિ જ્યાં,
મયૂૅર કંઠે ગ્રહે નવોૅ મિષ્ટતા;
નમી રહ્યા કંઈ ભાવ ઉરે અહીં,
નિરખતાં ઉરની તુજ શ્રેષ્ઠતા.
અકથ આમ ઢળે ઉર તું કને,
વિરચતાં રસગ્રંથ નવીન આ;
ઉપજશે ભજશે સહુ તો તને,
મનની સૃષ્ટિ પદે પડતી જ આ.)

ત્રિભોવન પ્રેમશંકર

*

૨૦

ઉત્સર્ગ, કલાપીને—

(વસંતતિલકા)

જ્યાં હૈર હૈર ઉઘડી મળોૅ જાય સ્હેજે,
આનંદમાં રસ પોૅતાં લવ ભાન ના રે'—
એવા અનંત ભવના સુર સોબતીને
કંઠે રહો ભજનની શુચિ માલિકા આ. ૧

કોઈ કરે સ્મરણમાં વર કીર્તિસ્તંભ,
કોઇ કરે તીરથમાં જઈ દાનપુણ્ય;
કોઈ કરે શરીરનો તતકાળ ઘાત,
હું તો કરૂં સ્મરણમાં તવ ગાન માત્ર. ૨

ત્રિભોવન પ્રેમશંકર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨૧

ગુજરાતનો તપસ્વી

મન્દિરોમાં પચ્ચાસ દીપમાળા પ્રગટાવો,
પચ્ચાસ પચ્ચાસ આરતીઓ ઉતરાવો,
પચ્ચાસ પચ્ચાસ દેવઘંટા વગડાવો,
આજે પચ્ચાસ વર્ષોનો ઉત્સવ છે.

અને એ કોણ છે એવો ?
જાણે કોઈક જગતભૂખ્યો,
જાણે કોઈક વિશ્વતરસ્યો,
જાણે સદાનો અપવાસી:
એ કોણ છે એવોક ?
લોકવન્દ્ય ને સર્વપૂજ્ય ?
સુદામાનો જાણે કો સહોદર ?

એવાને કાજે આયુષ્ય નથી.
આનન્દો, આનન્દઘંટા વગાડો.
આજે પચ્ચાસ વર્ષોનો ઉત્સવ છે.

એ માનવસળેકડું છે શું ?
સળેકડાથી યે રેખાપાતળું
એ કિરણ છે મહાસૂર્યનું—
અરૂગ અને અવ્યય,
અખંડ અને અપ્રમેય.

એ તપસ્વી છે
સાભ્રમતીના ઊંચા કિનારાનો;
રિદ્ધિવન્તા રાજનગરની હવેલીઓનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ યોગીન્દ્ર છે અવધૂત.
એ તો સંસારી સાધુ છે;
ગૃહસ્થ થઈ સંન્યાસ પાળે છે.
નિરન્તર દુઃખને ન્હોતરતો
એશિયાના એક મહાયોગીન્દ્ર ઈશૂનો
એ અનુજ છે ન્હાનકડો.
પરપીડા પ્રીછી પ્રજળનાર
મહાવૈષ્ણવોનો એ વંશજ છેઃ
શ્રીનગરનો જાણે નરસિંહ મહેતો
હૈયામાં એના હોળી સળગે છે,
જ્વલન્ત અંગારા જેવી છે એની આંખડીઓ,
વદને વિરાજેલી છે વિષાદછાયા.
દેશની દાઝથી દાઝે છે
છણછણતી એની દેહલતા.
વિરોધીઓ પ્રતિ યે પ્રેમીલો,
शठं प्रत्यपि सत्यम् બોધનાર;
'અન્યાય સ્હામે ય ઉગામ મા'નો અનુયાયી,
'દેહથી દેહી જયવન્તો છે'નો આચરનાર,
દુઃખતપતી આ દુનિયાનો દરવેશ છે તે.
—એકદા એનો આજ્ઞાડંકો વાગ્યો,
ને નિઃશસ્ત્ર નરનાર ને બાલકોની,
ચાર હજાર દુઃખસજ્જોની સેના
ટ્રાન્સવાલને હૂમલે ચાલી.
આશ્ચર્યચકિત જગત નિરખી રહ્યું
જગતના ઇતિહાસમાં અદ્વિતીય
ઢૂભાયેલાં ચાર હજારની તે કૂચ
મોખરે હતો તે સેનાધિપતિઃ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સિંહને શસ્ત્ર ન હોય,
ને ન હતાં તે નરકેસરીને.
પછી તો વર્ષો વીતી ગયાં:
રાત્રિદિવસના ઓછાયા ઉગ્યા ને આથમ્યા.
ઇતિહાસમાં અપૂર્વ છેલ્લા જગસંગ્રામમાં
મદમલપતી જર્મન મહાપ્રજાની
છેલ્લી ભરતીનો જુવાળ ચ્હડયો.
જાણે પ્રલયની મેઘાવલિ.
દિશામંડલ ડોલવા લાગ્યું,
ધરતી ધણધણવા માંડી,
ગીધ સરીખડાં વિમાનો
વાતાવરણ ભેદી ઉડી રહ્યાં:
ભયંકર તોપોની ભીષણ ગર્જનાથી
નભોમંડળ ગડગડી ઉઠયું.
ચિન્તાચકિત નયને સૌ નિરખતું
કે શું થાય છે, ને શું થશે.

જગતે ન જોયલું,
પૃથ્વીએ ન પ્રીછેલું.
માનવ કથાએ ન નોંધેલું,
મનકુલનાં કાવ્યોમાં ન કલ્પેલું,
પ્રચંડ મહાભારત મંડાણું
ભૂગોળની સર્વ મહાપ્રજાઓનું.
જ્વાળામુખીની મહાજ્વાળાનો છેલ્લો ભભૂકો
ભભૂકતો હતો યૂરોપના જગરણમાં,
ત્ય્હારે રાજરાજેન્દ્રનો સન્દેશ આવ્યો,
ને રાજપ્રતિનિધિ મહાસૂબાએ
રાવરાયા ને મહાજનોની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આમન્ત્રી પ્રજામહાસભા યુદ્ધમન્ત્રણાને કાજ.
મહારાજ્યોની પ્રાચીનમાં પ્રાચીન પાટનગરીમાં
જામી વળી એકદા

એ યુદ્ધમન્ત્રણાની મહાસભા.
ત્ય્હારે ત્હેણે તોડયાં ત્હેનાં મહાવ્રત.
સામ્રાજ્યની કટોકટીને વિષમ પ્રસંગે
નિઃશસ્ત્રવાદી તે તપસ્વીએ
ઉચ્ચારી છે શસ્ત્ર સજવાની રણહાકલ,
વગાડયો છે મહાઘોષ સંગ્રામશંખ.

જગદ્‌ગુરુ કૃષ્ણચંદ્રે યે, મહાત્મન્ !
શસ્ત્ર સજ્યાં હતાં એકદા કુરૂક્ષેત્રમાં,
એકદા તોડયાં હતાં નિઃશસ્ત્રતાનાં વ્રત.
હસ્તિનાપુરની યુદ્ધમન્ત્રણાની એ મહાસભામાં
કેવો શોભતો હતો તે તપસ્વી ?

જાણે વિષ્ણુસભાની વચ્ચે ધ્રુવકુમાર,
જાણે યદુપુરીના સિંહાસનોમાં સુદામો.

જીવનાદેશ શોધવામાં બ્રહ્મર્ષિ,
રણખેલનામાં સુભટ ક્ષત્રિય વીર,
નીતિમન્ત્રણામાં સુજ્ઞ વૈશ્યવર,
લોકસેવાભાવમાં પરમ શૂદ્રઃ
ત્હેનામાં સૌ વર્ણ સમાયેલા છે.
વેળુકણીના તે મણિ રચે છે,
પત્થરના તે દેવ પ્રગટે છે,
શલ્યાની તે અહલ્યાઓ કરે છે,
અસાધુના તે સાધુ ઘડે છે,
અહંકારીના તે સમર્પણી બનાવે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દુ:ખિયાંનો બેલી ને વિસામો,
દાઝયાંના અન્તરનો આરામ,
ઘાયલના આત્માનો અમૃતૌષધિ:
અનારોગ્યોનો ધનવન્તરી છે તે.
વાદળાંની અધ્રુવ છાયાકૂદડીમાં
એક એ ધ્રુવ તત્ત્વ:
ઈતિહાસમાં ઉચ્ચારાતો
સનાતન સત્યનો એ શબ્દ,
પ્રાચીનતાનો પરમ મન્ત્ર:
નવામાં નવો તે,
ને જૂનામાં જૂનો છે.
સત્ય ત્હેનો મુદ્રા મન્ત્ર છે,
તપ ત્હેનું કવચ છે,
બ્રહ્મચર્યનો ત્હેનો ધ્વજ છે,
અખૂટ ક્ષમાજલ ત્હેને કમંડલે છે,
સહનશીલતાની તેની ત્વચા છે.
સનાતન યોગીકુલનો યોગવારસ,
રાગદ્વેષના ઝંઝાનિલથી પર,
ભારતનો વર્તમાન મહાગુરુ,
એ તો ગુજરાતનો તપસ્વી
મહાત્મા મોહનદાસ ગાંધી.

એવાને કાજે આયુષ્ય નથી,
વિદ્યાના બેપરવા કાજે વિદ્યા નથી,
લક્ષ્મીના બેપરવા કાજે લક્ષ્મી નથી,
આયુષ્યના બેપરવા કાજે આયુષ્ય નથી.
આનન્દો, રે આનન્દો નરનાર !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આજે પચ્ચાસ વર્ષોનો ઉત્સવ છે.

ને યોગીન્દ્ર ! સબૂર.
ત્હારા સમૃદ્ધ આત્મભંડાર
ભર્યાભર્યા ઉઘાડ, ને પારખ.
અનન્ત આકાશના અન્તર્પટ
વીંધીને વિચર, ને ભીતર નિહાળ.
દુઃખમાં, પાપમાં, અન્ધકારમાં યે
બ્રહ્મકિરણ જ વિરાજમાન છે.
ત્હારે હૈયે છે યજ્ઞકુંડના હુતાશઃ
એ અગ્નિ નહીં, ઓ ગુરો !
પણ ત્હેના પ્રકાશ પ્રગટાવ
આત્મન્આત્મનના અમૃતદીપમાં.
સાધો ! સત્યના યે આગ્રહ ન હોય.
એ તો છે હઠયોગના પ્રકારાન્તર,
નહીં કે રાજયોગના રાજમાર્ગ.
મનુષ્યની નહીં, પણ પ્રભુની જ ઈચ્છા
પ્રવર્તે છે સત્યના યે પ્રચારમાં.

મનુષ્યે પુરુષાર્થ આદરવાના છે,
પ્રભુએ મનુષ્યના પુરુષાર્થ પૂરવાના છે.
પુરુષાર્થમાં યે પુરુષે પ્રભુઈચ્છાને નમવાનું છે.
—ને ઇતિહાસભૂલેલા વિસારે કે વિચારે,
છતાં આદર્યા'તા તે યોગ બ્રહ્મનિષ્ઠ મનસૂરે,
મહાયોગીન્દ્ર ઈશુ ખ્રિસ્તે,
મેફ્લાવર જહાજના સફરી યાત્રાળુઓએ,
હિન્દસત્કાર્યા હુતાશરવિપૂજક જરથોસ્તીઓએ,
ને અસંખ્ય સદ્ધર્મોપાસકોએ.—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સન્તજન ! નયને ભડકા,
ને વદને વિષાદસન્ધ્યાને બદલે
કીકીકુંભમાં ચન્દ્રિકા
ને મુખમંડલે સુધાકર માંડ.
બ્રહ્માંડમાં બ્રહ્મતેજ વરસાવ.
તપ તપતાં યે, ઓ તપસ્વી !
કૃશાંગ છે શા માટે ?
સર્વસમર્પણી ઓ પરમ વૈષ્ણવ !
સમર્પણના આનન્દમાં ઉલ્લાસ.
તપના ત્હારા વડા દાવાનળ,
જોજે, આત્મવેલને ન કરમાવે.
સપ્તરંગી જગવિવિધતામાં યે
એક જ શ્વેત કિરણ નિહાળ.
સળગતી શગડી જેવા
તુજ પ્રાણમાં દેવપ્રસાદ પ્રગટાવ.
ઉરમાં આનન્દ ઉછળાવ,
વદનચંદ્રે સ્મિતરેખા રમવા દે.
જગતનો ક્રુસ ઉપાડી વિચરતાં યે
જગતયાત્રા હસતે મુખડે આચર.
ભીષણ કર્મયોગમાં ખેલતાં યે,
પ્રેરણા પા ચિત્તપ્રસન્નતાની,
ઉમંગોર્મિઓ ઉછળાવ ઉત્સવના.
નિરન્તર બ્રહ્મ છે બ્રહ્માંડમાં,
ને એ બ્રહ્માંગુલિ જ આલેખે છે
જગતના સર્વ સારાનરસા ઇતિહાસ.
માણ ને મણાવ સદા,
આ શુભાશુભ બ્રહ્માંડમાં યે બ્રહ્માનન્દ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાધુજન ! ધીરો થા.
કર્યાં ભોગવવાનાં છે સૌએ,
પુરુષોએ તેમજ પ્રજાઓએ.
પ્રાયશ્ચિત્તકાળ પૂરો થયો છે
ભારતનો કે ભારતવાસીઓનો ?
પ્રાયશ્ચિત્તયુગ સમાપ્યા પહેલાં
શે ઉગશે સ્વર્ગનાં સ્હવાર
કોઈનાં, કે ત્હારાં, કે અમારાં યે ?
લાંબા ઇતિહાસના પ્રૌઢા કર્મકોષ
બળી ભસ્મ થઈ ગયા છે ?
--પ્રજાઓ ! પ્રીછજો આ પ્રાયશ્ચિત્તયુગ
ભરતખંડની મહાપ્રજાનો,
ને સારવજો સદ્બોધ એ યુગના– ગ્રહણ કરના
કેટકેટલાંએ આદર્યાં છે એ તપ
તુજ સરીખડાં અઘોર ?
થોડાંકની એવી તપશ્ચર્યાથી
કેટલાં ને કયારે પ્રજળી રહેશે
પ્રજાના ઐતિહાસિક કર્મભંડાર ?
પ્રજાને પ્રાયશ્ચિત્ત આપે છે,
અપવાસ કરાવે છે તું;
એ જ છે સાચો વિધિ:
પ્રજાપ્રાણના આત્મસંયમન.
સંયમન આત્મશકિતને ઔર બહલાવે છે.
સિનાઈના શિખરે દોરી જા, √સિંહાદ્રિ
કર્યાંના પશ્ચાત્તાપ કરાવ,
પ્રજાના તપનો સમારંભ આરંભ.
પયગમ્બરી સન્દેશ મળશે,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખુદાઇ નૂર ઉતરશે,
પરમેશ્વરી પરમાનન્દ વરસશે.
બ્રહ્માંડભરમાં ધરતી ડોલશે
એ પરમ બ્રહ્માનન્દની.

ને એને પડખે છે કોણ?
કસ્તૂરી શી મ્હેકતી તે તપસ્વિની !
સાધુવરની સાધ્વી નાર.
પત્નીઓનાં પરમ પત્ની,
જગતની એ તો આદર્શ ગુજરાતણ :
પ્રાણનાથની પ્રતિકૃતિ,
પ્રિયતમની પરમ શોભા,
જીવનના જીવિતેશ્વરનો
ઓળો, આભા તેજમંડળ,
તપોવનની એ તાપસી,
નિર્ભય, નિડર, નિઃસંશય.
સુખદુઃખની તડકી છાંયડીમાં,
જીવન વિવિધતાના વનઉપવનમાં,
દેશપરદેશના રણપગથારમાં,
પ્રાણની કાયા સરીખડી,
દેહની છાયા સમોવડી,
સદા સંગાથે પરવરે છે એ કુલકલ્યાણિની.
સ્પાર્ટા કે ચિતોડની કો
ક્ષત્રિયાણીનો જાણે અવતાર.
એ તો પરણેલી બ્રહ્મચારિણી,
એ તો સંસારિણી મહાયોગિની.
ગુજરાતની એ તો ગુણિયલ:
ગુજરાતણની એ તો ગુણમૂર્તિ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આશ્રમની એ માતુશ્રી,
નગરની એ જોગણ,
પ્રજાસંઘની એ પ્રેરણા.
જગતની સત્પત્નીઓનું ભૂષણ,
અમારી એ તો અનુપમ ગુજરાતણ
ભગવતી કસ્તુરબાઇ ગાંધી.

ઓ નિષ્કામ કર્મયોગી !

ઓ ગીતઘેલા સાધુ !
ઓ મનુકુલના મહાત્મન્ !
નિઃશસ્ત્ર ત્હારે તો
મહાભારત ખેડવાં છે સંસારનાં,
આત્મવાદીએ ત્હારે તો
દેહવાદીઓ જીતવા છે ને ?
શ્રીકૃષ્ણના ઓ સખા !
ઓ સુદામાપુરીના વાસી !
એ કાલજૂનાં સત્યો
સાચાં પાડવાં છે ને ત્હારે ?
સૌ જાણે છે સર્વસિદ્ધ વાત
કે દેહથી આત્મન્
અળગો ને ઉપર છે.
સહુ આત્મવાદીઓ ઉચ્ચારે છે આશીર્વાદ,
'જય હો ! જય હો !
ચૈતન્યપૂજકનો ત્હારો
સ્થૂલપૂજકોના સંઘમાં:
જય હો ! જય હો !
આત્મબલવન્તાનો વ્રુજ
દેહબલિષ્ઠ લોકપરિવારમાં.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

નાસ્તિકો વિના સૌ જાણે છે
કે દેહ નશ્વર છે,
ને આત્મા અમ્મર છે.
ને તુજશોધ્યાં આત્મઅક્ષે મહાત્મન્!
એટલાં જ છે અમ્મર આત્મદેશમાં.

પચ્ચાસ વર્ષોનો ઉત્સવ!
અર્ધી સદી વીતી ગઈ
લોકોદ્ધારક પ્રજાકલ્યાણક
એ ત્હારા જન્મયોગ પછી.
આવાંને કાજે ન હોય
આટઆટલાં આયુષ્ય.
ઈશૂએ એ નથી ભોગવ્યાં,
શંકરે એ નથી માણ્યાં.
નખશિખ ઉભયે પ્રજળતી
મહાસત્યોની એવી જ્વાલામૂર્તિઓની
નથી નિર્માઈ લાંબી જીવનઅવધો.
આનન્દો, માટે આનન્દો, પ્રજાજન!
પચ્ચાસ વર્ષોનો આજે ઉત્સવ છે.

અન્દિરોમાં પચ્ચાસ સ્વતિકો પૂરાવો,
પચ્ચાસ દીપમાળા પ્રગટાવો,
પચ્ચાસ ફૂલમંડલિ ભરાવો,
પચ્ચાસ આરતીઓ ઉતરાવો,
પચ્ચાસ દેવઘંટા વગડાવો.
તપમન્દિરે આજે, ઓ પૃથ્વીના લોક!
તપસ્વીનો ઉત્સવ છે, ઉત્સવ છે.

ન્હાનાલાલ

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨૨

કલાપીને સંબોધન

સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા!
ઊછળતા શા ઉરસાગર ઉલ્લાસ જો!
નિર્ઝરતી સૌભાગ્ય સુહાગન જ્યોત્સ્નિકા;
નયને ઝળકે નમણૂં નિર્મળ હાસ જો!
સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા!

આંજે ને અજવાળે આંખડલી સખી,
અન્તર ઉપર ઉત્રડે આલમનૂર જો!
"હેત હૈયાનાં વહતી વાજે વાંસળી"
ઊડે સ્વર આકાશે અન્દર દૂર જો!
સુરતાની વાડીના મોંઘા મોરલા!

નન્દનવનના પ્રાસાદોની ટોચથી
મધુરી કેકા આજે શી ઉભરાય જો!
સુરભીઓની સાથે સંસારે સરી,
અન્તર્દ્વારે ગીતા શી અથડાય જો!
સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા!

"તત્ સવિતાનૂં ભર્ગ વરેણ્યં ધીમહિ!"
ગાયત્રીનો જૂનો ભેદક મંત્ર જો!
આજે અન્ય પ્રકારે આ માથું નમે:
નમતો સાથે આત્માનો એ તંત્ર જો!
સુરતાની વાડીના મોંઘા મોરલા!

મણિશંકર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨૩

સાક્ષર સપ્તક

૧

(શિખરિણી)

અલંકારો અંગે ધરી અવનવા આસ્ય ખુલતી,
કટાક્ષેથી જોતી, ધ્વનિત સરસા અંગ ફુલતી,
મતિ લેતી ઝાલી, અગણિત જનોની ક્ષણગણી,
નિહાળી શું નારી ? નહિ, નહિ, સુવાણી હરિતણી ?
સુવર્ણે શોભંતી, અભિનવ કલા અંગ ધરતી,
સુહાવે હાવેથી, અનુભવ ભલા ભાવ ભરતી,
સુરીતિવાળી એ, પિયુષ ઝરણી ક્લેશહરણી,
નિહાળી શું નારી ? નહિ, નહિ, સુવાણી હરિતણી ?
સુઅંગી, રંગીલી, મુદભરણી આમોદસદની,
રહી રાગે રાચી, શુભગુણવતી પૂર્વ પદની;
અદોષી ઓચિન્તિ નજરપથ આવી બહુ બણી,
નિહાળી શું નારી ? નહિ, નહિ, સુવાણી હરિતણી ?

૨

મીઠું બોલી મ્હારૂં, મનહરણ કીધું પલકમાં,
રહી રાગે રાચી, ખુશનુ ભર ખાંતે ખલકમાં;
કહી વાણી કાંઇ કુદરત ભરી શૈલ વનની
મળી'તી શું મધ્યા ? નહિ, નહિ, કવિતા કુસુમની !

૩

(હરિગીત)

અતિ કર્ણપ્રિય ઉચ્ચાર ચાલે, ચરણમાં ધ્વનિ ધારતી,
પ્રતિ વાક્યમાં વરસાવતી, રસ ગુણભરી, લક્ષણવતી,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રીતિ મહિં પરિપક્વરીતિ શુભ ગ્રહે અણમૂલની,
વ્હાલા વખાણે વ્હાલીને ? ના, ભોલી આ બુલબુલ તણી?

૪

ઝીલી રહી અનહદ રસે, મદછક બનેલી માનિની,
શોભે અલંકારો ખચ્યાથી, ચોગુણી ચન્દ્રાનની;
પ્રીતિ ભરેલા પ્રસવતી આનન્દ કેરા ઉભરા,
આનન્દ સંમોહા પ્રિયા ? ના, બાલ મસ્ત તણી ગિરા !

૫

(માલિની)

સરસ સરલ વાકયે, ચોરતી ચિત્ત પ્યારી,
ચરણ સુવરણેથી સોગુણી કાન્તિ ધારી;
સુગુણવતી સુરૂપા, સુરીતિવાન શાણી,
નવ ત્રિય ? નહિ, ભાળી કાન્તની શાન્ત વાણી ?

૬

(શિખરિણી)

ધરે છે શૃંગારો, પણ ન વધતી ભા તનતણી,
જણાયે છે રાગી, પણ અતિ વિરાગી મન તણી;
મિઠાઇને માટે વદતી કુગિરા મ્લેચ્છ ભણિતિ,
વિલોકી શું વૃદ્ધા ? નહિ નહિ સખા વાણિ મણિની !
ઘડી માંહિ રાગી, ઘડી મંહિં વિરાગી બનિ જતી,
ઘડી સ્વીયા સાથે, ઘડિક પરકીયા તણી ગતિ;
રસે ભીની જોઈ, ઘડિક રસહીની રહી બની,
શું દેખી સામન્યા ? નહિ, નહિ, સખા વાણિ મણિની ?

૭

(હરિગીત)

તોડી વછોડી ભૂષણો, કરી દૂર સર્વ સુવર્ણને,
રસ રાગ ખોઈ ખોઈ, ખુબ કઠોર કીધા ચર્ણને;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સૂતી છૂપાવી મુખ, દુઃખણીએ ન જોયું અમ ભણી,
શું મિત્ર ! માનવતી પ્રિયા ? ના, ગિરા ગોવર્દ્ધનતણી !

નથુરામ સુંદરજી

★

૨૪

મનુષ્ય અને કુદરત

ઘડી છોડી દેને ધડમથલ ત્હારા જગતની,
જરા જા આજે તો નિરજન મહા જંગલ મહીં;
તરુ પક્ષીમાંથી જરૂર મળશે કાંઇ કીમિયા,
જશે અંધાપો આ તુજ હૃદયનો ત્યાં વિહરતાં. ૧

બધું એ સૂનું છે જન વિણ અરેરે ! વન નકી:
થજે તેનો ભોક્તા જીવનમય થાશે સહુ પછી,
સુખી આત્મા ઊંડો નિરખી તુજને ત્યાં ધુઘવશે,
અને ત્હારી સાથે રસભર બની હાસ્ય કરશે. ૨

ઝુલન્તા વૃક્ષોથી અમર રસનાં બિન્દુ ઝરશે,
વળી દૈવી વાતો ચકલી મૃગલી ત્યાં કહી જશે;
કુમારી કન્યા એ કુદરત તને ત્યાં પરણશે,
અને બન્ને વચ્ચે રુચિર કિરણો કૈંક વહશે. ૩

ચિદાત્માની સંજ્ઞા કુદરત પ્રભુની પ્રતિકૃતિ,
અરીસો તેનો આ જનહૃદયની લાગણી વળી;
પ્રતિ સૃષ્ટિલીલા કશી જન સ્થિતિનો પ્રતિધ્વનિ,
મનુષ્યોની સાથે કુદરત બની ગ્રન્થિત નકી. ૪

લૂખી ઉદ્ભિદ્વિદ્યા, સૂકી સૂકી વળી ઔષધી બધી,
જહીં સુધી તેની કૃતિ જનસ્વરમાં નવ ભળી,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"અહીં આ ઉગે, ને તરુ વળી તહીં આ ન ઉગતું,"
કવિતા વિના એ મુજ દિલ ગણે શુષ્ક સઘળું. ૫

અરે ! એ સૃષ્ટિને કવિનયનથી જો ઘડીક તું,
જનોના આત્માનો કુદરતથી સમ્બન્ધ કર તું;
મજા તેની તો લે, હૃદય કર વિસ્તીર્ણ કુમળું,
અને એ ઉર્મિમાં દ્રવી પડ ઝુકાવી જિગર તું. ૬

પડી છાનો રહેજે ખળખળ વહન્તુ ઝરણ જ્યાં,
અને પંખિડાં જ્યાં જલ તણી ભરી ચંચુ ઉડતાં;
મહેકન્તાં પુષ્પો લથડી પડતાં જ્યાં કળી પરે,
અતિ તૃપ્તિથી જ્યાં મધુપ સુરભે મૂર્ચ્છિત બને. ૭

અહીં જ્યાં ઝુંડોમાં કિરણ રવિનું કો ચળકતું,
તહીં દૂરે કાળું ખડક શિર માથે ઝઝુમતું;
ગુફા પેલીમાં ત્યાં મૃગપતિ પડ્યો શાન્ત ગરજે,
અને શાન્તિનું તો દિગવિજયી છે રાજ્ય સઘળે. ૮

મીચાશે કૈં નેત્રો ઝરણ વહતું એ નિરખતાં,
ચમત્કારી કાંઇ જીવન વહશે એ હૃદયમાં;
પછી સ્વપ્નામાં તું અનુભવીશ કો જાગ્રતિ નવી,
અને ત્યારે જોજે જનહૃદય ને સૃષ્ટિ સઘળી. ૯

ઝરામાં તું જોશે ઝરણ જનના સંચિત તણું,
અહો ! કેવું વ્હેતું અમર ગતિથી એક સરખું !
પડ્યું કો સૂકું જો ઝરણ પર એ પર્ણ ઉડતું,
તરંગોમાં આવી સરલ વહને ભંગ કરતું. ૧૦

પડે આવાં પત્રો વળી કણ પડે દ્રાક્ષરસનો,
કટુ કે મીઠો એ સમય ગણજે તું જીવિતનો;
જનોની વૃત્તિની કુસુમ વળી છે શું ન મૃદુતા ?
અને [illegible] શું [illegible] ? ૧૧

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નકી મેળો મીઠો સુહૃદજનનો પક્ષી મધુરાં,
અને વીરો શૂરા મૃગપતિ તણું ગર્જન મહા,
ગિરિનાં શૃંગો એ જનહૃદયની ટેક દૃઢતા,
રૂડી કુંળી મીઠી કલી તુજ વળી તે પ્રિયતમા. ૧૨

ક્ષિતિજે દિસે જે શકલ નભના ગાઢ વનમાં,
ન શું એ આશાની અગર સ્મૃતિની દિવ્ય પ્રતિમા?
હજુ શું જોવું છે! સ્મિતભર દિસે છે મુખ બન્યું,
અરે! કિન્તુ આ શું? કુપિત વતી હૈયું કયમ થયું? ૧૩

કુહાડી લાગે છે તરુ ઉપર એ કાષ્ઠિક તણી,
પડી જાશે ડાળી, કુંપળ પડશે સૌ ખરી ખરી;
મીઠાશે ખારાઇ, અરર! નવ શું તું સહી શકે?
અરે! ભાવિ તો એ વિટપ સમ અન્તે તુજ, સખે! ૧૪

કલાપી

*

૨૫

શાંત સ્વસ્થ કેસરી

(સ્રગ્ધરા)

૧

લાંબા પ્હોળા પસારી કર, અરધિ મિચી આંખ, માથું વચાળે—
ફેલાતી કેશવાળી, ચળકતિ શિ ઝલે! દેહ દેદિપ્યમાને!
સંકોચેલે છુટે કૈં! નિકટ નિજ વશા, બાળસ્વચ્છંદ ખેલે,
મુદ્રા શૃંગાર. વાત્સલ્ય અતુલ બળની કેસરી!!! કોણ હેલે?

૨

ભેદે કુંભ સ્થળો જે મદકળ ગજનાં વજ્ર શક્તિ શમી છે—
આપે ગર્ભો ગળે જે વિકળ મૃગલિના ગર્જના જો! ખમી છે—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જ્વાળા ના એ જણાયે ધખતિ અસહના તપ્ત અંગાર ઝતીં.
પંજા, કંઠે, દૃગે શી હવનવિભુતિમાં સુપ્તશ્રી સૌમ્ય સ્ફુર્તીં !

૩

અગ્નિ ચોમેર વર્સે-ગિરિ પણ ડરતો વૃક્ષ ગુલ્માદિ છાય.
આપે આપે અમાપે; ઝરણ જળકણે લીન શી લ્હેર વાય !
ના કોઇ દ્વારપાળો, સમિપ અનુચરો; રાજમર્યાદ તોયે.
બ્હી બ્હી વાયુ વહે ત્યાં ઇતર રવ કહિં ? શાંતિ-સામ્રાજ્ય સોહે.

૪

ભીતિ ને ત્રાસ સ્થાને, મિકડિ મિટડિયે, પ્રીતિયે વાસ પૂર્યો.
સંતાપોત્તાપ બાધા કરૂણ અવધિમાં દૂરના દૂર રે શો' !
નિર્ભ્રાંતે, ને સ્વચ્છંદે, પરસપર વળી પ્રાંતસીમા બચાવી,
ખેલે આનંદિ વૃંદો, હરિણ ગજકુળો, મોજમાં ભાવિ ભાવી !!

૫

એ એ ઝીણા સલૂણા તમતમ તમરાં સાદથી લ્હેર લાવે !
ઘૂંટે ઘૂંટે ટહૂકી છુપિ અછુપિ ઝરી કોકિલા કેલિ ભાવે !
ઘૂ ઘૂ હોલો ઉલ્હાસે, કંઇ કંઇ ચકવી-શોર, ના ઘોર ભાસે !
કુંજે ગુંજી, ગુફાએ, નદજળ વમળે, નાદ ઘૂમી વિલાસે !!!

હ. હ. ધ્રુવ

*

૨૯

વિકરાળ વીર કેસરી

(સ્રગ્ધરા)

૧

ઘુ ઘૂ ઘૂ ઘૂ ઘુઘવૂતી ! ગહનગિરિ, ગુફા, કાનને ગાજિ ઉઠે !
પ્હાડોએ ત્યાં, તોડી [illegible] ઘૂટે !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઊભી છે પિંગળા શી ચટપટિત સટા ! પુચ્છ શું વીજ વીંઝે !
સ્વારી એ કેસરીની ! ત્રિભુવન જયિની ચંડિકા એથી રીઝે !

૨

એ તે શું નાદ કેરો અવિરત ઝરતો ધોધ આફાટ ફૂટયો !
કે એ શું ગર્જનાનો ત્રિભુવન દળતો ગેબી ગોળો વછૂટયો !
વર્સે શું વન્હિ કર્શે નયન પ્રજળતાં ! વજ્ર પંજે અગંજે
હા હા શું રંજ ? અંજે હૃદય ભડકતાં શૂરનાં ચૂર ભંજે !!!

૩

ઝંઝવાતે ઘુમાવી અતળ વિતળ સૌ એક આકાશ કીધું !
ઉલ્કાપાતે ઘુમાવી તિમિર મિહિર સૌ ઘેરિ એ ઘોળિ પીધું !
શસ્ત્રાઘાતે ચલાવ્યું શર વહનિ ઝરે લોહીનું સ્રોત સીધું !
ડોલ્યું સિંહાસને રે ? નૃપ મુકુટ પડયો ! ક્રાંતિ એ રાજ્ય લીધું !

૪

કો' કો' કોની સહાયે ! સહુ ભય વનમાં ભ્રાંતિમાં ભીરૂ ભૂલ્યાં !
સંરક્ષે કોણ પક્ષે ? મરણ શરણમાં લક્ષ લક્ષેય ડૂલ્યાં ?
તેં તેં તેં કેસરી તેં તડુકિ તળપિ તેં છિદ્ર છિદ્રે વિંધાવી
સંકોડી અંગ અંતે રૂધિર ઝરણમાં ભિષ્મ-વૃત્તિ સુહાવી !

૫

(અનુષ્ટુપ્ છંદ)

વીરશ્રી ધન્ય એ ભક્તિ ! ધન્ય પ્રૌઢ પરાક્રમ !
અખંડોદ્દંડ સામ્રાજ્ય કેસરી વન-વિભ્રમ !!!

હ. હ. ધ્રુવ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨૭

વરસાદ

પ્રબળ દળ સમ આજ વાદળ, વિવિધ વર્ણ ધરી ફરે
ફરે અવાજ દરાજ દિશદિશ, નિમિષ પણ નહિ સ્થિર ઠરે. પ્ર૦ ૧

નિબિડ તમને દૂર કરતી, ચપળા ચમકી અંબરે
જુગનુ જોત જમાવી જાહિર, તેજ નયન તણું હરે. પ્ર૦ ૨

ગહક કેકી ડહક દાદુર, ઝીલ્લીગણ કલરવ કરે
મહદ મારુત જોર ધરીને શોર કરતો સંચરે. પ્ર૦ ૩

વાટ વાટ જણાય જળમય, વર્ષ્યો વરુણ વસુધાપરે
ક્ષણ પણ ન શાન્તિ ધરી રહે, નીર નવ ઝર ઝરઝરે. પ્ર૦ ૪

નથુરામ સુંદરજી

*

૨૮

નાનકડું વ્હેળીયું

વૃક્ષ તણાં પત્ર શું ખેલતો પવન ગાય છે ગાન;
ધીમું ધીમું પવન ગાય છે ગાન.
નાનકડું આ વ્હેળીયું રમે ગાન મહિં ગુલતાન.
ઝમકઝમ રમે તારલા ગગન,

તાલ દઈ કુદડી ફરતા જાય,
આછાં અંબર વિધવિધ રંગી, ઓઢે ને ઉડી જાય.
પેલી શશિલેખા જોઈ જોઈ હસે, ગાન એના કંઠે વિલસે,
જગતને ન્હવરાવે કોઇ રસે, રસે ન્હવરાવી કરે બેભાન—નાનકડું૦

મૂળશંકર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨૯

સુરતથી મુંબાઈ આવતાં દરિયામાં ચંદનીની શોભા

આહા ! પૂરી ખીલી ચંદા, શીતળ માધુરી છે સુખકંદા;
પાણી પર તે રહી પસરી, રૂડી આવે લેહર મંદા. આહા૦
શશીલીટી રૂડી ચળકે; વીળે હીસે તે આનંદા. આહા૦
ઊંચે ભુરૂં દીપે આસમાન વચ્ચે ચંદા તે સ્વચ્છંદા. આહા૦
નીચે ગોરી ઠારે તેનાં, રસે ડુબ્યા નરમદ બંદા. આહા૦

નીલા

નર્મદાશંકર

*

૩૦

કોકિલાને

(એવા રૂડા આંબલીયાની ડાળ-એ લગ્નગીતનો ઢાળ.)

નીલ લીલમ સમાં લાલ ગાલે બેઠાં તમે જે તણે રે,
એવા રુડા આંબલીયાની ડાળ મુકીને, કોયલ ક્યાં ગયાં રે !
ઉંચે સોહે પ્રભાતના રંગ રાતા રાતા આભમાં રે,
તેવા નાચે નીચે આના મ્હોર !— મુકીને૦
ફાલ્યો ફાલ્યો આંબલીયો આ કાળ વસંતસમીરમાં રે,
સુનો લ્હોય તમો વિના આજ.— મુકીને૦
કાળા કાળા ભેદી જાડા મેઘ, કિરણ શશીલેખાનાં રે
ઠારે આંખ, ન લેખા જણાય ! !— મુકીને૦
ભેદી તિમિર તણાં પડ એમ ઉંડાં ગાણાં તમતણાં રે
શુણે કાન, તમો ન દેખાવ !— મુકીને૦

× × ×

શશિ રેખાની સુંવાળી જાત નદીના તરંગમાં રે,
ઉંચી નીચી ન્હાની મોટી થાય,— મુકીને૦

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નૈક લહરીમાં નૈક જ થાય, પરપોટાના ઉરમાં રે
એસી વ્હેતી વ્હેતી સરી જાય:— મુકીને૦
તેમ આજ ઘણાં અમ ઉર તેમાં ગાન તમગણું રે
એક લપસે બની શતકાય ? મુકીને૦
ઉંચી નીચી ઘણી વીચિમાળ ઉપર બાણ સમ સરી રે
જોતાજોતામાં શફરી જાય, મુકીને૦
તેમ તિમિર તરંગની માળ ઉપર ગાન તમતણું રે
લીસું લીસું આજે સરી જાય ! મુકીને૦

× × ×

અર્ધનિદ્રાસમે પ્રિયસ્પર્શસમું ફૂજ્યું તમતણું રે
ચમકાવે અમારાં ચિત્ત ! મુકીને૦
ભરનિદ્રાસામે પ્રિયસ્પર્શસમું ફૂજ્યું તમતણું રે
અમ ઉરમાં ભરે સુખસ્વપ્ન. મુકીને૦

× × ×

રૂડે ચાંદલે રમ્ય કલંક, તેવાં તમે સરઉરે રે
ચંચૂ ભરતા ભાસો તે કાસાર— મુકીને૦

× × ×

કળી કુસુમતણી ! તમ-વાસ આવે આ તિમિરમાં રે,
કુંળી પાંખડીઓ ન દેખાય. મુકીને૦
તેજ તારા તણું દેખાય ઝીણું ઉંચું આભમાં રે
તારો જોવાય ના, ન ઝલાય ! મુકીને૦
તેવું ગાન તમારૂં, શુણાય ઉંડું ઉંડાણમાં રે,
તમો દેખાવ ના, ન ઝલાવ ! મુકીને૦

ગોવર્ધનરામ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩૧

રાત્રિયે કોયલ

*ગરબી

વ્હાલી, સાંભળ્ય પેલી કોયલડી તરુ વૃન્દમાં રે
ગાતી છન્દમાં રે, વ્હાલી૦
શાન્ત રજનિમાં ચમકી ચાંદની
જો આછી પથરાઈ વાદળી,
આવે ટહુકો અનિલલ્હેર કંઇ મન્દમાં રે
ગાતી૦ વ્હાલી૦ ૧

વ્હાલી ! એ તુજને બોલાવે,
મીઠી મીઠીને મન ભાવે,
દેની પાછો ટહુકો કોમળ કણ્ઠમાં રે,
ગાતી૦ વ્હાલી૦ ૨

કુહૂ કુહૂ કરી જો ફરી આવ્યો,
મીઠો રવ અમીરસ જો લાવ્યો,
કોયલડી રહી છૂપી ઝાડના ઝુંડમાં રે.
ગાતી૦ વ્હાલી૦ ૩

'ચાલો પ્રિય ! સુણિયે એ મીઠી,
મ્હેં મધુરી ગાનનદી દીઠી,
ચળકંતી ચાલે જો પેલા ચંદમાં રે,
ગાતી છન્દમાં રે;'
વ્હાલી, સાંભળ્ય પેલી કોયલડી તરુવૃન્દમાં રે. ૪

નરસિંહરાવ

* 'કામણ દીસે છે અણબોલા ત્હારી આંખમાં રે.'—એ ચાલ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩૨

ચંપેલી

(અદલ છંદ)

જગમા બહુ સુંદરતા સરજી,
બહુ વાર, છતાં, મનની મરજી,
મધુરાં ફૂલડાં! સહુને વરજી
 તુજ શું બની ઘેલી,
નિરખે નિરખે તુજને જ અહીં,
નહિ દૃષ્ટિ ઠરે સ્થળ અન્ય કહીં,
તુજ મોહ સમો કંઈ મોહ નહીં
 ફુલરાણી ચમેલી! ૧
કદીં દેશ રહું પરદેશ ફરું,
વળી હર્ષ જ કે કદીં શોક ધરું,
તુજ નામ ઘડી ઘડી હું સમરું,
 ઉરની મમતાથી;
મુજ બાળપણે તુજશું રમતો,
ભરું પીમળ યૌવનમાં ભમતો,
ભરજે મુજ વૃદ્ધવયે શમ તો,
 મુજ જીવનસાથી! ૨
બહુ વેળ અહીં તુજ પાસ રહ્યો,
મુજ મંદ વિચાર-પ્રવાહ વહ્યો,
લખી તેપર ગૂઢ, સુભેદ કહ્યો
 તુજ મિષ્ટ સુગંધે;
મુજ અંતર વાંચ્યો ઉમંગ થકી,
સમજી વરતું બહુ હર્ષ નકી,
ભરતું વધુ એક કણી ડમકી!
 નિજ જ્ઞાન પ્રબંધે. ૩

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નભમાં બહુ તારક છે જ જડયા,
બહુ જ્યોતિષિ તેહની પૂઠ પડયા,
ગતિ અંતરના મરમો પકડયા
કળથી નિજ યંત્રે;
મધુરી! પણ છે મુજ તારક તું,
અહિં ભૂપર હૈરસુધારક તું,
બની જ્યોતિષિ હું તુજ વ્હાર કહું
મુજ કાવ્ય સુમંત્રે! ૪

જવ ગ્રીષ્મ તપાવી મૂકે જગતી,
જયમ અંતર ધૂણી રહે ધગતી,
વળી માનવ દૃષ્ટ ઊંચે ચગતી
શીત આશ્રય કાજે,
તવ તું ખુબ ખીલી રહી જ પ્રીતે,
સહુ ઠારતી મિષ્ટ સુગંધશીતે,
તુજ માળ ગ્રહી અરપે સુરીતે
અતિ સુંદર સાજે! ૫

બહુ સેવતી આંહિં ભલે જ ફૂલે,
વળી ગર્વથી તેમ ગુલાબ ખુલે;
પણ તુજ સુવાસ સમીપ ભૂલે
નિજ સર્વ વડાઈ;—
તું જ રાણી ખરી સહુ પુષ્પતણી,
પ્રિય શુક્ર સમી તુજને જ ગણી,
મુજ બાગની તું જ મુકુટમણી,
ગુણ શું રહું ગાઇ! ૬

બહુ વેળ અરે લલના લટકે
તુજ પાસ સુભાવથકી ભટકે,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તુજને લઈને કરમાં મટકે
નિજ કાન જ પ્હેરે,
નિરખી રહું તે બહુ હર્ષ ધરી,
લલના વધુ સુંદર કે તું હરી,
પણ સાથ સુગંધ ગ્રહે તું ખરી,
મધુરી તું જ છે રે ! ૭

પ્રતિ એક સમીર સમીપ તને
મૃદુ નાચતોં જોઉં વિનોદોં મને,
નખરાં સહુ એહ સમીર કને,
કરતી અતિ પ્રેમે;
તુજ કોમળ ભેટ લઈ વધતો,
મધુરો તુજ સ્પર્શ થકી બનતો,
તુજ ફૂહેણ બધે જ પૂંગાડોં જતો,
તુજ નિર્મળ નેમે ! ૮

નયને તુજને નિરખી જ રહું,
શયને પણ હું તુજને જ ચહું,
ભયને ન ગણું તુજ પંથ વહું,—
મુજ પ્રીતિ જ એવી;
સમતા ઉરની કદીં દૂર પળે,
ભમતા કંઈ દુઃખવિચાર ભળે,
મમતાથીં સ્મરું, ઝટ કે તું કળે
કરતી ઉર કેવી ! ૯

તુજ પાસ પધારું ઘણીક ઘડી
કળવા જનજીવનકેરી કડી,
તવ તું મુજને કંઈ વાત વડી
અતિ પ્રૌઢ સુઝાડે;—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કંઈ હાસ્ય કટુ, કંઈ અશ્રુ મીઠાં,
કંઈ ચિત્રવિચિત્ર પ્રપંચલીટા,
જન આત્મપરે ચિતરેલ દીઠાં
ન દીઠાં દગ પાડે ! ૧૦

પ્રતિબિંબ પડી સહુ એ મનમાં
ગૂઢ ચિત્ર ધર્યું ઉરદર્પણમાં
હમણાં અહિં તે પ્રતિજીવનમાં,
રૂપની સ્મૃતિ આપે;—
ધ્રુવશું સ્થિર પ્રેમની દિવ્ય કળી,
કંઈ અંતર ભૂલી ગયેલ રળી,
છટક્યા કંઈ તર્કતરંગ વળી
હૃદયે મુજ થાપે ! ૧૧

પ્રિય પંચકરી ! મધુરી ફરજે
તુજશું ભલી શુદ્ધ ધરા કરજે,
કવિપુષ્પ બની કવિમાં ભરજે
જશ પીમળ તું તો !
તુજ ગાન કરૂં જગમાં ભટકી,
પ્રિય ! આશ રહે તુજ શું લટકી,
મુજ અંતસમે દવઅશ્રુથકી,
રડશે નહિ શું તો ? ૧૨

ખબરદાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩૩

રાજહંસ

સૂના આ સરોવરે આવો,
　　ઓ રાજહંસ ! સૂના આ સરોવરે આવો;
જૂનાં એ ગીતને જગાવો,
　　ઓ રાજહંસ ! સૂના આ સરોવરે આવો;
ક્યહાં શુભ્ર માનસર ? ક્યહાં અમ રંક આરો ?
ક્યહાં પુણ્યશ્વેત વપુ ? ક્યહાં ગિરિ આ અમારો ?
　　ઓ દેવપંખી ! કંઈ દૈવી નથી, તથાપિ
ઉદ્ધારવા અમ સરોવરિયે પધારો.
લીલા લ્હેકંતા કાંઈ કંઠે મજાના,
સ્નેહે નમન્તાં ધીરે પગલે લજ્જાનાં,
અમારાં નીર આ સુહાવો,
　　　　ઓ રાજહંસ ! હૈયાને સરોવરે આવો;
હૈયાને સરોવરે આવો,
　　　　ઓ રાજહંસ ! હૈયાને સરોવરે આવો.

ન્હાનાલાલ

*

૩૪

પંખેરૂ જા વન ઉડી

(રાગ ભૈરવી)

જા ઉડી, બંધન છૂટી, પંખેરૂ જા વન ઉડી.
તે તુજ ભૂમિ રસે ખૂડી. પંખેરૂ જા વન ઉડી—ટેક. ૧
આ તન આવું, ગાન મધુરૂં,
ક્યમ રાખે પિંજર પૂરી ? પંખેરૂ જા વન ઉડી. ૨

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વ્યોમ વિશાળું રંગ રસીલું,
ત્યાં ફર જા મનડું મૂકી. પંખેરૂ જા વન હૂંડી: ૩
ગિરિ ઝરણે, નિરમળ સરવરનાં
સ્નાન લહે શીતળ ઝૂકી. પંખેરૂ જા વન હૂંડી. ૪
ત્યાં લચતાં તરૂઓ ફળથી કંઈ,
એની લહેજત અતિ મોઠી. પંખેરૂ જા વન હૂંડી. ૫
ત્યાં પરજન્ય રહે પરવરતા,
રાગ રસીક લહે ઝુંટી પંખેરૂ જા વન હૂંડી. ૬
ઉડ અયિ લય થા નભ ગાતો,
દે દિક્પ્રાન્ત સુરે પૂરી. પંખેરૂ જા વન હૂંડી. ૭
સુણી સુણીને ધરતો ચક્ષુ ઉર.
હું એ ઝુકાવું હૃદય તુષ્ટિ, પંખેરૂ જા વન હૂંડી. ૮

જટિલ

*

૩૫

ઉષાનું ગીત

(ગઝલ : સાખી.)

સનાતન યૌવને રાતી, હસું આનંદૂ હું ન્હાતી;—
આનંદ કુસુમ વીણતી, દિવ્ય ઉપવનની માંહિ,
ને કુસુમો એ વેરતી, મર્ત્ય લોકમાં કાંઈ;
કુસુમ વેરી મનુજ લોકે સુખ સુગંધો ભરૂં થોકે;
કૃતિ એ ઉદ્ધારને યોગે, મધુર ગાન હું રહું ગાતી...સનાતન૦
મુજ પ્રિય રવિના ઉર મહિં દિનભર રહું લપાઈ,
સંધ્યારૂપ ધરી ફરી સહિં દિવિની માંહિં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સૂતી રવિનાથની સંગે ઊંહું વ્હેલી કંઇ ઉમંગે,
ગગનનું આંગણું રંગે પૂરું હું કાંઇ મલકાતી...સનાતન૦

સેવું પરમ પુરુષ જે નિશદિન હું આ પેર,
કરવા ઝાંખી તેતણી આવી આજ હું તો રસભેર,
ઝાંખોઁ એ જ્યોતિ મધુરની.

નરસિંહરાવ

*

૩૬

કુટિલચન્દ્ર

વસંતતિલકા

એવે, કુમાર્ગ ભજતાં કરી જે કલંક,
લાગેલ તે ફિટવવા ફરતો મયંક;
કાલિંદીપાન કરવા અરથે ઊગ્યો,
પ્રાચીમુખે કુટિલ ચંદનચાંદલા શો.

કે. હ. ધ્રુવ

*

૩૭

એકાકી ચન્દ્રમા

ચન્દ્રમા જી રે ઉગ્યો સખિ! આજ મ્હારા ચોકમાં,
આશા-નિરાશાનો ચન્દ્રમા જી રે;
ચન્દ્રમા જી રે ઉગ્યો છે ભગવે ભેખ જો!
યોગી-વિયોગી શો ચન્દ્રમા જી રે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરે ગગનના ગોખમાં ચાંદલિયો ચમકાર;
ઉરને સરવર પોયણાં ઉઘડે અપરંપાર.
સખિ ! એક એકાકી ચાંદલો ઉગિયો,
સખિ ! એ તો શોભે છે આભલાંને ગોખ,
મ્હારા માથાને મુગટે આવે નહીં રે.
ચન્દ્રમા જી રે ઉગ્યો સખિ ! આજ મ્હારા ચોકમાં,
આશા-નિરાશાનો ચન્દ્રમા જી રે.

ઘડી તપશે-ને આથમશે ચન્દ્રમાની કોર;
એવા તપશે ?-કે આથમશે ઉરના અંકોર ?
કોઈ કહેશો ? હો રાજ !
કોઈ કહેશો ? હો રાજ !
આયુષ્યે અજવાળિયાં ક્યહાં સુધી ?

ચન્દ્રમા જી રે ઉગ્યો છે ભગવે ભેખ જો !
જોગી-વિજોગી શો ચન્દ્રમા જી રે;
ચન્દ્રમા જી રે ઉગ્યો સખિ ! આજ મ્હારા ચોકમાં,
આશા-નિરાશાનો ચન્દ્રમા જી રે.

ન્હાનાલાલ

*

૩૮

ખીલેલી ચંદા

ખીલી ખીલી રહી આ કેવી ચંદા !
સરે મંદ મંદા, આનંદે ગગનમાં,
જાણે ચરતી રોહી [illegible] [illegible]માં,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જુએ ઝાંખી ઝાંખી આછા ઘનમાં,
પવનમાં, ભુવનમાં, વ્હાલાના વદનમાં,
સાખી—ઝાંખી ઝાંખીને હસે, હસતી હસતી જાય,
જાતાં જાતાં રસ ઝરે, રસે પ્રાણ પોષાય
પ્રાણ પોષે પ્રીતિની લગનમાં,
શમે પીડા આરામ થાય મનમાં
આ તનમાં, ગહનમાં, શાંતિના વહનમાં.—ખીલી૦

મૂળશંકર

★

૩૯

ઝીણા ઝીણા મેહ

ઝીણા ઝરમર વરસે મેહ,
ભીંજે મ્હારી ચુંદડલીઃ
એંગ નીતરે કૌમારનો નેહ,
ભીંજે મ્હારી ચુંદડલી.
આજે ઝમે ને ઝરે ચન્દ્રીની ચન્દ્રિકા,
ભીંજે રસિક કોઇ બાલા રે;
ભીંજે સખી, ભીંજે શરદ અલબેલડી,
ભીંજે મ્હારા હૈયાની માલાઃ
હો ! ભીંજે મ્હારી ચુંદડલી.
વનમાં પપૈયો પેલો પિયુ પિયુ બોલે,
ટહુકે મયૂર કેરી વેણાં રેઃ
ટમ ટમ ટમ ટમ વાદળી ટમકે,
ટમકે મ્હારા નાથનાં નેણાંઃ
હો ! ભીંજે મ્હારી ચુંદડલી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આનન્દકન્દ ડોલે સુન્દરીના વૃન્દને,
મીઠા મૃદંગ પઠછન્દા રે:
મન્દ મન્દ હેરે મીટડી મયંકની,
હેરો મ્હારા મધુરસચન્દા !
હો ! ભીંજે મ્હારી ચુંદડલી.

ન્હાનાલાલ

★

૪૦

સાગર અને શશી

આજ મહારાજ ! જલ પર ઉદય જોઈને
ચન્દ્રનો હૃદયમાં હર્ષ જામે,
સ્નેહઘન કુસુમવન વિમલ પરિમલ ગહન,
નિજ ગગન માંહિ ઉત્કર્ષ પામે;
પિતા ! કાલના સર્વ સન્તાપ શામે !
નવલ રસ ધવલ તવ નેત્ર સામે,
પિતા ! કાલના સર્વ સંતાપ શામે !

જલધિજલદલ ઉપર દામિની દમકતી,
યામિની વ્યોમસર માંહિં સરતી;
કામિની કોકિલા કેલિ કૂજન કરે,
સાગરે ભાસતી ભવ્ય ભરતી;
પિતા ! સૃષ્ટિ સારી સમુલ્લાસ ધરતી !
તરલ તરણી સમી સરલ તરતી,
પિતા! સૃષ્ટિ સારી સમુલ્લાસ ધરતી !

મણિશંકર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૪૧

શરદ પુનમ

પડ્યો હતો તે તટ વિશ્વનો વડો,
અગાધ એકાન્ત હતો ઊંડો ઊંડો;
પ્રશાન્ત ઝુકી હતી આભની ઘટા,
માઝાવતી સાગરની હતી છટા. ૧

શાન્તિ શાન્તિ હતી ગાઢ હૈયામાં અંતરિક્ષમાં,
ત્ય્હાં સન્ધ્યાના મહાઆરે દીઠી ઉગન્તી પૂર્ણિમા. ૨

લજ્જા નમેલું નિજ મન્દ પોપચું,
કો મુગ્ધ બાલા શરમાતી આવરે;
ને શોભી રહે નિર્મલ નેનની લીલા,
એવી ઉગી ચન્દ્રકલા ધીરે ધીરે. ૩

અન્તરે ઉઘડ્યાં, સિન્ધુ સળક્યો, જાગી ચેતના,
અને ગુંજી રહી મીઠી ગોષ્ટિની મન્દ મૂર્છના. ૪

ઝીલી પ્રિયાનયનનાં શર, ને વીંધાઇ,
પોઢ્યો હતાશ પ્રિય મૂર્છિત રૂપદર્શે;
તે વ્હાલી સ્પર્શથી સચેતન થાય, તેમ
જાગ્યો નૃલોક નવચેતન ચન્દ્રીસ્પર્શે. ૫

મીઠા મ્હેરામણે ક્ય્હાંક વાદળી કોક વર્ષશે,
અને કો છીપમાં આજે મેઘનાં મોતીડાં થશે. ૬

વદન પુનમચન્દ્ર શું વિહાસે,
જલધરનું ધરી ઓઢણું વિલાસે;
પરિમલ પ્રગટાવતી ઉમંગે,
શરદ સુહાય રસીલી અંગઅંગે. ૭

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હૈયાના મ્હેલમાં જેવી કવિતા ચમકી રહે,
એવી ગેબી પ્રભાવન્તી ચન્દ્રીની ચન્દ્રિકા વહે. ૮

મદે ભરેલી ઝીણી ટીલડી કરી,
સોહાગી દેહે રસપાસરી ધરી;
શોભે ઊભી સુન્દરી જેમ બ્હારીએ;
ચન્દ્રી ચ્હડે છે નભની અટારીએ. ૯

હસે છે સ્નેહની લ્હેરે જેવું તું, ઓ સુધામુખિ!
હસે છે એવું અન્ધારે ચારૂ ચન્દ્રકલા, સખિ! ૧૦

સરવરજલ જેવું વ્યોમ નીર
અતલ પડ્યું પથરાઈ નીલઘેરૂં:
પરિમલ પમરી સુધાપ્રભાના
કમલ ખીલ્યું સંહી એક ચન્દ્રી કેરૂં. ૧૧

નમી આ આંખડી મ્હારી ભાળી એ દેવબાલિકા;
નમ્યાં સૌ જગના લોકો, નમી સૌ ઝાંખી તારિકા. ૧૨

જેવું ઝૂલે સાગર ઉર નાવડું,
કે મેઘને અંક કપોતિની રૂડું;
એવી સખિ! ચન્દ્રકલા સુઝૂલતી,
જ્યોત્સ્નાસરે એકલ ભીંજતી જતી. ૧૩

ગાજે છે મધ્ય રાત્રી, ને ગાજે છે તેજનિર્ઝરી;
ગાજે છે ખોખરા શબ્દે દૂર સાગરખંજરી. ૧૪

કો સ્નેહી કેરા સ્નેહના કુંજ આરે
અખંડજ્યોત્સ્ના સ્નેહરાણી પધારે,
ને એકલી એ સ્નેહ કુંજે ઝઝૂમે,
મધ્યાકાશે ત્યમ સુતનુ તે ચન્દ્રી એકાકી ઘૂમે. ૧૫

એકલાં ઉગવું, સ્હોવું, એકલાં આથમી જવું:
સ્નેહથી છલકાતા આ સંસારે એમ શે થવું? ૧૬

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દેવિ ! અમારા ઉરમાં પધારજો !
દ્વારે દીપો એમ દિલે સદા હજો !
આત્મા વિશે રંક, ગરીબ બારણે
આ પાટ માંડયા સહુ આપ કારણે. ૧૭

સાગરે ભરતી જામી, ને જામી ભરતી ઉરે;
ઘેરા ઘેરા અનેરા ત્હાં જાગ્યા સંગીતના સુરે. ૧૮

કરીં સ્તુતિ તે વિધુકન્યકા તણી,
ઉચ્ચારી કીર્તિ પ્રભુની ઘણી ઘણી;
ને સ્નેહમન્ત્રો ય અનેક ભાખિયા;
એ સ્તોત્રના સૌ ધ્વનિ વ્યોમ વ્યાપિયા. ૧૯

અમીથી આંખડી આંજી, મન્ત્ર સૌભાગ્યના લખી,
વિશ્વના ચોકમાં રાસ ખેલે ચન્દ્રકલા, સખિ ! ૨૦

સ્નેહી હતાં દૂર, સમક્ષ તે થયાં,
આઘે હતાં, તે ઉરમાં રમી રહ્યાં;
ને મૃત્યુશાયી પણ પ્રાણમાં ઉભાં:
એવી બધે સાત્ત્વિક વિસ્તરી પ્રભા. ૨૧

તપે છે, સૃષ્ટિને માથે પુણ્યજ્યોત મહા પ્રભુ:
તપી ત્હેવી ઘડી તે તો પુણ્યની પૂર્ણિમા વિભુ. ૨૨

ન્હાનાલાલ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૪૨

દીવાદાંડી દર્શન

મન્દાક્રાન્તા

રાત્રિ રાણી શમ શમી રહી, શાન્તિ સામ્રાજ્ય સ્થાપી !
સિન્ધુએ એ તજી મુખરતા–પર્વતેએ અમાપી !!!
નિદ્રાશાયી પવનલહરી કૈં સમુદ્રાંક સેવે !
કે કૈં શૃંગે, ગિરિ ગગનની ગોદમાં રે' લપાયી !!! ૧

ચન્દ્ર જ્યોતીથી ઝળહળતી આપ શું આભ ખ્વાબે !
આછા ઝીણા ધુમસવસને શું છવાયું છ આભે !!!
સંકોચી એ સહુ અવયવો, વસ્ત્રને એ સંકોરી
ધારી મૌનવ્રત અચળ શી એકલી એ કિશોરી !! ૨

દેવો સર્વે, દિવિ ઉડુગણો થૈ જુએ એની લીલા !
ચન્દા ફન્દી અમૃત કિરણો ઢોળી રે' શી રસીલાં !
ઝાંખી જેવી હૃદય ઉભગ્યાનાય નિઃશ્વાસ નાખે !
આંખે અશ્રુ ઝગહળિ રહ્યાં, મોતિડાં ઝીલિ રાખે !!! ૩

ઝંખે વ્હાલો, અડગ ખડગે, એ પલાંઠી શું વાળી ?
પંથે ઝીણી મધુર કિરણી દૃષ્ટિથી રે' નિહાળી ?
અર્દ્ધાં ખીલ્યા અધર વદશે શું ? ન એ મૌન હાય !!!
નાગ્યો, નાગ્યો, હજુય હડિસો નાવલો દૂર જાય. ૪

હ. હ. ધ્રુવ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૪૩

સરોવર

૧

નરી સરલતા કોણ પૂજશે ?
નથી તેજ, નથી તરંગ:
શાન્ત, વિમલ, વિરલ, રસ્ય:
તુજ મુખ શું ભર્યું સૌમ્ય, મુજ લાડિલી !

૨

અલૌકિક નીલ પટ સન્ધ્યા લઈને
પ્રશાન્ત નિદ્રિત બાલ પ્રભાત
અન્તરિક્ષના રંગ ધરી સૂતું
તુજ નયન સમા જલહૃદયે, મુજ લાડિલી !

૩

એ સુન્દરતા કોણ નિરખશે ?
કોણ સમઝશે ? કોણ સુહવશે ?
કોણ નીર ચંચુ ત્હાં ભરશે ?
—અનિમિષ, અકલ ગહન સૌંદર્ય:
તુજ નયનમાં ઊંડું શોભતા આત્મન્ સમું, મુજ લાડિલી !

૪

વિશાલ નભ વીંધતા ગરુડ ઉડશે,
પ્રભા વીણન્તા દિગન્ત ઘન ઘૂમશે,
સઉ શમશે, સઉ શમશે, ઊતરશે,
તુજ હૃદય સમા સરવર પર, મુજ લાડિલી !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૫

મુજ કુંજ પેસી જો! ઝુલે,
પ્રભુનાં દીધાં કંઈ સુખ ફુલે,
મ્હારાં-ત્હારાં કંઇ કંઈ કુસુમ મધુરાં ખીલે:
સખિ! તુજ હૃદયજલ ત્ય્હાં અમલ સીંચી શોભજે,
મુજ લાડિલી!

ન્હાનાલાલ

★

૪૪

રાત્રિ-વર્ણન અને મધુરાકાશ દર્શન

શાર્દૂલવિક્રીડિત

હીરાની કણિકા સમાન ઝળકે તારા-ઝગારે ગ્રહો!
મોતીનાં ઝુમખાં બધે લળિ રહ્યાં નક્ષત્રમાળા અહો!
ધોળી શી ઉભરાસમી દુધ તણી આકાશ-ગંગા ખિલે!
વાંકી કોર રૂપેરિ ચંદ્રનિ કળા જો આસમાની ઝુલે!!! ૧

શાંતિ, શીતળતા તથા મધુરતા, સૌંદર્ય, શોભા, પ્રભા,!
રાત્રિ રાણિ સુહાવિ સાડિ શરિરે દીપાવિ એ જ્યોત્સના!
હર્ખે નિર્ખિ ઝને હલેતિ રમણી બાળા ચકોરી-કુળ!
ગાયે ગાન મિઠું રૂડા હલકથી આનંદમાં બુલબુલ! ૨

આવે શાંત સમે શિ ખળ્ખળ વહી, ઝર્ણો, નદીઓ, લળી-
સંગીત-ધ્વનિ વિસ્તરે! અનિલની લ્હેરો વિલાસે ઢળી!
તારામંડળ સાથ રાસ રચિને બાળા તરંગો-જીવળા
શી આદર્શસમે સરોવર-જળે નાચે શશીની કળા!? ૩

હ. હ. ધ્રુ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૪૫

ઊંડી રજની

* રાગ મ્હાડ

આ શી ઊંડી રજની આજની
  ભણે ઊંડા ભણકાર!
ઘેરી ગુહા આકાશનીરે
  માંહિ સૂતો ઊંડો અન્ધકાર,
ઊંડા ડૂબ્યા નભતારલા કંઈ
  ગૂઢ સન્દેશ વ્હેનાર રે:
    આ શી ઊંડી રજની! ૧

શાન્તિપૂર રેલી રહ્યું રે
  ઊંડું, અદ્દભુત, સુહુકાર,
એ પૂરને ઝીણું ઝીણું હલાવી,
  છાનો અનિલ રમે સુકુમાર રે;
    આ શી ઊંડી રજની! ૨

ડૂબી ઊંડી એ પૂરમાં રે
  તરુવરકેરી હાર,
મોહમન્ત્રથી મૂઢ બની એ
  કાંઈ કરે ન ઉચ્ચાર રે;
    આ શી ઊંડી રજની! ૩

મૂઢ બન્યો એહ મન્ત્રથી રે,
  સ્તબ્ધ ઊભો હું આ વાર;
ગૂઢ અસંખ્ય ભેદો કંઈ,

* 'મ્હારી ઝુમાં ત્હારે ઓઢણે મેવાડો રે મલીર' એ–ચાલ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરે ચોગમ ઘોર ઝંકાર રે;
આ શી ઊંડી રજની ! ૪

જાગી ઊઠી એ ઝંકારથી રે
અનુભવું દિવ્ય ઓથાર; ~~~ परिणाम है सोलर
ભરાયું ભેદ અસંખ્યથી રે -नीरव ऽठता
મ્હારૂં હૃદય ફાટે શતધાર રે
આ શી ઊંડી રજની ! ૫

ગૂંથાયું એ શત ધારથી રે
એહ સ્તબ્ધ હૃદય આ ઠાર,
શાન્ત, અદ્‌ભુત, ઊંડા કંઈ
સુણે ઉચ્ચ ગાનના પુકાર રે.
આ શી ઊંડી રજની ! ૬

નરસિંહરાવ

★

૪૬

આકાશને.

અહો ! કૈં ખેંચાણો તુજ ઉદરમાં આથડી રહ્યાં,
વલોવાતા ગોળા ગણતરી વિનાના ઘૂમી રહ્યા;
ફર્યા એ કૈં કોશો અગણિત ફરીને લય થશે,
હતા જે સ્થાને ત્યાં ફરી નવ ચડ્યા વા ન ચડશે ! ૧

અહો ! ન્હાના ન્હાના ટમ ટમ થતા દૂર દિસતા,
અને ન્હાની ન્હાની ગૂંથણી ઝુમખાંની ગૂંથી રહ્યા;
પરન્તુ પાસેથી કદ કદિ મપાઈ નવ શકે,
અને કલ્પી તેનાં મન નવ કદિ અન્તર શકે ! ૨

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અરે ! આવા કેંનો લય થઇ જઈ ઉદ્ભવ થશે,
અને હોયે એ સૌ તુજ ઉદરની મધ્ય જ હશે !
અહીં, ત્યાં, ત્યાં દૂરે, તુજ ઉદરનું મધ્યજ બધું !
નહીં છેડો તેનું નવ કયું હશે સ્થાન વચલું ? ૩

ભરેલું શું ત્હારૂં ઉદર સઘળું પૂરણ હશે ?
અરે ! વચ્ચે સૌ તો અગણિત સ્થળો ખાલી જ હશે !
બધાં આ બ્રહ્માંડો અણુ વત નકી તું ઉદરમાં,
અને ન્હાના લીટા જરૂર અજવાળાં રવિ તણાં ! ૪

પછી તો અન્ધારૂં તુજ ઉદર શું ફેલી જ રહ્યું !
વસે છે તું જેમાં ! તુજ ઉદરમાં જે વસી રહ્યું !
જરા તે રેલે, તો પ્રલય સઘળાનો થઇ જતો !
જરા સંકોચાતાં ઉદ્ભવ થતો આ જગતનો ! ૫

તમે બન્ને એવાં પણ અમ કને એવું જ કંઈ !
અમારૂં હૈયું એ તમ ઉદર શું છે નકી નકી !
તમારી પાસે કૈં અમ હૃદયનું માપ ન મળે !
તમોને ના માપે જન હૃદય તે માપી ન શકે ! ૬

કલાપી

*

૪૭

સનાતન અંધાર

(રાગ મ્હાડ)

અતિ ઊંડા પવિત્ર અંધાર ઓ,
ઊંડો શો તુજ પુકાર !
શુદ્ધ સ્વરૂપ સનાતન ત્હારૂં
કુલે બ્રહ્માંડમોઝાર,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સૃષ્ટિ બધી પાકી ત્હારા ઉદરમાં,
તુંમાં ડૂબ્યો બહુ સાર રે,
અતિ ઊંડા પવિત્ર અંધાર! ૧

ત્હારી સાથે કંઇ લડતું જણાતું
એવું આ દુનિયાનું તેજ,
તે પણ ત્હારા ઉદરમહિં પાકયું,--
તું વિણ કાંઇ ન રેજ રે,
અતિ ઊંડા પવિત્ર અંધાર! ૨

આકાશનાં પડ કૈંક રચ્યાં ઈશે
તેમાં ફૂંકી નિજ તાન,--
એ સહુની પણ આગળ તું તુજ
ગાતો અખંડ જ ગાન રે,
અતિ ઊંડા પવિત્ર અંધાર! ૩

સૂર્ય, શશિ વળી તારા ને પૃથ્વી,—
ગાન કરે એ સર્વ,
એના સ્વરો સહુ તુજ ભવ્ય ગાને
ભેળાઈ તજી દે ગર્વ રે,
અતિ ઊંડા પવિત્ર અંધાર! ૪

એ સહુને નિજમાંહિં રમાડતું
કાળનું ઉર વિશાળ,
તે પણ સૂઈ રહે તુજ અંતર
દીન બની તુજ બાળ રે,
અતિ ઊંડા પવિત્ર અંધાર! ૫

તેજથકી અતિ તપ્ત બનેલું
શોધે જગત તુજ સ્હાય,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આશ્રય તેને તું ત્હારો દઈને
શીતળ કરી દે ત્યાંય રે,
અતિ ઊંડા પવિત્ર અંધાર! ૬

તેજ બધું જગદૃષ્ટિથી છુપવે
ઉચ્ચ વિશ્વેશનાં કામ;
વિશ્વ અલૌકિક તું જ બતાવે,
ત્હારૂં જ છે સત્ય ધામ રે,
અતિ ઊંડા પવિત્ર અંધાર! ૭

પૃથ્વી અપાર દુઃખોથી ભરી ત્યાં
પામર જનના શા ભાર?
પણ તુજ ઉરમાં એ સર્વ વહે નિત્ય,
તો જ ટકાય લગાર રે!
અતિ ઊંડા પવિત્ર અંધાર! ૮

ક્રૂરતા જગની પુકારતાં બનિયાં
કૈંક હૃદયનાં ગાન,
તે સહુને તુજ ઉરમાં ડુબાવી
પિગળાવી દે તુજ સ્થાન રે,
અતિ ઊંડા પવિત્ર અંધાર! ૯

જાગતું વિશ્વ જણાતું આ સહુ તે
સૂઈ જશે એક વાર,
શુદ્ધ સનાતન તું જ ઈશ સાથે
જાગૃત રહેશે ત્યાર રે!
અતિ ઊંડા પવિત્ર અંધાર! ૧૦

માયાવી તેજથી ઠગાઈ આખર
આવવું તાહરી પાસ!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તત્ત્વ ઊંડું મળે તુજમાં જ અંતે,
અંધાર એ જ પ્રકાશ રે!!
અતિ ઊંડા પવિત્ર અંધાર! ૨૧

તો શિદ હું નહિ માગું આ ત્હારા
સત્ય હૃદયનો વિલાસ?
દીન ગાન મુજ તુંમાં ભેળી આવું—
એજ અભેદ-ઉલ્લાસ રે!
અતિ ઊંડા પવિત્ર અંધાર! ૨૨

ખબરદાર

*

૪૮

આરોહણ

પૃથ્વી

સખે, હૃદય! ક્યાં હશો? પથ કયો ચ્હડો આ સમે?
ચ્હડે અવર કોઈ સંગ, થઈ કે રહ્યા એકલા?
અને નયન જે સદા મધુર દીપતાં, તે હજી
લસે અસલરૂપ, કે કંઈ શું થાકઝાંખાં થયાં?
જરા વિષમ આ ચ્હડાવ, સઉ સાથી હારી ગયા,
વળ્યા પગથી અન્ય, જે ઉતરતી તળેટી વિશે.
બપોર સઉ ગાળશે, સ્ફટિક કો ગુહાકુંડને
પડયા હિમશિલાતટે, નિરખતા નીચે દૂરનાં
વિસર્પિ સરિતાકુલો, ઉટજકુંજ છૂટી છુટી,
અને વનવીંટલ ખેતર વિશાળ વાળી ખોણો. ૧૦
મ્હને પણ ઘણું કહ્યું વિરમવા નીચે સાથમાં,
પરન્તુ ચ્હડવું હજી ચ્હડવું, એ જ મ્હારી તૃષા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચ્હડું, વળી ઉભો રહું, પ્રતિપદે દિશાઓ ખસે,
બને વિમલ તીક્ષ્ણ અન્તર ઉકેલતાં લોચન.
નિહાળું જગચિત્રની પલટતી જ છાયા પ્રભા;
વિચારું કંઈ જીવતી નિધનવાહિ કંઇ પંક્તિઓ;
વિલોકું નર, ચિન્તવું પ્રકૃતિશાયિ **નારાયણ**;
અને વિધિસમુદ્રમાં નિરખું ભંગ સંકલ્પના.

જલો અવનિનાં સજી અનિલ પાંખ નિર્મલ બની,
તરન્ત ખગમાલ સંગ ફરતાં જ આકાશમાં;
સુવે ઢળતો ઝાડના ઘુમટ કેરી શય્યા વિશે,
રચે ઝુલતો લગ્નગ્રન્થિ કર સાહી તરુયુગ્મનાં;
ભરે કુસુમકોશમાં સ્ફટિક, મોતી વેરે દલે,
શકુન્તકલગી ખચે ચળકબુન્દ હીરામય;
વિદગ્ધ તરુ હાંકી લે, ક્ષણ કરે કપિ ય શોભતા,
શિલા પણ પરિષ્વજે, કઠિન ચિત્ત કોમલ સરે.

વસે અહીં મઠો વિશે 'મુરતો' ધરી ખાખ ને
વિરાગ વદને, પરન્તુ ઉર અન્ય સૌ જેહવાં;
નીચેની વસતી તણા સતત 'પંચભાગો' વળી
'પ્રસાદ' ચ્હડતા અહીં, જઠર તેથી ભરતા જ એ;
ચ્હડે ઉપર ભાવિકો હરખથી જ જાત્રાળુઓ,
ધરે 'ફુલ નહીં તથાપિ ફુલપાંખડી', તે ગ્રહે;
ઘણી ગિરિની ઓષધિ, વન અનન્ત ફાલ્યાં ફળ્યાં,
ફકીરિ વળી કાછિયા, કણબી, માળી, વૈદ્યો અને
વિવેકહત દર્દીના અધમ ઊંટવૈદ્યો જ એ:
સમાધિછલ જાણતા, કપટ-બ્રહ્મચારી, સદા
અધોગતિ સ્વીકારતા ચરાચરી જ ગાંજાફળી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્મરે કવિ કહ્યું ત્હમે, "કુદરતે બધું સુંદર,
અને ફકત માનવી અધમ," —એ અહીં તો ખરું !
અરે નહિ નહીં, અહીં પણ કદાપિ એકાદ કો
મઠોતણી શિલાભુમી કઠણ વીંધી મૂલો ઉંડાં,
તજી ફલક વર્તમાન, પ્રાચીનથી પોષીને,
પુરાણ ઋષિ યોગિનો તપ શમે અને જ્ઞાનમાં
સમોવડ બની રહે. હૃદય બુદ્ધિ આત્મા થકી
પ્રસારી વળી કૌમુદીધવલ સૌમ્ય કિરણો સદા,
ન હોય જડ કુદરતે ધરી રહે જ સૌંદર્ય તે.
ચ્હડું ઉપર. હા ! સખે, વિકટ આ ચ્હડાવે ત્હમે
નહીં નિકટ : કર ચહે તમ ખભો જુની ટેવથી.
નહીં પગથિયાં રચ્યાં; પથર ધારવાળા લીસા;
અને તરુલતાતણી નિબિડ ઝાડી આ કારમી ?
પદે પદ વળું નીચો, ઉઝરડા તથાપિ ખમું,
અને કયહિં કયહીં દીસે પદવિ વ્યાઘ્ર ચિત્તા તણી.
અહા, ગઈ જ ઝાડી નિર્મલ લસે ઉંચું વ્યોમ શું !
—અરે પ્રખર સૂર્ય, સત્યવર વત્સને શો દમે !

દીસે કુદરતે અહીં રચ્યું શિલાતણું આસન,
તપાવ્યું રવિએ, તથાપિ ઘડિ થાક ઊતારું હું.
નિહાળું પથ જે ચ્હડયો: જલરસો જ નીચે રહ્યા;
જણાય ન જણાય સૃષ્ટિ સુન્દર ગુંથેલ રંગેલ એ.
હવાદલ વિશાળ આ ભુખર દીપતું તેમહીં,
સરે રસળતાં જ મીન, ખગવાદળાં એ ડુબ્યાં !
પ્હણેની ઘનશ્યામ છાય નિજ મોહિનીમાં પુરી
લપેટી જતનેથી ખીણ, લોભાવતી લોચન.
અહા, સ્વર મીઠા ! ફરી ! નગર આ શું ગન્ધર્વનું ?
ફરી જ રણઝાર ?—હા અનિલ, આવ, રમ આ દિશે:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પડેલ ત્યજી દીધ આ ઉંચાં ટૂંકો વિશે મન્દિરો,
રહ્યાં વિવિધ પન્થ ને વિવિધ કાલનાં સ્મારક,
ધરે હજી સુકંઠ ઘંટ; અનિલો જ પૂજામિષે
વગાડીં રમતા, વળી ધરીં વહી જતા એ સ્વર,
સુનાવીં પથિકો, કરે ચકિત લોક વ્હેમી ભલા.

અહા મધુર ઘંટ, મન્દિર વિશે અનાયાસથી
થતા મુખર-શા વિચાર પ્રકટો ત્હમે આ ઉરે!
રહ્યો શું પૂર્વજ મહા પ્રબલસત્ત્વ આર્યો તણો
ખરો વિમલ ધર્મ-ઘંટરવ મિષ્ટ આ કેવલ?
અહો જગતવંદ્ય ધર્મદ્યુતિ સેવતા પૂર્વજો,
ભગીરથ પ્રયત્નથી જગરહસ્ય પામ્યા ત્હમેઃ
વહે અનિલ ઈશ્વરી નિયમથી, કદાપિ વહે
સ્વરો તમ તણા, પડે શ્રવણ, તો ય સમજાય ના.
કદાપિ નજરે ચ્હડે સજીવ મૂર્તિ તમ ધર્મની,
ન એ નિજ પ્રકાશ, રાખકજળ્યા જ તનખા સમો,
નપુંસક, કરી શકે પ્રકટ અન્ય આત્મા વિશે.

ગઈ ઘણીં પ્રજા; ગયા વિરમીં ધર્મ પણ કેટલાઃ
રહ્યાં વચન એમનાં, ફકત કલ્પના સૃષ્ટિ એ
ગણાય, ગતકાલના ઇતિહઆસ--સાહિત્યમાં.
જશે ગરવીં આર્યજાત, બ્રહ્માનીં પુત્રી વડી?
ત્રયી શમીં જશે અભંગુર શું ક્ષીરસિન્ધુ વિશે?
થશે શું ભારત યુનનીં હોમર તણાં જ કાવ્યો સમું?
નહીં શશિકલા ધરી, કુસે શું ધારશે મન્દિરો?
સખે, ઉર ત્રુટે, રુંધાય, જીવ કાલ-ઓથારથી,
અને મુજ વિશે બળે અચુત આર્યકુલપિતૃઓ!
પ્રભો કિરણ આશનું! ધરતીં કોરી દુષ્કાલમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચહે સલિલૅજ્યોતિ મેઘ, ઊગારવા સન્તતિ !
ર્‌હડું ઉપર; હોંસ ના; ફક્ત પૂર્વ નિશ્ચય થકી
વધે પગ,–પડે કઠોર પડઘા પદાઘાતના.
અવાજ પણ એ સુવે પલ મહીં સુના આ સ્થલે
મળી, ડુબી અશબ્દમાં ગળી જઇ થતો ના થયો.
વસે શ્વસી લસી રહે વિશદ દિવ્ય શાન્તિ અહીં,
ગભીર, અવિલોલ,–જે જગતમેલ આત્માતણો,
વળી જગત–પાપ–ડંખ, દુખ સ્થૂલ રાગોતણાં,
ઉતારી ભુલવી વળી રુઝવી અંક પોઢાડીને,
કરન્ત નિજ ધામ યોગ્ય ભ્રમમગ્ન આત્મા શિશુ.

અનન્ત અવકાશના હિત સૃજન્ત ચેતન ઉર !
અનન્તપટ કાલના સતૅસ્વરૂપ શશ્વત્પ્રભ !
અનન્ત જીવયોનિના સગુણ કોટિ સંકલ્પના
અવિકૃત નિધાન આદિ અવસાન સંકર્ષણ !
અનન્ત સુખ જે સ્ફુરે, સ્ફુરણમાં જ જીવી રહે,
વિચાર અભિલાષ ગાન રતિ, તે તણા ભાસ્કર !
ભજે ઉર ઉમંગથી સરલ દીન શિશુભાવથી,
અનેક યુગ દેશના અગણ મ્હાનુભાવો ત્હને:
પીતાં મૃતસજીવની વિમલ વારુણી તાહરી,
દૃગો સકલ દેશકાલ લખરૂપ ઝાંખાં લહે,
રગે રગ વસી રહે અચલ જ્યોતિ શ્રદ્ધાતણો.
જશે કઇ પ્રજા ? પડે કડડ ભાગી શું રાજ્ય કો ?
થશે અમુક ધર્મ સંસ્કૃતિ તણો પ્રલય કે કદા ?
ભલે વિવિધ ખેલ કાલ નટરાજ વર્તાવતો,
વસે તું નિજ રંગમાં, સકલ સૂત્ર તું-હાથમાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગિરનારને ચરણે

૪૯

ઉગ્યું સ્હવાર સુખરૂપ સખિ ! અમારૂં:
યાત્રા હજો શુભ હવે અમ ઊર્ધ્વગામી !
માંડી સિંહાસન રવિ ગિરનારશૃંગે,
યાત્રાળુને કનક અંગુલિથી નિમન્ત્રે. ૧

આકાશમાંથી ઉડુમંડળ સંચર્યું'તું,
આતિથ્યઅર્ધ્ય રવિ એકજ અર્પતો'તો:
તે લેઈ લેઈ નમણું ઉર નામતું'તું:
લીલા વિમુગ્ધ પડતું ઢળી દેવપાદે. ૨

પ્રાચી વિષે વિચરતા અમ સૂર્યદેશે,
જ્ય્હાં તેજનાં ઝરણ કોટિક ફૂટતાં'તાં:
ત્ય્હાં ઉડતા અમિત ભર્ગ તણા ફૂવારા:
આત્મન્ તૃષા છીપવવા લીધ પન્થ ત્ય્હાંના. ૩

ન્હોતી સીમા ગગનની ય રચન્તી બાધા,
ન્હોતી સીમા જગત કે જગબન્ધનોની:
ન્હોતાં જ સંકલન કો સ્થલકાલનાં ત્ય્હાં,
નિર્બન્ધ એમ વહતા પ્રભુના પ્રવાહે. ૪

લેતા વિરાટપગલાં સખિ ! વિશ્વગોલે,
વર્ષો સહસ્ર કુદતા મૃગલાની ફાળે:
આત્મા પુરાણુતીર લોચન વર્તમાન:
એવું હતું બલ પ્રિયે ! નવ પ્રેરણાનું. ૫

હા ! કાલરાશિ સરિખા ગિરિ રાજતા તે,
ને એક ભૂતકણ ત્ય્હાં ચરણે પડ્યો'તો:
રાજેન્દ્ર કો થઈ ગયા સખિ ! ધર્મગોપ્તા,
તે કુલચન્દ્રની કથા ગુણવન્તી ગાતો. ૬

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શું સ્થૂલ સૂક્ષ્મ લહરી નથી એક પૂરે ?
શું સ્થૂલ નેત્ર નવ ચેતનમન્ત્ર વાંચે ?
શું સૂક્ષ્મની ન વસી સુન્દરતા સ્થૂલોમાં ?
શું સ્થૂલમાં ન ઉભરાય અદૃશ્ય સૂક્ષ્મ ? ૭

જોયું અમે ગિરિકણે, સ્થૂલની શિલામાં,
જોયું અમે જ ઊંડું, અદ્ભુત માંહિ દીઠું;
તે એક શૈલકણનું ઉર ભેદી જોતાં,
ઇતિહાસવાહી લીધ દર્શન ત્હાં પ્રભુનું. ૮

આદ્યન્તમાં જીવન આ જગનું ભરીને,
ઘોરે અઘોરતીર સાગર કાલ કેરો;
તે સિન્ધુના જલતણી દલ પાંદડીમાં,
મોઘો સખી ! પરમ બ્રહ્મ પરાગ ઊડે. ૯

મારી છલંગ સખિ ! એક સમુદ્ર કુદ્યા,
નિહાળ્યું ભારત સુસાત્ત્વિક વન્દનીય.
નિહાળી શ્વેત ગિરિમાલની હિમભૂમિ,
ને સાધુ સાધ્વીની દીઠી મહીં શિવરેખા: ૧૦

ઓળંગી એ હિમભૂમિ, જલધિની ઝાડી,
આહ્લાદિની વિચરતી દીઠી ધર્મધેનુ:
ત્યહાં નીરખી સુભગરાઘવપાદલંકા,
ને વીર વીરી મળી તે મહીં સ્તોત્ર ગાતાં. ૧૧

સિદ્ધાર્થ દેવ દીધ ભારતી એક વત્સા,
પોષી સહર્ષ સુરનન્દિની ચન્દ્રગુપ્તે:
દ્હે ખંડ ખંડ દૂધ રાજર્ષિ અશોક:
સૌ એક શૈલકણમાં ગૂઢ એવું દીઠું. ૧૨

ગાલે ઢળે નમણી પાંપણ અર્ધ મીંચી,
ઢાંકે વળી વળી જ માલવ ઉરદેશ;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સકોરી કોર સરતી કરવેલડીએ;
ત્હેના નથી રસિક શાસ્ત્રીય ભાષ્યકારો ? ૧૩

દીઠી શિલા મહીં ય સાગરની સમૃદ્ધિ,
દીઠો સ્થૂલે મહત ચેતન ઓઘ વ્હેતોઃ
તો શૈલને જડ પછી વદવું પ્રિયે ! શે ?
તો શૈલને જડ કહી સખિ ! નીન્દવું કાં ? ૧૪

જ્યોતિ ઝીલી પરમભાવ દિનેશ કેરી,
સત્કારી સપ્રભ વિલાસ કૃપાની ધારા,
ચાલ્યા અમે પછી પીતા જ વરેણ્ય ભર્ગ
આતિથ્ય દેવકુલનું પ્રિય ! યાચવાને. ૧૫

ન્હાનાલાલ

*

૫૦

ધણ

ઊગ્યો સૂરજ જો લીલૂડા વનમાં રે.
ઊગ્યો ઊગ્યો સરવર–ગિરિવરને તટે.
જાગ્યાં ઘોર ઘટામાંનાં પંખેરૂ રે,
જાગ્યાં જાગ્યાં મેના, પોપટ, મોરલા. ૧

ધણ લઈને ચાલ્યા વન બાલ ગોવાળો રે,
ગાયો લઈ જાશે રે આઘી સીમમાં.
ફરતો ફાલ્યો આંબલિયાનો ફાલ રે,
શીળો રે સરવરિયા પરનો વાયરો. ૨

ધણ ચરશે લીલમડું ઘાસલવિંગ રે,
સરવરનીર પીશે ને ત્હેમાં ઘૂમશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ધાડાં જામ્યાં જાંબુડીનાં ઝાડો રે
ત્હેને શીળે ઘણુ વેરાતું ઢળી જશે. ૩.
દૂરના સરવર ભરતા ઝરણાં જેવા રે
ગીતડાં ગાતાં નાદ રાયકો રેલશે.
આંબાની મંજરીઓ ખાતી કોયલ રે
વસન્તની વાંસલડી સરિખી બોલશે.
–માં છોડીશ તું આજે ત્હારો વેણુ રે
પ્રભુનાં ગીત વનવનથી વહી ત્હને વધાવશે.–
ચીલામાં ચળકન્તા મરવા વીણી રે
છાંયે બેઠા રાયકો ભાત આરોગશે. ૫.
વૈશાખે વંટોળ ઉન્હાધખ વાશે રે
ધૂળના વાદળ રચશે વનના વાયરા.
બળતાં કિરણોના વરસાદ વરસશે રે
બળશે ધરતી, બળશે પ્રાણી, પાંદડાં. ૬
વિયોગ શો કંઈ ઘોમ ધખે આકાશે રે
સૂકવશે સૃષ્ટિ, રસ આંબે સીંચશે.
ચરતાં પંખી ડાળ્યે ભેળાં થાશે રે
વિસામે વિરમશે જગના પન્થીઓ. ૭
કડવી લીમડીઓની મીઠી છાયે રે
રૂમાલના ઓશીકે રાયકો પોઢશે.
કિલકિલ કરતાં વ્હાલપડાં પંખેરૂ રે
વ્હાલા ગોવાળ હાલરડે ઊંઘાડશે. ૮
લળીલળી નમતી ફુલવતી નીચી ડાળ્યો રે
પોઢ્યા ગોવાળ ઉપરથી માંખ્ય ઉડાડશે.
લીલમછમ પલ્લવમાં ફરતો વાયુ રે
થાકેલા ગોવાળનો થાક ઉતારશે. ૯

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

—સંકોરી લે પાલવ ત્હારો ઉડતો રે
વસન્તના પાલવની લીઝુંત જો ! ઘડી.—
નમતો પ્હોર થશે ને સૂરજ નમશે રે,
વાદળિયા સરવરમાં લ્હેરો આવશે. ૧૦

તટના ઘાસ વિશે મધમાખ્ય ગગણશે રે
પાળ્યોને શણગારશે બગની વેલડી.
તરુવર કરતાં વાધી ત્હેમની છાયા રે,
પશુપંખી પણ લાગ્યાં મદભર ડોલવા. ૧૧

પોઢયા રાયકા આળસ મરડી ઊઠયા રે,
ઉઠીને વગાડી ચતરંગ વાંસળી,
આઘી આઘી ખોમાં વળતી ગાયો રે
વાંસલડી સાંભળશે, ટપ ત્ય્હાં ઊભશે. ૧૨

જળજળનિર્મળ કમળો છૂંદતી ભેંશો રે
વાંસલડી સુણશે ને જલને ત્યાગશે.
—જો ! જો ! ઘેરા ભવયમુના તટ રમતા રે
અનહદ રે વગાડે ગોવિંદ વાંસળી. ૧૩

સુણ્ય, સમજ્ય, આચર્ય એ ગીતના ભેદો રે
પશુથી એ પામર શું આપણ માનવી ?—
સાંઝ પડી, આ તડકા કુમળા થાય રે,
સૂરજ પણ ધરતીના ઉરમાં ઢળી પડયો. ૧૪

ક્ય્હાં છે ધણ ! એ ક્ય્હાં છે બાલ ગોવાળ રે ?
ક્ય્હાં છે વાંસલડી એ વનવન વીંધતી ?
માત્ર સરોવર જલમાં રમતાં ભાળું રે,
દોડતી વાદળીઓનાં ઝૂમરાં લ્હેરિયાં. ૧૫

—આછા ઘુંઘટ ઉઘાડય, વદન વિકસાવ્ય રે,
વાદળિયોને વેર્ય, પ્રગટય સુખચાંદની.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રિયતમપ્રિય જોઈ લોકડિયાં લજ્જાશે રે,
વસન્ત તો પાંખડિયે પ્રેમ વધાવશે. ૧૬
ધન્ય નયન! શું હાસ્ય સરલ! હું પામ્યો રે,
આશિર્વાદ હૃદયમાં ઉભરાતા ઝીલ્યા.
ભાલકમલ સૌભાગ્ય સુધા મ્હેં પીધી રે,
ઘણુમાં નવ એ દૃધડિયાં લાધ્યાં મ્હને. ૧૭

ન્હાનાલાલ

*

૫૧

અષ્ટપદી

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

'અંધાર્યો ઘન, રાધિકે ગગનમાં છાયાં તમાલો વને;
રેણે બાળ બ્હીએ; સ્ફુરે પુલક; તું લ જા ગૃહે કાન્હને'
એવાં વેણથી નંદનાં વિચરતાં કાલિન્દીકુંજોદરે
માણે જે સહચારની જુગલ એ લીલા, રમો તે ઉરે! ૧

(વસંતતિલકા)

વાગીશ્વરી તણી વિભૂતિ ઉરે સુહાવી,
પદ્માવતીચરણમાં કવિતા ન્હલાવી
શ્રીરાધિકારમણ સુંદરશ્યામકેરી
લીલા લલામ જયદેવ વદે અનેરી, ૨

(દ્રુતવિલંબિત)

ઉર અહર્નિશ જો હરિમાં રમે,
વ્રજલીલા રસીલી રટવી ગમે,
શ્રવણ તો ધરજે જયદેવનાં
કવન પાવન રમ્ય રસે ભર્યાં. ૩

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(શિખરિણી)

વસંતે વાસંતી સમ મૃદુલ અંગે ઘન વને
ભમે કુંજે કુંજે રસવિવશ શોધંત હરિને;
અધીરી રાધાની ચટપટી ચિતે એ ચિતવીને
વદે જો સાહેલી મદનમદમીણી યુવતિને; ૧

(પ્રબંધ)+

લલિત લવંગલતા મલયાનિલ નર્તી થનન નચાવે;
ગાન નવલ કોયલ લલકારે; મધુકર બીન બજાવે;
નટવર મદભર ભર ઋતુરાજે
ખેલે રેલી રતિ ઋતુઘેલી અલબેલો સંગ આજે નટ૦ ૨
કૂંપળ કુમળી તમાલની પરિમળ મૃગમદનો મ્હેકાવે;
ફૂલી લોલ કળી કુરવકની ફાગ પરાગ ઉડાવે; નટ૦ ૩
માધવી શું લઈ સાંઈ રસાળે મુકુલપુલક દરસાવે;
ભાળી નિર્લજ જગ બાળેરાં કરુણ હસે સહીં! હાવે; નટ૦ ૪
મધુપસંગ મધુથી તર ડોલે બોલસરી ઝીલંતી.
ટવળે ત્યમત્યમ ટમટમી વામા વિરહાનળે જળંતી; નટ૦ ૫
વીંધે નયન વિજોગી જનનાં મનમથ કેતકકુંતે;
ચીરે ઉર એ કેસરી સરિખા કિંશુકનખના પ્રાંતે; નટ૦ ૬
પેખ, શિલીમુખથી ભાથાનો પાટળ ભેખ ભજાવે;
કુસુમાયુધના કનકદંડ સમ કેસર બહુ બીહાવે; નટ૦ ૭
વૃંદાવન કુંજે જનગંજન ઘન ઉદ્દીપન ભાવે
સમય અસીમ વિષમ આ શમમય મન મુનિનાંય મૂંઝાવે; નટ૦ ૮
વનવર્ણન મધુરૂં મધુ ઋતુનું જયદેવે રચ્યૂં આજે,
શ્રોતાની મતિ તે થિર થાપો શ્રીપતિના ચરણાબ્જે! નટ૦ ૯

કે. હ. ધ્રુવ

+ મૂળમાં વસન્ત રાગને રૂપક તાળ આપેલ છે. ગાવા બજાવવામાં ત્રિતાળ કે દીપચંદી ઠીક પડશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૫૨

પ્રિયે રે તે તે કયમ વિસરાય

પ્રિયે રે ! તે તે કયમ વિસરાય ?
ઘડી ઘડી ચમકી ચિત્ત ઉભરાય.
અંગ તવ માર્ગ–ગમન ન ખમાય;
શ્રમિત વળી લુલિત મુગ્ધ દેખાય;
આલિંગન અશિથિલથી ચાંપું તે ધરી પ્રેમ,
ચુંથાયેલી મૃણાલી સરખાં દુર્બળ દીસે તેમ,
એમ મમ ઉર ધરી જ્યાં ઉંઘાય—પ્રિયે રે૦

× ×

ગિરિથી ઝમઝમ ઝરણો વહી જાય
તટે તરુવર પવને લ્હેંકાય,
સેવતા વૈખાનસ ઋષિ છાંય,
અતિથિપૂજન જ્યાં શ્રેષ્ઠ ગણાય,
મુઠીભર સામો રાંધી ખાય,
છતે એમ શાન્ત ગૃહસ્થ મનાય,
એવાં તરુવર પૂર્ણ આ ઉપવન જો તપ કાજ,
પરબ્રહ્મ પરમાર્થ ઉપાસે ઋષિમુનિ સિદ્ધ સમાજ,
આજ તે નજરે ફરી દેખાય—પ્રિયે રે૦

× ×

સુતનુ ગિરિવર તે ઉપર સદાય,
ઉડાવે લક્ષ્મણ મરજી સદાય,
સ્વસ્થ તે થકી દિન નિકળી જાય.
સ્મરણ શું તેનું ન તુજને થાય ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અથવા શોભિત તીર જે ગોદાવરીના રમ્ય;
તેપર આપણું હરવું ફરવું સ્વચ્છન્દે સુખ ગમ્ય,
ધન્ય! શું તુજને સ્મરણ ન થાય-પ્રિયે રે૦
અડોઅડ કપોલ લાગી રહેલ
મન્દ અતિમન્દ મન્દ ધુનીઁ હેલિ;
નહિ પૂર્વાપર કાંઈ ગણેલ.
મુખે કાંઇ એમ લવંતાં ગેલ;
આલિંગન અશિથિલથી લપટી કર અક્કેક,
રમત ગમતમાં એમ ન જાણ્યો પ્રહર જતો નિશ એક,
છેક નિશ થાકીઁ વિરામી જાય-પ્રિયે રે૦

મણિલાલ

★

૫૩

નવયૌવના

કોઈ કહેશો
તે શા વિચાર કરતી હતી?

મધ્યાહ્ન હતો,
સૃષ્ટિને સીંચે સૂર્ય વિરાજતો,
આશપાશનું ઉંડું આકાશ
નીલઘેરૂં ને નિર્મળું હતું.
ક્ષિતિજ ઉપર જલભર પયોદ,
વિશ્વનાટકના પડદા જેવાં,
અદ્ધર સરતાં, પડતાં,
ને ધીમેશથી ઉપડતાં.
મધ્યાહ્ન ખીલેલો ને નિર્જન હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સન્મુખ સાગર લહરતો
જાણે આકાશ જ ઉતારી પાથર્યું !
જલ ઉપર કિરણ રમતાં,
રૂપાની રેખાઓ દોરતાં,
હસી હસી મીટ મટમટાવતાં.
ને ઉડી ઉડી જતાં ર્‌હેતાં.
સાગરનો વિશાલ પલવટ
મધ્યાહ્નમાં પલપલતો હતો.

ઋતુ વર્ષા હતી.
ને વર્ષાની તે શરદ્‌મંજરી હતી.
કિનારા લીલા ને પ્રસન્ન હતા.
ધરા આંખ ઠારતી.
વિધિનું ચિતરેલ ચિત્ર હોય,
સૃષ્ટિ ત્હેવી કદી સ્થિર ભાસતી.
કાલે મેઘ વરસી ગયો હતો :
આજ પદાર્થો ઉપર જલનો રંગ ચમકતો.
ભીની તેજસ્વિની લીલાશ
દિશદિશમાં પ્રસન્નતાથી પ્રકાશતી.
આછાં તેજ અને અન્ધકાર
પાંદડાંમાં સન્તાકુકડી રમતાં.

આઘા સાગર ઉપરથી
શીતલ અનિલ આવતા.
સૃજનને સૂર્ય ઉષ્મા દેતો,
અગ્નિને અનિલ આવરી લેતા.
સકલ સૃજનઅવકાશ ભરી
ઉષ્મા ને શીતળાતાની ઉર્મિઓ ઉછળતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગરૂડના માળા જેવી
અન્તરિક્ષે એક આરસની અટારી લટકતી.
મહીં આરસના પાટ માંડેલા હતા.
ભ્રકુટિકોતરેલ કમાન નીચે
નમેલી રસભર વેલી સમી
એક યૌવના ઝુકેલી હતી.
તુલસીના છોડ સરીખડાં આશપાશ
સખિઓ શા પડછાયા રમતા.
ઉપર દ્રાક્ષનો ઝૂમખો ઝઝૂમતો.
સુન્દરીનાં સુન્દર નયનો
સાગરના ઓધ ઓળંગતાં.
ગુલાબની પાંદડીઓ જેવાં ચરણ
આરસમાં ગુલાબ પાડતાં.
જમણા કરમાં મોગરાની માળા હતી.
સુકુમાર પ્રભાતરંગી સાળુમાંથી
અમૃતના સરોવર સરખો દેહ
અને તેજસ્વી કરનો કમલદંડ
હથેળીનું પુષ્પ પ્રફુલ્લી આપવા આવતા.
અંગે અનંગની ભસ્મ ચોળી હતી.
મુખડે કવિઓની કવિતા પ્રકાશતી.
કીકીમાં સ્વપ્ન સ્ફુરતાં.
પાંદડી જેવાં પોપચાં ફરકતાં,
હૈયું ભરેલું ને વિશાળ હતું.
વિધિદીધેલ રત્ન સમો
ભાલદેશે ચંદ્રક રાજતો.
અંગઅંગ ફૂલ ફોરતાં.
કોકિલ ડાળે બેસે ને દીપે,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેમ રમણી નિજકુંજે શોભતી.
અલૌકિક રંગી ઇન્દ્રચાપ જેવી
જગત ઉપર તે નમેલી હતી.
તે યૌવના શા વિચાર કરતી ?
ચાંદનીના ઢગલા જેવું
શ્વેત ન્હાનકડું હરણનું બચ્ચું
નીચે રૂપાની સાંકળે બાંધેલું હતું.
યૌવના શું વિચારતી ?
પ્રાણની ભરતી લોચનમાં ડોલતી.
મધ્યાહ્નનાં તેજ વિલોકતી ?
જલના રંગ આલોચતી ?
સાગરનાં તલ નિહાળતી ?
અસીમ જલરેખાઓ વીંધી વીંધી
સ્હામી પારનો સંગમ શોધતી ?
ગુલાબની અંજલી જેવું મુખડું,
મહીં આકાશના અણુ જેવાં નયનઃ
આછી ઉષાના ઓજનું અંગ હતું.
યૌવના શાં ઈન્દ્રજાળ જોતી ?
એક વાદળી આવીઃ
મહાનૌકાના મહિમાવતી
દૂરથી એક વાદળી આવી.
સૃષ્ટિ ઉપર પાલવ પાથરતી–સંકેલતી
તેજછાયાની રમત રમતી રમતી
યૌવનાને વદન અડકી ગઈ.
કોણ–કોઈ કહેશો
તે યૌવના શું વિચારતી હતી ?

ન્હાનાલાલ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૫૪

દેવયાની

"રજનીથી ડરૂં તોયે આજે એ લેખતી નથી;
ક્યાં છે? કચ, સખે? ક્યાં છે! કેમ હું દેખતી નથી!" ૧
લંબાવેલા સ્વર મધુર આ વ્યોમ માંહે તરે છે,
પુષ્પે પુષ્પે વિટપ વિટપે નૂતનશ્રી ભરે છે;
ન્હાનાં ન્હાનાં વપુ ધરી શકે શોધતા એ દિશામાં,
રેલંતા એ રતિ વિવિધ શી કૈં શશીની નિશામાં! ૨
દિવ્ય પ્રભા નિરખી ઉત્સુક જે થયેલી
દેખાડવા સુહૃદને પ્રણયાર્દ્ર ઘેલી,
તે આ સ્વભાવસરલા કરી દોડ ન્હાની
બોલાવતી ધસતી બાલક દેવયાની, ૩
તરે જે શોભાથી વન વન વિષે બાલ હરિણી,
સરે વા જે રીતે સુરસરિતમાં સૌમ્ય કરિણી;
કરે એવું જ્યોત્સ્નાભ્રમણ, ભ્રમણે જ્યાં અટકતો
શશાંક પ્રેક્ષીને સુભગ મણિ સેંથે ઝળકતો! ૪
તરુઓ અભિનન્દે આ અંગો લલિતને નમી;
સમગ્ર નભ વર્ષે છે અહા! ઊપરથી અમી! ૫
થંડો મીઠો કુમુદવનનો માતરિશ્વા વહે છે,
ક્રીડન્તો જ્યાં તરલ અલકશ્રેણિ સાથે રહે છે;
બાલાને એ વ્યજન કરતો દાખવે આભિજાત્ય
પ્રેરે નૃત્યે પદ રસિકનો અગ્રણી દાક્ષિણાત્ય. ૬
જેવી તરંગ શિખરે જલદેવી નાચે
વક્ષસ્થલે શિશુસમી ગણી સિંધુ રાચે:
અજ્ઞાત તેવું રમણીય નિહાળી લાસ્ય,
પામે પ્રમોદ વસુધા [illegible]! ૭

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હવે તો મેદાને વરતનુ દિસે છે વિચરતી,
વિલોકે સામે, ત્યાં ત્વરિત ચરણોની ગતિ થતી;
રહ્યાં બન્ને બાજુ તરુવર, નહીં કાંઈ વચમાં,
વસેલું આવીને પણ સકલ સૌન્દર્ય કચમાં! ૮

રોહિણીપતિના ભાલે રશ્મિઓ રમતા હતા:
તુહિનાચલના જાણે શૃંગમાં ભમતા હતા! ૯

શોભિતા શા સહુ અવયવો, સ્નિગ્ધ, ગોરા, ભરેલા,
યોગાભ્યાસ પ્રબલ થકી શા યોગ્યતામાં ઠરેલા;
ગાલે, નેત્રે, સકલ વદને, દીપ્તિ સર્વત્ર ભાસે!
જ્યોત્સ્નાને એ વિશદ કરતો સ્વચ્છ આત્મીય હાસે! ૧૦

આકાશમંડલ ભણી દગ એ નથી જ,
વિશ્રામ આજ નથી ભૌતિક કોઈ ચીજ;
નેત્રો નિમીલિત થતાં હૃદયે તણાય,
અધ્યાત્મ ચિન્તન નિમગ્ન થયો જણાય! ૧૧

હવે તો આ આવી નિકટ ગુરુકન્યા કચતણી,
અવસ્થાને જાણી નહિ, અગર જાણી નહિ ગણી:
"નિહાળે શું? હા! તો સફલ સમજું આગમનને!
નહીં: નીચી દૃષ્ટિ: અરર! અવમાને ગગનને!" ૧૨

કર સાહી કહે મીઠું "વ્યોમસાગરને તટે,
મુખ તો વિધુલક્ષ્મીનું જો સખે, આમ ના ઘટે." ૧૩

પાડી નાખે તનુ પર પડ્યું બિન્દુ જો હૈમ આવી,
ઝાડીમાંથી મૃગપતિ જરા યાળ જેવો હલાવી;
કીધો નીચે સુતનુ કરને એ પ્રમાણે કચે જ્યાં,
ઝાંખા જેવો વિધુ પણ થયો દૈન્ય દેખી નમે ત્યાં! ૧૪

આશંક ભીરુ નિરખી રહી આસપાસ,
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar
ન્હાનું દિસે મુખ અનાદરથી ઉદાસ;

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ધીમે હવે કચ ભણી જ્યમ એ વળે છે,
તેવું જ હા! ઉતરતી દગને મળે છે. ૧૫
જરા જોયું, ત્યાં તો અતિશય દિસે છે પ્રસરતી
કુમારીને લજ્જા, નયન પણ નીચાં જ ધરતી;
રહી વેળા થોડી કચ પણ હવે આમ ઉચરે,
હતું ધીમું તોયે, પરિચિત છતાં એ સહુ ડરે! ૧૬
"અવસ્થાભેદનું દેવી! તને ભાન દિસે નહીં:
મુગ્ધા શું સમજે છે તું બાલભાવ બધા મહીં?" ૧૭

રે! રે! એને શ્રવણ ન કદી વાક્ય એવું પડેલું,
હૈયું એનું મૃદુલ વિરલું ગર્ભમાંથી ઘડેલું;
આંસુ આવ્યાં નહિ પણ બની બાલિકા છેક ઝાંખી,
ઊભી યત્ને વિવશ ચરણે, મર્મ નિઃશ્વાસ નાખી! ૧૮

આ તે ઊભી કુમુદિની સરખી નમેલી,
જે ચંદ્રની વિકૃતિને ન કદી ખમેલી;
લાવણ્યને વિવશ જોઈ નહીં શકે જે,
ચિત્તે બહુ વખત રોષ કયહાં ટકે તે? ૧૯
સ્વસા જેવી, જેને દિલગિર કરેલી નહિ કદા,
રહી સાથે જેની શિશુ સમ બનેલો પણ સદા,
કરી તેની આવી સ્થિતિ નિજ કઠોર પ્રવચને,
થયો પશ્ચાત્તાપ પ્રબલ મનમાં તુર્ત કચને. ૨૦
શબ્દ સાંત્વનને માટે શોધે, પણ મળે નહીં;
વિચારે બહુધા, તોયે કંઈ ચેન વળે નહીં; ૨૧
રોતી હોશે અવનત મુખે એમ શંકા કરીને,
ઊંચી લીધી તનુ કટિ કને બાહુ સાથે ધરીને,
"બાલે! શું છે વદ નભ વિષે સજ્જ છું સર્વ જોવા
તારી સાથે, અધિક રહશે તો પછી સાથ રોવા!" ૨૨

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રોકેલ અશ્રુદલ જે હૃદયે જડીને,
ભીંજે કપોલ કચના હમણાં પડી તે;
છાયું હતું ઘનપટે મુખ ખેદનાએ
ત્યાં એ સુહાસ્ય વિધુના સમ અલ્પ થાય ! ૨૩

ધરી હૈયા સાથે સદય મૃદુ આલિંગન કર્યું;
વહીને ઓષ્ઠેથી મધુર વદને ચુમ્બન ઠર્યું;
કરી નીચી હાવાં સજલ નયને એ નિરખતો,
છવાયેલું હર્ષે વદન દિસતાં હર્ષિત થતો. ૨૪

સ્ફુરે લાવણ્યનું શું આ પરિવર્તન અંગમાં:
રમતી રસણી ભાસે દિવ્ય નૂતન રંગમાં ! ૨૫

શોભે જેવી શુચિ નિસરતી માનસેથી મરાલી,
વર્ષા કેરા વિમલ જલમાં નાચતી વા મૃણાલી;
ઓચિંતી વા તનુ ચમકતી મેઘથી જેમ વીજ,
બાલા તેવી બની ગઈ, ખરે ! અદ્ભુત સ્પર્શથી જ. ૨૬

વૃત્તાન્ત પૂર્વ સઘળું વિસરી ગઈ એ,
દ્રષ્ટવ્યમાં દ્વિગુણબદ્ધ હવે થઈ એ,
સ્નેહોર્મિથી સદયની થઈ આંખ ભીની,
જોતો રહ્યો સરલતા કચ સુંદરીની. ૨૭

તરે જે શોભાથી વનવન વિષે બાલહરિણી,
સરે વા જે રીતે સુરસરિતમાં સૌમ્ય કરિણી;
કરે એવું જ્યોત્સ્ના ભ્રમણ, ભ્રમણે ત્યાં અટકતો
શશાંક. પ્રેક્ષીને સુભગ મણિ સેંથે ઝબકતો ! ૨૮

વિશુદ્ધ સ્નેહનું જોડું વિશ્વ સૌંદર્યમાં વહે:
વિલાસી વિધુ ને તારા નભથી નિરખી રહે. ૨૯

મણિશંકર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૫૫

મ્હારે જોઈએ ગુલાબ અને કેવડો જો

" મને પૉયુ ન ગમે જુઈ જાઈ સમો,
" મને પૉયુ ગમતો ગુલાબ સમો ! મને૦
" મને કમળ સુંવાળું ના જ ગમે,
" મને કેતકકંટકધાર ગમે ! મને૦
" સખી જા જઈ એવું તું માતને ક્હે,
" સખી, જા જઈ એવું તું તાતને ક્હે ! મને૦
" શુણો, માત, તાત, ટેક મુજ એવડો જો,
" મ્હારે જોઈએ ગુલાબ અને કેવડો જો. શુણો૦
" સારો સુંવાળો સ્વામી ન મને પરવડે જો
" એને સારો સારો કરીને સહુ અડે જો. શુણો૦
" કાંટાવાળો તે કંથ મ્હારે જોઈએ જો,
" રૂડો રંગ ને સુવાસ એમાં સ્હોઈએ જો. શુણો૦
" લેવા જાય તેને ભચ્ચ કાંટા વાગશે જો,
" માળણ મ્હારા જેવી ચતુર ઝાલશે જો. શુણો૦
" સુગન્ધ રંગ સંગ ભોગવું હું એકલી જો,
" બીજી નાર જોઇ જોઈ તે રહે બળી જો. શુણો૦
" એવો કંથ તે ગુલાબ ક્હો કે કેવડો જો,
" સુરજવંશી કમળાને કાજે એ ઘડ્યો જો !" શુણો૦

ગોવર્ધનરામ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૫૬

વીરાંગના

(ગરબી)

સખિ ! મ્હારા વીરના જો ! ગઢ ઊંડા આકાશમાં રે,
સખિ ! મ્હારા છેડલાની કોર શેષ ભીંજે છે જો,
સખિ ! મ્હારી આંખડીમાં કોટિ કોટિ ભાનુ ભર્યા રે,
સખિ ! મ્હારી નણદલનો વીર હીર સીંચે છે જો
સખિ ! કુંળી રાજપુત્રી ત્હોય હું તો વીરાંગના રે.

સખિ ! મ્હારા ઓઢણામાં ભાતડી કંઈ યમની ગુંથી રે,
સખિ ! મ્હારી છાંયડીમાં ઝેર લીલું ઉગે છે જો;
સખિ ! મ્હારી ક્રાન્તિમાં જો જોગણીનાં ખપ્પર ઝીલે રે,
સખિ ! મ્હારાં કંકણોમાં પ્રલયગીત ગાજે છે જો:
સખિ ! કુંળી રાજપુત્રી ત્હોય હું તો વીરાંગના રે.

સખિ ! મ્હારા નાથની સમશેર કાંઈ હુલે ઝુલે રે,
સખિ ! મ્હારી તેજલી કટાર તેજ પીએ છે જો;
સખિ ! મ્હારા વીરની ભડ મીર ગઢે રૂમે ઝુમે રે,
સખિ ! મ્હારી સહિયરનાં શસ્ત્ર હીચ લીએ છે જો !
સખિ ! કુંળી રાજપુત્રી ત્હોય હું તો વીરાંગના રે.

ન્હાનાલાલ

*

૫૭

કાઠિયાણીનું ગીત

મ્હારા સાવજશૂરા નાથ હો ! ત્હારે દેશ—કશા પરદેશ ?
કેસરઘોળી કંકાવટી, ને કુંકુમઘોળ્યો થાળ;
સૂરજ ! તુજને પૂજશું મ્હારે સૂરજદેવળ પાળ:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આભ ઢળ્યાં ધરતી ઉરે, ત્ય્હાં ગોરંભે કાંઇ ગીર;
કુંજે બોલે મોરલો, મ્હારે હૈયે નણદલવીર:
મ્હારા સાવજશૂરા૦ ૨

રાતે ઉઘડે પોયણાં, ને દિવસે કમળની વેલ;
ભાદર ભરજોબન ભરી, એવી મુજ હૈયાની હેલ:
મ્હારા સાવજશૂરા૦ ૩

ઉંચો ગઢ અલબેલડો, પડખે ચારણના નેહ;
ઝીણી ઝબૂકે વીજળી, મ્હારે ઝીણા વરસે મેહ:
મ્હારા સાવજશૂરા૦ ૪

સાતમે માળ અટારીએ કાંઈ આછા વાય સમીર;
ઝીમી મ્હારી હેલે ચ્હડી, મ્હારાં ઝૂલે આછાં મલીર:
મ્હારા સાવજશૂરા૦ ૫

આડાં ન આવે ઝાડવાં, એવા લાંબા લાંબા પન્થ;
મોણકીએ ચ્હડી આવશે મ્હારો સૂરજમુખો કન્થ:
મ્હારા સાવજશૂરા૦ ૬

નેણથી ભાલા છોડતો, કાંઇ આંકડિયાળા કેશ;
ધણ વાળીને વરશે મ્હારો કન્થડ જોબનવેશ:
મ્હારા સાવજશૂરા૦ ૭

આભ ઝીલીને રેવત ઉભો, ફરતો ગિરિનો સાથ;
વનમાં ગાજે કેસરી, કાંઈ ધીંગાણે મુજ નાથ:
મ્હારા સાવજશૂરા૦ ૮

કસુંબલ રાતી આંખડી, રોમેરોમ ઢીંગલનાં દૂધ;
બળબાહુમાં બરછી ઉછળે, ઢાલે ઢળકે જુદ્ધ:
મ્હારા સાવજશૂરા૦ ૯

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાગર સમ સોરઠ તણી રે હિલોળા લેતી ભોમ,
ભરતીને પૂર પધારશે મ્હારો છેલડ જળને જેમ:
મ્હારા સાવજશૂરા૦ ૧૦

ભાલે ટમકે ટીલડી, મ્હારે હાથે હેમત્રિશૂળ;
સિન્દુરે છાંટી ચુંદડી, મ્હારાં સોહે સૂરજફુળ
મ્હારા સાવજશૂરા૦ ૧૧

આશભરી અલબેલડી રે હીંચે હિન્ડોળાખાટ;
પિયૂના પન્થ નિહાળતી કાંઈ વ્હાલમની જૂવે વાટ:
મ્હારા સાવજશૂરા૦ ૧૨

આઘા! ગીરના ડુંગરા, એથી આઘેરો ગુજરાત;
રંગભીના ! હવે આવજે, મ્હારી સૂની માઝમ રાત;
મ્હારા સાવજશૂરા૦ ૧૩

ન્હાનાલાલ

*

૫૮

યુદ્ધમાં પ્રયાણ

શિખરિણી

નથી પાસે કોઈ મૃદુ હૃદયને શાન્ત કરવા,
ચુમી અશ્રુ છાતી સરસોં ધરી પીયૂષ ભરવા;
નિશા અન્ધારીના વિરલ લઘુ તારા પણ ત્યહાં
નહીં પ્રેરે જ્યોત્સ્ના, પડી રહી સુના આ શયનમાં.
ગયો સંધ્યાકાળે પ્રિ'તમ રિપુ સામે સજ બની,
પડો વાગ્યો, 'હારે મરદ સહુ રક્ષો જ જનની !'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્વદેશે આપત્તિ સુની ઘર રહે માઈસુત કે ?
થયો જ્યાં ડંકો જૌહર ઢીલ કરે રાજપુત કે ?
પિયૂ શૂરો આતો સુપુત લડવૈયા કુળ તણો,
યશોકાંક્ષી, પૂરો રણકુશલ જુવાન વયનો.
વધાવે પત્ની ત્યાં ભુજ તુરગકેશે ગુંચવીને
ઉભેલો બોલ્યો, દક્ષિણ કર ખભે સ્હેજ મુકીને;
"સતિ, ત્હારી પાસે અહીં જ જીવ રાખી કુચ કરું.
વિના દેશે શાન્તિ રિપુ ભય શિરે મેલી ન ફરું.
પ્રભુ હાથે ભાવિ, કયમ નહિ બને બેલિ સતનો !
કહો તેજીને કે **સમરબિચ** કરજો જી જતન"

અભ્યસ્ત પૃથ્વી

પડ્યું શ્રવણ નામ ગર્વ ભરી ડોક ઊંચી કરે,
ત્યહાં ઝટ થઇ સવાર હસી ફેરવી ઘોડલી,
કરી તિલક ભાલ જયમાળ કંઠ આરોપી તે,
સ્વીકારી કંઈ નાચતી,
સખી નયન રાચતી,
વિયોગ ન કળાવતી થઇ અલોપ એ ઘોડલી.

શિખરિણી

પછી વૃદ્ધો ભેગા મળી ગત બનાવો રસભર્યા,
ઉકેલી બેઠા, ને પ્રહર રજનીના નવ કળ્યા.
ઘણાં જંગી યુદ્ધો, મહીં પવનવેગી અણી સમે
ધસારે વીંધેલાં રિપુદળ રસાલે મરણિયે;
બચાવો દુર્ગોના મુકી ભર હઠીલા જણ થકી,
ટકાવો કિલ્લાના ભુખ તરસ વ્યાધિથી ન ડગી;
ઉમંગો જીત્યાના, અધર જીત હારોનું સુનતાં;
યશોને ગ્રાસો, ને રણ સમયનાં લોહી તપતાં;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કહ્યું સર્વે ધીમે સ્વર રસ ભરી સ્વાનુભવનો,
—કિશોરો સ્ત્રીઓનાં શ્રવણ મહીં ઉત્કંઠ વદનો.
વળી વચ્ચે વચ્ચે સ્વકુલતિલકોનાં અવરનાં
સ્મર્યાં નામો, જે ભાવિકભુમિ દિલે શાશ્વત રહ્યાં.
ચ્હડી ધોધો જ્યારે અરિ પૂર પ્રદેશે ફરીં વળે
ત્યહાં સ્વાતંત્ર્યાદી જીવન-રસ-સર્વસ્વ જ તળે
જતું તાર્યું-તારી પ્રલયથીં વરાહે જ્યમ ભુમિ—
મહાત્માઓ તેનાં અમર ચરણે વન્દન નમી,
કહ્યા સર્વે ધીમે સ્વર ઉછળતા યૌવન તણા
મનોભાવો, જેનાં સ્મરણ જ નિઃશ્વાસન રહ્યાં.
થયાં સ્ત્રીઓનાં લોચન ચળકતાં દેશપ્રણયી,
કિશોરો જુવાની-અવસર ચહે ઉત્સુક થઇ.
પછી મોડી રાતે સકલ વિખરાયું શમી ગયું,
અને સૂવા સૂતી, પણ મગજ ઠંડું નહિ થયું.

અપૂર્ણ

બળવંતરાય

*

૫૯

ઉત્તરા અને અભિમન્યુ

અનુષ્ટુપ્

"ધાઓ, ધાઓ, અરે નાથ ! ઉગારો અગ્નિઝાળથી,"
લવતી ઝબકી જાગી નવોઢા આંસું ઢાળતી. ૧

વસંતતિલકા

"મોંઘી કળી હૃદયની સુકુમાર મારી !
કોણે ત્હને મધુર નીંદરમાંહિં ડારી ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સૂતો સમીપ અભિમન્યુ પતિ પ્રચણ્ડ
તે ભૂલીં કોણ રમતો અહિં મૃત્યુ સંગ ?' ૨

હેવું વદી જ રણધીર નવીન નાથ
દાબે ધીંરે ધબકતું ઉર ઉર સાથ,
ખીલી ગુલાબકળીં ઝાકળબિન્દુ ધારે,
હેવા કપોલપર આંસુ ધીંરે સમારે; ૩

ને સ્પર્શી ત્ય્હાં અધરથી મૃદુભાવ ધારી
પૂછે ફરી ફરી પ્રિયાવદને નિહાળી;—
"શું છે ? મીઠી ! થયું શું ? આવડી કેમ કાંપી ?
મુગ્ધા ફરી હૃદયસાથ ધીંરેથી ચાંપી. ૪

અનુષ્ટુપ્

ઉખેડી ભૂમિથી નેનો રોપિયાં પતિનેનમાં,
લસતાં દીર્ઘ પક્ષ્મોમાં આંસુડાં ગૂંથીને નવાં. ૫
કરી કણ્ઠ ઊંચો કાંઈ અબોલા ક્ષણ એ રહે;
પછી દીન બની સ્વપ્નાતણી વાર્તા બધી કહે.— ૬

ઉધોર

"આજે નાથ ! બન્યું વિપરીત,
ત્હમને તે કહું શી રીત્ય ?
જાણે પુરુષવેશ જ ધારીં
મ્હેં અશ્વે કરી છ સવારીં; ૭

ધારી ધનુષબાણ હું ચાલીં,
મૃગયાકાજ વનપથ ઝાલીં;
સુન્દર એક ત્ય્હાં સહકાર;
તે પર બેઠું છે સુકુમાર, ૮

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જુગલ કપોતકેરું મીઠું,
કરતું પ્રેમકેલિ દીઠું.
મૂર્ખી હું ખરે બની કાંઈ,
બીજું કાંઈ સૂઝયું નાહિં;
ને શર ફેંકી નર તરુડાળ—
પરથી પાડિયો તત્કાળ;
સહસા ત્યાંહિં અગ્નિજ્વાળ
ઝૉપની કપોતીકેરે ભાળ; ૧૦

કૂદતો એહ અગ્નિ કરાળ
આવ્યો મુજ કને ભરી ફાળ;
જિવ્હા તીવ્ર નચવી અનેક
મુજને વીંટી વળિયો છેક. ૧૧

છોડી સર્વ બીજા અંગ
અંબોડો ધર્યો નિઃશઙ્ક;
છળીને એકદમ પછી જાગી
કરવા રુદન હું તો લાગી." ૧૨

સોરઠો

એમ વદીને નાર સહસા આંસુ રેડતી;—
"સ્વપ્નાનો શો સાર હશે કારમો નાથ, ઓ? ૧૩
અભાગણી હું મોઈ! ઊંધી મતિ શાણે સૂઝી?
બીજું જડયું નહિ કોઈ? કપોત પ્રેમી શે હણ્યો?" ૧૪

વસંતતિલકા

શાને મીઠી! તું ગભરાય અરે અતીશે?
આ સ્વપ્નમાંહિં ન[illegible] વાસ્તવ કાંઈ દીસે.—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જો ! પેલો વાગ્યો રણદુન્દુભિ રમ્ય ઘોર !—
રે ! અશ્વ ! અશ્વ ! સખિ ! કણ્ઠ હવે તું છોડય." ૧૫

ઉઘોર

"વ્હાલા ! ન્હોય દુન્દુભિનાદ,
એતો મેઘ ગાજ્યો આજ;
બન્ધન કણ્ઠનું ક્યમ છોડું ?
મુજને ભય નથી કંઇ થોડું; ૧૬
પેલી અગ્નિકેરી ઝાળ
આવે એ ! જુઓ, શી કરાળ !"—

શિખરિણી

"અરે ઘેલી એ શું બકતી ?
બધી એ સ્વપ્ન ભ્રમણા;— ૧૭

દ્રુતવિલમ્બિત

તુરગ જો ! મુજ કાંઇ ખુંખારતો,
'રણ ચઢો' કંઇ એમ પુકારતો;
નહિં વિલમ્બ હવે કરવો પ્રિયે !
કદિ જ ધર્મ તજ્યો નથી ક્ષત્રિયે." ૧૮

ઉઘોર

"ક્ષત્રિયધર્મ જો પ્રિય થાય,
તો તો કરી કોટિ ઉપાય
સર્વે સંકટોથી નિત્ય
અબળા રક્ષવી એ રીત્ય; ૧૯
પેલી તીવ્ર અગ્નિજવાળ
મુજ પૂંઠળ ભમે ચિરકાળ,
ત્હેનાથી બચાવો નાથ !
અબળાનો [illegible] હાથ." ૨૦

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"છે એક જો સબળ નિર્બળનો જ પાતાઃ
વ્હાલી! હવે સ્થિર થઈ ધર્ય ચિત્ત શાતા.—
જો દેખું આ અસિ પ્હણે ચમકે અનન્ત,
ને ચિત્ત આ ચમકીને બન્યું વેગવંત." ૨૧

દ્રુતવિલમ્બિત

અધર વેગ થકી અધરે અડી,
નૃપકુમાર, પ્રિયા અળગી કરી,
ત્વરિત અશ્વ પલાણી પળ્યો રણે;—
તુરગનાં પગલાં યુવતી સુણે. ૨૨

અનુષ્ટુપ્

દૃષ્ટિપાર થયો કાન્ત, પદઘોષ ગયો ડૂબીઃ
ભૂલી ત્રિકાલને મુગ્ધા અનિમેષ રહી ઉભી. ૨૩

નરસિંહરાવ

*

૬૦

પિયુનું પ્રયાણ

છે ધાર્યું જવું તો ભલે પિયૂ જજો, કાં આ પરંતુ ત્વરા?
રૂહો વ્હાલા ડગ બે, મુખામ્બુજ મધુરૂં જોઈ લઉં હૂં જરાઃ
સંસારે ઘટમાળના જળ સમૂં આયૂ વહ્યું જાય આઃ
કો જાણે અહીં આપણૂં ય મળવૂં થાશે ફરી વા ન વા?

કે. હ. ધ્રુવ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૬૧

વાટય જોતી

(વસંતતિલકા)

સૂતો રવિ જલધિમાંહિં લપાઈ રાતો,
ને શૈલની મુખચ્છબિ પલટાઇ આતો;
ઊંચે અસંખ્ય વનરાજિ વિરાજી રહેતી
આછું લીલું કંઈ અલૌકિક તેજ લેતી, ૧

એ તેજ કેરી વદને કંઈ છાય ધારી,
ને આત્મકાન્તિતણી છાય બધે પસારી,
જો ! સિન્ધુકણ્ઠ ઊભી સુન્દરી કોણ પેલી
એકાકિની ઊંડી વિચાર વિશે ડૂબેલી ? ૨

આ અર્ધચક્ર બનીને ઊભું શૈલવૃન્દ,
ને નાલિકેરીતણું ઊભું તળે જ ઝુંડ.—
સન્ધ્યામુખેથી ઝરતી અમીકાન્તિ પીતાં
શૈલોતરૂ રમણીએ જ દીઠાં ન દીઠાં. ૩

એ સુન્દરીહૃદયની ઊંડી ઊંડી છાય
આ દશ્યમાંહિં પ્રતિબિમ્બિત કાંઇ થાય,
ત્હેને ન લેખતી ઊભી લલના વિચારે,
ને દૃષ્ટિ દૂર, કંઈ દૂર, ઝીણી જ નાંખે. ૪

ધોળા તરઙ્ગ તટશૈલતળે નચાવે
ને ગાય વાયુતટ ગાન જ ઊંડું ભાવે
સિન્ધુ અસીમ પડિયો ધરી ઊંડું ધ્યાન
ઉદ્બોધતો ધ્વનિ ગભીર અનન્તતાના, ૫

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તે સિન્ધુઘોષ સુણતી, ન સુણંતી, બાલા
ઊભી નિરીખતી અદશ્ય કંઈ રસાલા;
હેને નિહાળી રહી સ્નેહથી શુક્રતારા,
તે જોતી, જોતી નહિ, ભાવનિમગ્ન બાલા. ૬

જોતી જ એક દિશ એ અનિમેષ નેને,
ઉત્કણ્ઠ એક સુણવા પદઘોષ પ્રેમે;
દાબે કરે ધડકતું ઉર ગૂઢ ભાવે,—
'હા ? કેમ આંહિં હજી પ્રાણસખા ન આવે ?' ૭

નરસિંહરાવ

*

૬૨

પ્રોષિત ભર્તૃકા

વ્હેતું પંથીનૂં વ્હેણ બંધ પડિયું, દ્હાડો ગયો આથમી,
ને અંધારૂં રહ્યું રમી, તહીં લગી ઊંચી હૂંચી ડોકથી
ખેંચી આંખ વિલોકી વાટ, ડગલૂં બેહોશ પાછૂં ભરી,
'આવંતા કહીં હોય કંથ' કરીને જોયે વળી બાપડી.

કે. હ. ધ્રુવ

पुस्तकालय गुरुकुल कांगड़ी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૬૩

સીતાજીનું ધોળ

એવું સાંભળીને સીતાજી કહે,
સુણો સુંદર શ્યામ સુજાણ;
પ્યારા મારા પ્રાણ, સાથે રાખો સ્નેહથી.
જુદાં પડવાની વાત વાલા કહો,
તે તો બોલ લાગે તીખાં બાણ;
રઘુકુળ ભાણ; સાથે૦ ૧
સ્વામી જ્યાં તમે ત્યાં ઘરું માહરું,
તમથી વેગળી તે પરદેશ;
હું જાણું હમેશ; સાથે૦ ૨
તમે જોગીનો વેશ જો ધારશો,
તો હું જોગણનો ધરું વેશ;
જટા કરું કેશ; સાથે૦ ૩
સ્વામી તમે રે સુખિ તો સુખ માહરે,
તમે દુઃખમાં તો દુઃખ મારે દેહ;
એમાં શો સંદેહ; સાથે૦ ૪
જે કોઈ પરણ્યા પછી રહે પીયરમાં,
અવતાર બળ્યો ધિક એહ;
મુઆ જેવી તેહ; સાથે૦ ૫
સ્વામી તમ વિના મંદિર ને માળિયાં,
ભાસે પર્વત મોટા સમાન;
વસ્તી તો વેરાન; સાથે૦ ૬
મહાવનમાં ભરી વસ્તી ભાસશે,
જ્યારે પામીશ દરશનદાન;
કૃપાના નિધાન; સાથે૦ ૭

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાસુ સસરો ને માતપિતા સઉ,
ભલે જીવો કરો રૂડાં રાજ;
મને મહારાજ; સાથે૦ ૮

સ્વામી શું કરૂં ભાઇ ભોજાઈને,
સ્વામી શું કરૂં સૈયર સમાજ;
કેતું નથી કાજ; સાથે૦ ૯

સાચું સગપણ જગમાં સ્વામી તણું,
બીજો સ્વારથી સઘળો સંસાર;
કુટુંબ પરિવાર; સાથે૦ ૧૦

× × ×

કાયા પ્રાણથકી જો જૂદી રહે,
તો હું તમથી જૂદી પડી છેક;
જીવું તજી ટેક; સાથે૦ ૧૧

* × ×

તમે સુખના સાગર રહો વેગળા,
પછી શું કરૂં રાજ ને પાટ;
હવેલીના ઠાઠ; સાથે૦ ૧૨

× × ×

પડશે તડકા ને તાપ વૈશાખના,
તે તો જાણીશ ચન્દ્ર પ્રકાશ;
રહી તમ પાસ; સાથે૦ ૧૩

મુજને મેલી જો પંથે પધારશો.
આવી મળવાની ધરશો ન આશ;
નિશ્ચે પામું નાશ; સાથે૦ ૧૪

દલપતરામ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૬૪

ઉર્મિલા

(મંદાક્રાન્તા)

શોકાવેશે હૃદય ભરતી; કંપતી ભીતિઓથી,
ને ચિન્તાથી જ્વલિત બનતી, સંભ્રમે વ્યગ્ર થાતી;
વારે વારે સ્વર સમજવાં દૂર કૈં કાન દેતી,
ઉભી બાળા વિવશ બનીને બારીએ બ્હાવરી શી. ૧

(અનુષ્ટુપ્)

ધનુર્બાણ ગ્રહી હાથે ને વાઘા વનના સજી,
દૂરથી આવતો દેખે વ્હાલાને કંઇક વેગથી. ૨
ચીરાયું ચિત્ત ઓચિંતું, વજ્રપાત થયો શિરે,
ઢળતી સહસા ઉભી સંકષ્ટે ગ્રહી દ્વારને ! ૩
હજારો વસમા તર્કો અંતરે ઉદ્ભવી રહ્યા,
તોએ ધૈર્ય ધરી ઉભી સ્વામીને સન્મુખા થવા ! ૪
કૃતાપરાધ શો આવી ઉભો દીન મુખે પતિ,
સંબોધી સ્નેહના શબ્દે, વદે ધીમે વિવેકથી. ૫

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

વ્હાલી ! જાય રઘુપતિ વન વિષે, સીતા જતાં સંગમાં,
તેના સેવન કાજ સંગ વસવા મારે જવું સર્વથા;
વેઠે એ વનવાસનાં વિકટ હા ! કષ્ટો શરીરે અતિ,
ને હું મ્હેલ વિષે વસું સુખ થકી, એ યોગ્ય ભાસે નહિ. ૬
આવ્યો સંમતિ યાચવા તુજ તણી એ ધર્મ્ય કાર્યે પ્રિયે !
માની યોગ્ય વિચાર અંતર તણે દેજે અનુજ્ઞા મને !
ના તારો અપરાધ આમ ત્યજવા જેવો લગારે થયો,
બંધુ ધર્મ બજાવતાં દઉં તને અન્યાય આજે અહો ! ૭

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(અનુષ્ટુપ્)

સ્વપ્નમાંએ ન સૂઝેલી, માનેલી મનથી નહિ,
સાંભળી શોકની વાર્તા ઓચિંતા સર્પદંશ શી! ૮
રોમદ્વારે સર્યું વેગે રક્ત વારિત્વ પામતું,
ફાટયું ચિત્ત અને ચક્ષુ, ભાન ના દેહનું રહ્યું. ૯
કાષ્ટની પૂતળી જેવી ઉભી સ્તબ્ધ બની રહી,
વૃત્તિઓ સર્વ વ્હાલાની વિલોકી મુખ વાંચતી. ૧૦
આર્ત્તનાદ ન કૈં કીધો, ના ચેષ્ટા સ્નેહની કશી,
સ્નેહશૌર્ય ધરી ઉભી આપદ્ભાર ઉઠાવતી! ૧૧
સ્નેહગર્વ નથી જેને સ્નેહશોક ન એ ધરે,
તૂટતા આભને ઝીલી લેવાની શક્તિ એ ઉરે! ૧૨
હજારો બાણને ઝીલે વીર જેમ વપુ વડે,
એ ક્રમે ઝીલતી ઉભી વિપદ્વજ્ર પ્રહારને. ૧૩
સ્નેહીના અંતરો સ્હેજે સંતાપો જે સહી શકે,
વિષયાક્રાન્તની વૃત્તિ સર્વથા નહિ તે સહે! ૧૪
રૌપ્યઘંટા અહો! વાગી, ઉઘડ્યું મુખ આખરે!
સ્નેહનાં સૂત્ર શા શબ્દો મંદમંદ સરી પડે! ૧૫

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

વ્હાલા! ધર્મ વિચારીને અનુજનો ઇચ્છો અરણ્યે જવા,
શી રીતે અવરોધ થાય મુજથી સત્કાર્યને સેવતાં?
ઉકેલ્યું દુઃખ આપના હૃદયનું તેમાં ન વૃદ્ધિ કરૂં,
કે'વાનું કંઈ ઉદ્ભવે ઉર વિષે તોએ કશું ના કહું, ૧૬
ને સંગે વસવા તણો હક કરી ના કષ્ટ આપું વધુ,
ચિંતાભાર વધારવો તમ શિરે એ યોગ્ય હું ના ગણું;
ચિંતા અંતરની દહી દયિતને સંગી થવા ઇચ્છવું,
એથી ઉત્તમ વિપ્રયોગ સહીને હા! ચિત્ત ચીરાવવું!" ૧૭

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(અનુષ્ટુપ્)

ધન્ય ધન્ય તને દેવિ! અનેરી કોઇ ઉર્મિલે !
ધર્મસંકટ સ્નેહીનું તું શકી સમજી ખરે ! ૧૮

હજારો કષ્ટ હૈયાનાં ને ચિંતાની પરંપરા,
સહી લેવા તણી સ્હેજે તૈયારી તેં કરી અહા ! ૧૯

ચિત્તને ચીરતા ભુંડા વિલાપો નહિં તેં કર્યા !
સંસારસેવકોથી તું જુદી કોઇ સુરાત્મજા ! ૨૦

કર્તવ્ય પાળવા કેરો હર્ષ તું હણી નાંખશે.
વનવાસ વિષે વિઘ્નો હા ! અતર્કિત આપશે. ૨૧

અથવા આવવા સંગે હઠ ભુરો બતાવશે,
સીતાનો દાખલો લેવા તું અવશ્ય ઉભી થશે. ૨૨

હતી એ અંતરે ભીતિ, ઉપાયો સૂઝતા નહિ,
પરંતુ દિવ્ય કો દેવી સિદ્ધ તું સર્વથા થઇ ! ૨૩

સ્વાર્થને પોષવા તારે અંતરે વાસના નથી,
સ્નેહીના ચિત્તને શોભે એવી તેં શાંતિ સાચવી ! ૨૪

(મન્દાક્રાન્તા)

સંગે રે'વું નિજ હૃદયનો ભાર ઉતારવાને,
ને વ્હાલાને કુશલ નિરખી અંતરે રાખવાને;
એ તો વ્હાલી ! અધમ ઉરનો સ્વાર્થ કે સ્નેહગર્વ,
સ્નેહી કેરૂં હૃદય સમજે તે તણું તત્ત્વ સર્વ. ૨૫

ચિન્તા ભુંડી હૃદય હણતી સોંપવા સ્વામિચિત્તે,
ને રક્ષાની કઠિન કૃતિમાં રોકવો સર્વ રીતે;
લૂંટી લેવું વિષમ વનમાં સર્વ સ્વાતંત્ર્ય એનું,
એ વ્હાલી ! તેં ઉચિત ન ગણ્યું ધન્ય હા ! ધૈર્ય તારૂં ! ૨૬

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ના શિક્ષાનાં કથન કથવાં યુક્ત તારા સમીપે,
ને આશ્વાસો પણ ઉચરવા વ્યર્થ જેવા દીસે છે;
ઉત્પાતો ને તુજ હૃદયનો કંપ દેખી શકું છું,
તો એ તારી કૃતિ નિરખતાં સ્વાસ્થ્ય સેવી શકું છું. ૨૭

(અનુષ્ટુપ્)

આલિંગી અંગથી અંગે, દૃષ્ટિથી દૃષ્ટિ મેળવી,
દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાંખીને પામ્યાં વિશ્લેષ દંપતી. ૨૮
પતિએ પીઠ દીધી ને દયિતા દેખતી રહી,
અંતે 'હાય !' કહી બાળા મૂર્ચ્છિતા ભૂતલે પડી ! ૨૯

૨

(હરિણી)

દિન દિન જતાં માસો વીત્યા, અને વરસો વહ્યાં,
નગરજન ને સંબંધી એ વ્યથા વીસરી શક્યાં.
પણ હૃદય એ આઘાતોને સહે રહી એકલું,
તન સ્વજનમાં ભેળાતું ને બળે ઉર બ્હાવરું, ૩૦

પ્રિય વિરહનો ઉંડો અગ્નિ સદા સળગ્યાં કરે,
પ્રિયકુશલની ચિંતા કેરા બહુ ભડકા બળે;
અનલદ્વયની વચ્ચે રાખી સદા તન બાળતી,
કઠિન તપમાં કાઢે કષ્ટે સ્વકાલ તપસ્વિની. ૩૧

નહિ પ્રિય તણો સંદેશો ને કશી ન સુણે કથા
અહિતશતના આવે ઉના અહર્નિશ ઉભરા !
કદીક દુઃખથી હારી હૈયું રડી પળમાં પડે,
પણ હૃદયને દાબી સેવે સદા સમુદાયને. ૩૨

કઠિન વ્રત એ પ્રેમી કેરૂં પ્રતિ પળ પાળતી,
વિમળ તપથી વ્હાલા કેરૂં સદા શુભ સાધતી;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સુર હૃદય શી તારી ઉંચી અહો ! કૃતિ ઉર્મિલે !
અજબ ઉરની જોડી જોતાં નહિ જગમાં જડે ! ૩૩

(શિખરિણી)

અજાણી આપત્તિ વિધિરચિત આવી શિર પડે;
રડી કે રાચીને સહન સહુ તે માનવ કરે,
પરંતુ ઇચ્છાથી વિપદનલમાં કૂદી પડવું,
અને એ સંતાપો સહન કરતાં મૌન ભજવું. ૩૪

બને એ તો કોઈ વિરલ જનનાં માનસ વડે,
કરી તેં દર્શાવ્યું જનકતનયે ! આ જગ વિષે !
તથાપિ ના તારી કદર જગતે કો દિન કરી !
નહિ નામે તારું મનુજગણ જાણે મન થકી. ૩૫

ગુણો ના કૈં ગાયા કવન મહિં તારા કવિજને,
ન સંભારે આજે સદય હૃદયે કો પણ તને;
બહિર્દૃષ્ટિ જાડી જડ જગત પામ્યું પ્રથમથી,
જુએ છે આપત્તિ પ્રગટ વપુની એ નયનથી. ૩૬

નહિં અંતર્દૃષ્ટિ ધરી હૃદય એનાં નિરખતાં,
અને તેથી દેખે પ્રણયી ઉરની ના સ્થિતિ જરા;
કરે ક્યાંથી તારા શુચિહૃદયની કિંમત કદી ?
પરીક્ષાની એના ઉર મહિં તુલા ના રહી શકી. ૩૭

(અનુષ્ટુપ)

સ્વાર્થ ત્યાગ નહિ તારો વિશ્વ આ સમજી શક્યું,
આક્રંદો ગુપ્ત હૈયાના એ નહિ સાંભળી શક્યું. ૩૮

(માલિની)

ભવતુ ! ભવતુ ! દેવિ ! વિશ્વ છોને વિસારે;
પણ સુરગણ તારી નિત્ય કીર્તિ ઉચારે !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નહિ જગ મહીં તારી મૂર્તિ કો સ્થાન માંડી,
પણ પ્રણયી જનોના જીવ સાથે જડેલી, ૩૯

સહૃદય જન તારા સદ્ગુણો નિત્ય ગાશે,
રૂદન હૃદય કેરૂં સાંભળી સંગ રોશે;
ક્ષણ સ્મરણ કરીને આંસુઓ પાડશે એ,
રસભરી કવિતાને એમ ઉદ્ભાવશે એ. ૪૦

દા. ખુ. બોટાદકર

*

૯૫

વદાય

વસંતતિલકા

હા ! આવિયો દિવસ આખર આજ એ તો,
આ ચિત્ત કેરી ચિર શાન્તિ હરી જ લેતો,
ચાલી હવે સખિ ! તજી મુજને વિદેશ,
શોકે ભર્યું હૃદય આ કયમ ભાર સ્હેશે ? ૧

સન્ધ્યા સલૂણી થઈ લુપ્ત સુષુપ્ત થાએ,
તેને રમે તદપિ રંગ રૂડા બધા એ,
આનન્દ દેતું મૃદુગાન વિરામ પામે,
તો એ ભમી શ્રવણમાં ધ્વનિ રમ્ય જામે; ૨

ખીલી હસે કુસુમ તે કરમાય જ્યહારે,
તો એ સુગન્ધ મનમાં કરી વાસ મ્હાલે:
હા ! તેમ આજ તુજ દર્શન લુપ્ત થાએ,
ત્હારા ગુણો સ્મરણમાં રમશે સદા એ. ૩

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થાજો પ્રયાણ સુખરૂપ તુને સખી ઓ !
નિદ્રા મીઠી જ વસજો મૃદુલોચને જો !
સ્વપ્નો અલૌકિક રસે ભરિયાં મધુરાં,
એ નીંદરે રમી રહો સુખ દેઇ પૂરાં. ૪

મ્હારી ઊંડી હૃદયને મથતી વ્યથા જે,
ગમ્ભીર શોકસરિતાપૂર માંહિ ગાજે,–
હા ! ત્હેવી તુજ સુકુમાર હૃદે કદી એ
માં ! રેલશો અસહ શોક તણી નદી એ. ૫

દેઈ વદાય સખિ ! આટલું યાચતો હું,–
થાઉં વિલુપ્ત ભવચિત્રપટેથી જો હું,–
કર્ણે પડે ખબર એ તુજ કોઈ કાળે,
એ આંસુડાં મધુર નેનથકી તું ઢાળે. ૬

નરસિંહરાવ

★

૬૬

વિરહ

ગુંજે મુગ્ધ મધુકરી મુખ ભરી ઝાઝા પરાગે જહીં
એવી આમ્રની મંજરી ઘરતણી વાડી વિશે હા ! ગ્રહી,
દૂમો દાબી મુખે મૂંગે ધડકતે હૈરે ઉસાસે ભરી,
જાણું રાંકડી રોય એ પટ તણા છેડે વપુ આવરી.

× × × × ×

દીપ છે, દેવતા એ છે, છે ચન્દ્રે, છે જ તારકે;
નથી તે સુંદરી; તેથી વિશ્વે સૌ અન્ધકાર છે.

કે. હ. ધ્રુવ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૬૭

પંખીડાં

પધારો પંખીડાં પરદેશ વાસી હો !
પધારો, મોકળી છે અમ અગાસી હો !
કુશલ છે ત્હાં પ્રજા ને સૌ પ્રજાના પાલ ?
કુશલ છે રાજ ? ત્હાં મિત્રોની રાશી હો ?
કુશલ વાયા અનિલ પન્થે પ્રભુપ્રેરેલ ?
કથા કંઈ તો કહો વ્હાલાં પ્રવાસી હો !
કહો, ધાડી સખા ! કે પાતળી રજની ?
પ્રભા કેવી મધુરમધુ ત્હાં વિલાસી હો ?
પધારો, આંગળા ઊઘડે છ અન્તરના :
વિરાજો દેવસંગે દિવ્યવાસી હો !
પૂજીશું દેવ સમ, પૂજીશું કુલ સાથે :
વીંઝી પાંખ્યો ઉડાવો રજ સુવાસી હો !
અને કાંઈ ખબર દેશો સખી કેરી ?
ત્હમે આવ્યા છતાં એ શું ઉદાસી હો ?
પધારો પંખીડાં મુજ પ્રાણવાસી હો !
પધારો, મોકળી છે ઉરઅગાસી હો !

ન્હાનાલાલ

*

૬૮

મેઘદર્શન

રાગ કેદારો

શ્રી ગિર્વાણ ગિરા સ્મરૂં, ગરવી ગુર્જરી ઉર ધરૂં:
[illegible] ૧

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઢાળ

ઊડવા ઊંચે આભ માંહ્ય હૂં રાચૂં; જાચું રહાય.
ગુર્જરી ને ગિર્વાણ ગિરાની પાંખે પાર પમાય. ૨

મ્હેરે હરિ ! તમ મહો રહી મેં ઊંડળ આળ ભરાય
મેથ્રે બહવેલી રસગંગા માંહી ઝીલ્યૂં જાય. ૩

સાચા ભક્ત ભગીરથ પાખે ગંગા નાવે ઘેર.
મુજ જેવા ગંગાજળી લાવી લેખે લીલાલ્હેર. ૪

ધન્ય ધન્ય ધન્વંતરિ ! ઊણું થાય ન અમ્રતપાત્ર.
લીજે, પીજે, વિબુધ ધરાઇ, હૂં છું કારણમાત્ર. ૫

રાજે રૂડો રામગિરિ કરી ડૂંગર દક્ષિણ માંહી;
સીતાજીનાં સ્નાને પૂરણ પાવન ઝરણાં જ્યાંહી. ૬

ત્યાં ફલ ફૂલે લચેલ તરુની કુંજો ઝુમે અનેક,
છાઈ શીળી છાયા નીલી યક્ષ રહે તહીં એક ૭

ચૂક પડંતાં કોપી કુબેરે શાપ્યો પૃથ્વી મહ્ય;
પ્રતાપ પરહરી પડેલ પ્રેમી પરિપૂરણ પીડાય. ૮

પળભર વિરહ સહેઞ ન, તેને ત્રણસેં ને વળી સાઠ;
દિન જુગ જેવા લાંબા લેવા; દૈવે વાળ્યો દાટ ! ૯

ક્ષણ ક્ષણ ક્ષીણ થતૂં તન ચાલ્યું, સાલ્યાં વ્રહેનાં બાણ;
જેથી કરથી રડું કનકનૂં સરી પડ્યું નિર્વાણ. ૧૦

એ વિધ એ ગિરિપર વિરહીએ કાઢ્યા કષ્ટે ગાઢ;
મહિના પાંચ અને ત્રણ; તેવે આવ્યો ઘોરી અસાડ, ૧૧

ગજ જ્યમ ડુંગર તણા શિખર શૂં ટક્કર લેતો હોય,
તેવો મેવલિયો તવ સન્મુખ ઉન્મુખ પ્રેમી જોય. ૧૨

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નવ જળધર પર નજર કરંતાં સાંભરી દયિતા દીન;
વ્યાકુળતા વ્યાપી વપુમાં ને યક્ષ થયો મન ભિન્ન. ૧૩

ભાળી ઘન સંજોગી જન પણ હારે હૃદયનૂં હીર;
આલિંગનનો ભોગી વિજોગી તો કયમ ધારે ધીર? ૧૪

તો પણ દૂમો દિલનો દાબી રોકી નેનનૂં નીર
જયમતયમ ઘન સન્મુખ ચિંતાતુર ઊભો એહ અધીર, ૧૫

'હાય! હવે શી વલે વ્હાલીની? ઉપાય શો અવ હોય?
વિયોગિહૃદયવિદારણ દારુણ શ્રાવણ, સામો સોય. ૧૬

હાં હાં, આ જળધર જગજીવન જાયે ઉત્તર દેશ;
તન્વીને તે સંગે કહાવું કાંઇ કુશળ સંદેશ.' ૧૭

ઉર ધરી એવૂં કુટજ કુસુમથી મેઘ વધાવી લીધ;
વ્હેલે વ્રહેઘેલે અલબેલે કોડે આદર દીધ. ૧૮

વલણ

આદર દઇ ખેચર ચતુર વિરહાતુર ભરપૂર,
ગગને ઘનને નમન કરી ઉચરે વચન મધુર રે. ૧૯

કે. હ. ધ્રુવ

★

૬૯

યક્ષનું ગૃહ

(મેઘ છંદ)

ધનપતિ ધામથીં ઉત્તરે ત્યાં, ઓ! દીસે મુજ વાસ;
બારણે તોરણુ રત્નજડિત જ ઓપે ઊંચું આકાશ
ઇંદ્રધનુષ હોય જાણે!
તે બાળ મંદાર જ, બાળાએ બાળકવત્ પાળ્યો
ઊભો આંગણે હસ્તે અપાતો રે ફૂલ ગુચ્છે નામ્યો. ૧

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાળે પાનાં જડેલું ત્યાં છે એક તળાવ રસાળ,
કનકનાં પત્રને વિદ્રૂમમણિની ચમકતી કાળી નાળ
એવા કમળે ઢંકાયું.
નીર નિર્મળ જેનાં જોઈને બહુ હંસ વસ્યા છે,
ચોમાસે પણ નહિ પાસેનું માન સરવર વાંછે. ૨
મારી પ્રિયાની પ્રિયા રંગટેકરી ત્યાં છે તળાવને તીર,
કનક કદલીવન ચોગમ ચળક નીલમણિમય, વીર,
શિખર સરસ શોભે છે.
તે સાંભરી આવે છે હવાં ચિત ચમકિત હોઇ,
ચોબાજુ ઝબુકતી વીજળીઓમાં તુજને જોઇ, ૩
માધવી વેલનો માંડવો ત્યાં, ફરતા કુરબક છોડ,
પાસે લાલ અશોક પ્રણમતું પલ્લવે ધરીને કોડ;
ને ચિતચોર બકુલ છે.
એક ઇચ્છે ચારૂ ચરણ, બીજું મુખની મદિરાને
મુજ પેઠે તુજ ભાભીના રે દોહદને બાને. ૪
લીલા વાંસ સમાન પ્રકાશિત, લીલાં રત્ન જડિત,
સ્ફાટિકના પાયા પર શોભે સ્તંભ સુવર્ણનો નિત્ય
એ વૃક્ષોની વચમાં;
નીલકંઠને થન થન નચવે જ્યાં સાંજે શામા રે,
કર કોમળે તાલ બજાવતી કંકણ ઝણકારે. ૫
એ લક્ષણ રક્ષણ કરી ઉરમાં દક્ષ દયાળુ મિત્ર,
શંખ પદ્મ વળી ચીતર્યાં દ્વારે દેખી પરમ પવિત્ર
મંદિર મારૂં ઓળખજે,
નિસ્તેજ થયું નિશ્ચે હશે હમણાં મુજ પાખે!
રવિ આથમે તો અંભોજ નહિ નિજ આભા રાખે! ૬

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૭૦

વિરહિણી

(સુન્દરી)

ગગને ઘૂમરાઇ વાદળી,
  વિરહીનાં હૃદયાં દઇ દળી
રવિચંદ્ર પડે ન દૃષ્ટિએ !
  ક્ષિતિ રેલાઈ રહી જ વૃષ્ટિએ. ૧

(વસન્તતિલકા)

ઘૂમે ઝૂમે ગગનમાં ઘન વૃંદ ઘોર,
  ઉન્મત્ત મેગળ સમાન મચાવી ઘોર;
સંતાઇ જાય સહુ તારલિયા કહીં એ,
  મીંચે નયન હરિ ક્ષીરદધિ મહીં એ. ૨

(માલ્યભારા)

જળ દડદડ આભથી દડૂડે,
  ભરવેગે ગિરિગહ્વરે હડૂડે;
ધડૂડે ઘન; વીજળી ઝબૂકે;
  અહિ તે જોઈ ડરે દરે ડબૂકે; ૩

(આખ્યાનકી)

ભાળી ભયે વ્યોમ નવીન ચાળો,
  ટોળે મળી હંસ ભરે ઉચાળો;
ટિહૂ ટિહૂ ઉચ્ચરી તીવ્ર રાવે,
  મદે ભર્યા મોરલિયા ડરાવે. ૪

(વસન્તતિલકા)

હાવાં વીસારી નિજ મામ તમામ નાવે
  મોંઘેરી માન ભરી માનિનીને મનાવે;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પંથી તણે ઉર અધીર છવાય આજે;
ને વ્રેંનળે તરુણ તન્વીં તવાય આજે, ૫

(રથોદ્ધતા)

અંધકાર ઘન ઘોર ઘર્ષતાં,
મેહુલો મુસળધાર વર્ષતાં;
પર્સતાં મદન ચાપ પાણિએ,
ઉચ્ચરે વ્હૉલોં વ્હીલીં વાણીએ. ૬

(વસન્તતિલકા)

સૌ માર્ગ મેઘ જળપૂરથીં સંહરે છે,
ને અંધકારથીં દિશા પણ આવરે છે,
ને ગર્જી ચાપ કસી ધા શરના કરે છે;
એ આશ કંથ મળવાનીં સહુ હરે છે! ૭

(સુન્દરી)

ઘન કદંબ ફટોફટ ફૂટતા
વિધુરતા વધીં ધીરજ છૂટતાં
કુટજ પીડ પરાઈ ઉવેખતાં
સહીં! હસે, સહું શે, સહુ દેખતાં! ૮

(ઔપચ્છન્દસિક)

જળ ઝરમર મેહુલો ઝરંતાં,
રસમાં મગ્ન કદંબ પાંગરંતાં;
નવલ અવલ ફૂલની કળી એ
નિરખંતા ખટકે ફૂળી ફૂળી એ. ૯

(માલ્યભારા)

જૂઈની જળભીનીં ને અધૂરી
અદ્ધખીડી અદ્ધઉઘડી મધુરી;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અલોઁ! આ અલિ કુમળી કળીને,
　　રસતરશ્યોઁ શું ચૂમે વળી વળીને! ૧૦

(વસન્તતિલકા)

સ્કંધે સમર્પી પિયુના સલૂણી સુરંગે
　　બાહુલતા અવ કુતૂહળના તરંગેઃ
વર્ણી ગણું તોઁ ઘનચાપતણા રસાળી,
　　સૌભાગ્યશાળી સુકુમારી જ ભાગ્યશાળી. ૧૧

(રથોદ્ધતા)

દૂર દેશ પિયુજી સિધાવીયા,
　　તે સમે જલદ આવી આવિયા!
કંથ કહૂણ વિદેશવાસી છે,
　　મેઘ! એ મરણની જ ફાંસી છે. ૧૨

વ્યોમગામી ઘન! એ નઠોરને,
　　વાધી વેગથી કથો કઠોરનેઃ—
પંથી! છોડ ભમવાની ખાંત, કે;
　　આશ વ્હાલી જીવવાની આ તક. ૧૩

કે. હ. ધ્રુવ

★

૭૧

વધામણી

મન્દાક્રાન્તા

વ્હાલા મ્હારા, નિશદિન હવે થાય ઝંખા તમારી,
આવો, આપો પરિચિત પ્રતીતિ બધી ચિત્તહારી.
દૈવે જાણે જલ ગહનમાં ખેંચી લીધી હતી તે
આણી સ્હેજે તટપર ફરીથી મ્હને છાળડોલે;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ને આવી તોપણ નવ લહું ક્યાં ગઈ, કેમ આવી,–
—આયુર્દોરી ત્રુટી ન ગઈ તેથી રહું શીર્ષ નામી.

ને સંસ્કારો ગત ભવ તણા તે કની સર્વ વ્હાલા,
જાણું સાચા, તદપિ દીસતા સ્વપ્ન જેવા જ ડાલા;
માટે આવો, કર અધરની રમ્ય સાક્ષી પુરાવો,
મીઠા સ્પર્શો, પ્રણયિ નયનો, અમૃતાલાપ લાવો.

બીજું, વ્હાલા, શિર મૂકી જ્યહાં 'ભાર લાગે શું ?' કહેતા,
ત્યાં સૂતેલું વજન નવું, વીતી ઋતુ જોક વ્હેતાં:
ગોરું ચૂસે અખૂટ રસથી અંગુઠો પદ્મ જેવો,
આવી, જોઈ, દયિત, ઉચરો લોચને કોણ જેવો ?

બલવંતરાય

★

૭૨

હાલરડું

(ગીત)

બાળકડાં પોઢો રે મ્હારાં બાળકડાં પોઢો !
પંખીડાં સૂતાં જઈ માળે
ખાઇ હિંડોળા આંબાડાળે,–
ઝૂલાતાં પારણિયાં મ્હાલે,
બાળકડાં પોઢો !–
બાળકડાં પોઢો રે વ્હાલાં બાળકડાં પોઢો ! ૧
નીંદરડી આ આવી અટારી,
ગાતી ને નાચંતી સારી;–
કોમળડાં નેણોને ડારી,
બાળકડાં પોઢો !–
બાળકડાં પોઢો રે મીઠાં બાળકડાં પોઢો ! ૨

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તારલિયો રક્ષો મુજ બાપુ;
ચાંદલિયાનું અમૃત આપું,
દુખડાં લઈ રુદયાથું ચાંપું,
બાળકડાં પોઢો !–
બાળકડાં પોઢો રે ! મોંઘાં બાળકડાં પોઢો ! ૩

પંખીડાં ઊડશે સહુ જ્યારે,
કલરવ કરતાં ગાશે ત્યારે
હસતાં રમતાં ઊડજો હાં રે–
બાળકડાં પોઢો !–
બાળકડાં પોઢો રે મ્હારાં બાળકડાં પોઢો ! ૪

ખબરદાર

★

૭૩

પારણું

(માતા જશોદા ઝુલાવે પુત્ર પારણે એ રાગ)

પારણિયાં સૂનાં સૂતાં કંઈ મ્હારા બાલનાં.
આછેરી આછેરી ઊડી રહી ચન્દનચાંદની.
મ્હારે ભુવન ભુવન અજવાળાં આછાં થાય;
ફુલમાં તારલીયા પગલીઓ મધુરી પાડતા,
મ્હારા નયન નયનમાં અમી અંજન અંજાય:
પારણિયાં પણ સૂનાં–સૂનાં મ્હારા બાલનાં.
કુમળાં પ્રભાતનાં તેજે વનવન અજવાળીયાં,
મ્હારે આંગણીયે પૂરાયો મધુર ઉજાસ,
મીઠડી કોયલડી કાલુ કાલુ કંઈ બોલતી,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મ્હારે અંતર ઉપડે પ્રતિ કલરવનાં હાસઃ
પારણિયાં પણ સૂનાં-સૂનાં મ્હારા બાલનાં.

આવે ગાતા રમતા મરુત બાલ પશ્ચિમના,
પ્રભુનાં આશીર્વચનો સૂને ઝુલે ઢોળાય,
રમતી સખીકુલે પ્રભુનાં ગીત ગાતી બાલુડા !
મ્હારાં નયનો ભરતી ક્યાં તુજ કાન્તિ સુહાય !
સખિ ! જઈ દૂર રમાડે કાં તે પ્રભુની માધુરી ?
પારણિયાં સૂનાં-
સખિ ! જો અયિ ! મોંઘાં પારણિયાં સૂનાં કંઈ
આપણા બાલનાં.

ન્હાનાલાલ

*

૭૪

વિલાસની શોભા

× ×

સૌંદર્યનું સુભગ છે સર પૃથ્વિતીર્થે,
તીરે વસે નગર સુન્દરીઓનું એકઃ
આલમ્બી ચેતન, ધરી રૂપ ભાવનાનાં
ત્ય્હાંથી પધારી ત્રણ સુંદર યૌવનાઓ. ૧

× ×

મન્દાકિની મધુર, ચન્દ્રકલા હલેતી,
તે ઝાંખું ઝાંખું કંઈ ઝાંખતી એક તારા,
એવાં લઇ મધુરે અદ્‌ભૂત દેવદેહ
એલે વિલાસભર એહ કદમ્બકુંજે. ૨

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નીચું નિહાળી તીરછી દગ માંડી જોતી;
ને એમ ઝાંખી નિજ પાડતી તેજમાલા,
મન્દાકિની વદન વારતી બોલ બોલીઃ
નેત્રે હતી સરલ બાલ સખીની શ્રદ્ધા. ૩

મન્દાકિનીઃ—આ સખિ ! આ મુજ દેવિ ! પધારો !
આ વનનો નિરખો મહિમાઃ
તેજ તણાં ભરિયાં સુસરોવર,
તેજસ ત્ય્હાં કમલો ઉઘડયાંઃ
તેજને માંડવ તેજનાં પુષ્પો,
તેજનું મન્દિર રસનું વડું,
તેજની વેલી ઝુલાવે ઝુલો નિજ,
અન્તર મ્હારૂં ય ઝોલે ચ્હડયું. ૪

એ ફૂલડાં વીણતાં વીણતાં
વરમાળ ગૂંથી મુજ નેહ લખી,
માંહિ પૂર્યાં મુજ રંગ વિશ્વાસ,
ઉજાસ ભર્યાં, સુકુમાર, સખિ !
એ વૈજયન્તી માળ મહીં મુજ
દેહ છુપાવી છુપાતી રહુંઃ
કહે જગઃ 'ભાવ છુપાવ કુમારી !'
એ વિતકો જઇ ક્ય્હાં હું કહું ? ૫

ત્હોય ઢળે ઉભરાઇ, સખિ !
મુજ અન્તર આ મુજ માળ વિશે,
વારૂં, હું વારૂં વળી વળી, ત્હોય
ઢળે ઉભરે કાંઇ કંઇ મિશે.
પ્રાણ મહીં પ્રગટ્યો રસજ્યોતિ,
ત્હેની ઝગે અંગ અંગ શિખા,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ફૂલ ફૂલે, મુજ માળે દળે દળ
એ રસજ્યોતિ ખરે તનખા. ૬

આહ જલે ધૂપ જેવી, જપું મુખ આરત,
ગન્ધ અનંગ ભર્યો,
એ મુજ મન્દિર દેવ દિપાવવા
આજ સ્વયંવર મ્હેં આદર્યો;
સ્નેહનું કુંકુમ ભાલે લગાવી,
અંજન આંજી અમીરસનું,
સૌન્દર્યના શણગાર સજી
જગ શોધું છું સ્વામી સખીવર ! હું.
જોઈ હસે મુજ આંખ, ઠરે મુજ આત્મન,
પ્રેમની ભરતી ચ્હડે,
દાનવ દેવિ ! એ ભાખ સખિ !
મુજ વલ્લભ એ કોણ? ક્યાંહી જડે !
નેત્રે સુધા વરસે વિજળી,
ઉરમાં ઉછળે રસઓઘ, અને
પુણ્યપરાર્થી ઉદાર બહાદુર–
એ વર બાઈ! બતાવ મ્હને. ૮

હૈયાની લક્ષ્મીથી કોને વધાવું ?
દેહલતા સોંપું કોને કરે ?
કોને સખિ ! વરમાળ ધરાવું હું ?
કોને પૂજું પધરાવી ઉરે ?
નેનનું કિરણ નયને શમે,
શમશે મનની આશ શું મનમાં ?
રૂપ દીધું, રસ દીધ, રસિક ન દીધ,
વિધિ ! તુજ શી ક્રુરતા ? ૯

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચન્દેરી અમ્બર ધરી વિલસે કુમારી,
હસ્તે હતી અમૃતપુષ્પની સ્નેહમાલાઃ
ને ચાંપી ચાંપી હૃદયે, જલ સીંચી સીંચી,
શોધે વિશાલ નભ પ્રીતમ નીલ ચક્ષુ. ૧૦

ત્હેને જરાક અડકી દ્યુતિઅંગુલીથી,
વિશ્વે ઉડાવી મદતેજ તણા તરંગો,
આનન્દકન્દ નિજ નેન કમાન માંડી
ચન્દ્રી સખીગણ વિશે વદી વેણ આ ત્હાંઃ ૧૧

ચન્દ્રકલાઃ–મા ભર લોચન, મા કરમાવ
વીરી ! સુકુમાર શરીરલતાઃ
સૌભાગ્યના તિલકે ભૂલ મા,
તિલકે નથી સહુ સૌભાગ્યવતાંઃ
વસ્ત્રની દીપ્તિ, ઉચ્છીના પ્રકાશ, ને
મ્હો ન અલંકારની ચમકેઃ
ઊંડું નિહાળી જરીક વીરી ! જો,
જ્વાલામુખી ઉર મ્હારે ધખે. ૧૨

આનન્દના અમી શી લહરી મુજ,
આશ સમી ઉજમાળી પ્રભા,
કોડવતી રસ આંખડલી
મદલોલ વિલાસ વસન્ત સમા;
અન્તરના અભિલાષ અમૂલખ,
સ્વપ્ન સૌભાગ્યસુખોનાં વડાં,
ને કવિતા મુજ અન્તરની:
સહુ ફોગટ સ્નેહની તૃપ્તિ વિના. ૧૩

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્વામિના તેજથી શોભું હું તો
પણ સ્વામી કને ન શકું ય હશી,
પુણ્ય નથી મુજ પાંગરતાં સખિ !
નાથના નેહની હું તરશી.
અંગ સમારી અટારી ચ્હડું,
ભરરાત સદા વણનાથ તપું;
નિત્ય વિયોગણ હું રસજોગણ
એ વરથી ભલું ના વરવું. ૧૪

કોડવતી કન્યકાની ખીલે કળી,
પુષ્પ પ્રફુલ્લે સહસ્ર દળે,
વ્યર્થ જ એ ખીલવું ફૂલવું સહુ,
ઉર પરાગ ન જો પમરે:
સૌભાગ્યના શણગારે ન સૌભાગ્ય,
સૌભાગ્ય કામક્રીડામાં નથી,
રંગ વિલાસ વિહારે ન સૌભાગ્ય,
સૌભાગ્ય સ્નેહસુહાગે સખી ! ૧૫

આશ ઉણી ન પૂરાય, ઉઠે દવ અન્તર,
કોડ હું કલ્પી બળું,
વિશ્વ નથી પણ આ કલ્પના,
જગમાં જગના થઈ સંચરવું:
ફૂલ નથી એક છોડે બધાં,
નવ રંગ બધા એક ફૂલડે રમે:
અંગ અંગે ઉઘડે છે ઉષા તુજ,
જો ! દિન વ્હોણી ન તે વિરમે. ૧૬

આ ઉલટે અહીં તેજનો સાગર,
તેજની ભરતી હિન્ડોલે હીંચે,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ડોલે મહીં કંઈ દેવ ને દેવી,
ઘેરૂં ઘેરૂં ને અનેરૂં હલે !
નાચી રહે મુજ હોડલું, નાચે હૈડું,
હું યે તે ભરતી ભીની,
નૃત્ય કરૂં મન્દ મન્દ, મયૂર શું,
ખોલી કક્ષા મુજ કિરણની. ૧૭

જોતી સ્વયંવર જયન્ત દગે કુમારી,
વ્હાલાનું શીર્ષ વરમાળ થકી વધાવે;
એવે કપોલ તરતા નરભાવ આવે:
ચન્દ્રીમુખે રમી રહી રસઉર્મિ એવી. ૧૮

એ તેજનાં રમણ એ હસવાં હતાં જ્યહાં,
ત્યહાં તારિકા ઝલકતી જરી ઝીણું ઝીણું:
જાણે શું કોઈક જપે જપ યોગબાલા,
વૈરાગ્યનું ચીર સમારતી એવું બોલી ૧૯

તારિકા:—ના સખિ ! ના નથી આ કંઈ શાશ્વત:
ઉત્સવ, કુંજ ને તેજઝડી,
ઇન્દ્રધનુષ્યો ય અન્તરમાં ઉડી જાય,
દીપી રસ રંગે ઘડી.
સુખ કહી શણગારો છો કાયા,
એ સુખ નામ, નથી સુખ એ:
એ સુખશૂન્ય છું, જાગે ન જ્વાલા,
જોઈ લીધાં, સુખવૃદ્ધ છું એ. ૨૦

નેનમાં જોવાં અંગનાં અડવાં,
ઈન્દ્રિયનાં રમવાં રસીલાં,
દેહકથા મદભોગ સહસ્રધા,
[illegible]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ જગ, આ જગના રસ, ને એ
  છોળે ઝીલન્ત રસિક, અરે !
એ છોળની પેઠ આવે ને જાયે.
  ભરતી ઓટે સહુ વિશ્વ તરે. ૨૧

આ મુજ પોપચું જો ! સખિ ! ઝબકે,
  ઝબકી ઝબકી ને મીંચાય વળી,
જો ! ઉઘડે ને બીડાય ફરી, એમ
  બ્હેનાં ! બીડાય બધું ઝબકી:
સાગરનાં નીર આભમાં ઉછળે,
  ઉછળી ઢળે છે ઊંડા ગર્ત્તમાં:
એમ હીંચે જલ આશાનિરાશનાં,
  આ જગના મ્હેરામણમાં. ૨૨

એક ઉગ્યો સૂર્ય જીવનમાં કોટી કિરણે ભર્યો,
  ને મ્હેં માંડી પૂજા,
અર્ધ્ય રહ્યા અંજલિમાં ને મ્હારા
  સૂર્યનાં ગ્રહણ સદાનાં થયાં;
મનમાં હતું મુજ ખીલ્યું સ્હવાર, ને
  દિન અખંડ હવે તપશે:
મા કરશો મોહ આશાના, સહિયર !
  આશાના પડઘા નિરાશા જ છે. ૨૩

હર્ષ ને શોક, પ્રકાશ ને અન્ધાર,
  સદ્‌ગુણ દુર્ગુણ દ્વન્દ્વો, સખિ!
શ્વેતપટે એમ શામળ માંડી
  બ્રહ્માંડ કેરી કથા આ લખી.
સંસારને સર અમૃત ભરિયાં,
  માંહિ ઘોળ્યા વિષના ઢગલા,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ વષ ને અમીના જલકુંડથી
  પીશે અમી ધન્ય કો હંસલા.
ભાવથી માળા જપું એક ત્હારી,
  નાથ ! તો હું ભવપાર તરૂં:
નિ:સાર આ ભવસાગરમાં એ
  લાધ્યું મ્હને સારનું મોતિડું.
સૌન્દર્ય ને રસ જે કુંજ શોભે,
  ત્હાં જ વૈધવ્યવિયોગ વડાં:
સાર, અસાર, કે સત્ કે અસત્ જગ ?
ભાગે કો એ ભેદની ભ્રમણા ? ૨૫

× ×

કલ્યાણ વાંચી નરલોકનું **સ્નેહ** દેવે
ગૂંથી પ્રભાકિરણ એક રુચા લખી છે:
દીઠો પ્રિયા નયન એ રસમન્ત્ર, ને ત્હાં
નેત્રે ઉરે જ ઉભરી રહી શાન્તિ શાન્તિ. ૨૬
ઓ સ્નેહનાં હૃદયઉજ્જ્વલ પુત્રપુત્રિ !
મા ભૂલશો કદી ત્હમે નિજ કુલધર્મ:
સંચ્યું ત્હમારૂં સહુ ભદ્ર જ સ્નેહલગ્ને,
ને લગ્નસ્નેહ મંહિ દિવ્ય વિલાસશોભા. ૨૭

× ×

ન્હાનાલાલ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૭૫

સ્નેહનિદાન

(હરિગીત)

મુજ વૃત્તમાં નથી કો નવાઈ, શીવાય પણ હું શું કહું?
પૂછ્યું તથાપિ તમે જ તો હું નકાર પણ શી રીતે ભણું?
મુજ જેવું વૃત્ત ઘણાંકનું શુણશો પૂછ્યે આ દેશમાં;
પરદેશી સજ્જન! હીન્દુઓ ગાળે જ જીવન ક્લેશમાં! ૧

નરજાત સુખી હશે અહીં કદી મ્હાલતી સ્વચ્છન્દથી;
પણ નારીને રોયા વિના નહી કર્મમાં બીજું કંઈ.
પણ્ડિત પિતા તણી આત્મજા ભણી કંઇ હું તાતપ્રતાપથી;
મન વિકસિયું, ઉર ચ્હોંટિયું સદ્‌ગુણ વિશે બહુ ભાવથી. ૨

હું ન્હાનપણથી આશ આથી ઘણી ધરી મન માણતી,
પણ હાય! હીન્દુ તણે લલાટ લખ્યા ન લેખો જાણતી.
શૈશવ વિશે કર પીડિયો અજ્ઞાત એક શિશુજને;
ઉદ્વાહના જ કરારમાં સહી કીધી મુજ, મુજ ગુરુજને; ૩

તાતે કહ્યું "તુજ કાન્ત આ, બહુ ભાવ એ પર રાખજે;
"પ્રિયપતિ ગણી એ સાથ ત્હારો જીવ જોડી રાખજે."
હું બોલી: "કાન્ત ગણાય છે ઉરવારિધિના ચંદ્રમા;
"મુજ ચિત્તમાં એના પ્રભાવથી વીચિ જાગે કેમ ના? ૪

"સન્ધિ થયો નથી, છે નહી, નક્કી ન કે થાશે જ તે,
"અમ ચિત્તનો; તો શીખવો, પ્રિય તાત, કયમ તુજ કાન્ત એ?
"તમ પાસ ભણતાં હું ભણી-મન જોડવાં વિધિ હાથમાં;
"વિકસે જ પદ્મિની એકલા દિનનાથ કેરા સાથમાં. ૫

"સંસારમાંહી પ્રયાણ કાજ જ પાન્થ ચેતન સર્વ છે,
"એ એકથી જ ભલાં પ્રવાસ વિશે વળી: કહ્યું એવું ચે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

“ એ મિત્રતાનો હેતુ, પણ રસઐક્ય વણ નહી મિત્રતા;
“ નહી ગ્રહે ઉરપારો વિગુણ ચિત્તસ્થળી પર સ્થિરતા;
“ સરઐક્ય વણ મન ઐક્ય નહીઃ એ સૂત્ર શીખ્યું તે દિને,
“ મન ઐક્ય વણ નહી મિત્રતા પ્રભવે, ગુરૂજી, કો રીતે.
“ સ્ત્રી પુરૂષ કેરૂં લગ્ન એવી મિત્રતાનો હેતુ છેઃ
“ ઘણી વાર આપની પાસથી મ્હેં, તાત, એવું જ શુણ્યું છે.
“ અન્યોન્ય કેરી ન્યૂનતા પૂરે અનુગુણ દમ્પતી;
“ વિનિમય કરે નિજ રસતણો ઉર ઉર આગળ ઉઘડી.
“ સંસારસ્વાર્થ અભિન્ન થાતાં ભેદનું કારણ નહી;
“ સ્ત્રીપુરુષની તેથી જ સઉમાં મિત્રતા ઉત્તમ કહી.
“ એ મિત્રતા વા સ્નેહ કહો, તે હાર્દ દમ્પતી-ભાવનું
“ રસઐક્યથી ઉત્પન્ન થઇ રસઐક્યને જ વધારતું.
“ રસઐક્ય તો નહી હોય ત્યાં કયમ મિત્રતા એ સંભવે?
“ રસઐક્ય વળી વિધિવણ નહી કદી ઈતર કો સરજી શકે.
“ હે તાત! તે સૂજવાતણી આજ્ઞા કરી આપે મને;
“ તો કેમ કરી કરવું અશક્ય જ એવું તે શીખવો હવે.
“ હું કિંકરી છું તમતણી, કરું હોય શક્તિસાધ્ય જે;
“ શિર વેચી પણ તમ વચન પાળું—શક્તિ એટલી સાધ્ય છે.
“ વિધિહસ્તગત ઉરતન્ત્ર કયમ કરી કરું ગતિવાળું હું?
“ મુજ ઉરતણું પરઉર સાથ શી રીત લગ્ન કરાવું હું?

ગોવર્ધનરામ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૭૬

પહેલાં અને હવે

જરાએ ના જુદૂં હતૂં તન અમારૂં પ્રથમ આ;
પછીથી દુર્દૈવે પ્રિય પ્રિયતમા આપણ બન્યાં;
તમે હાવાં સ્વામી! હૂં પણ તમ ભાર્યા જ! અથવા
થયા પાપી પ્રાણો કઠણ, ફળ્યૂં તેનૂં જ ફળ આ.

કે. હ. ધ્રુવ

*

૭૭

મત્ત અનિલ

સુકોમળ વ્હાલી ચંદ્રિકા શું વ્યોમમાં છુપાઇ રહી ?
જોને આ અનિલ– અભ્ર જાય મદ વિશે વહી. સુકોમળ૦ ૧

અનિલ અભ્ર લેઈ અંગ વ્યોમમાં નચાવતો,
ઉછળિ ઉછળિ બાઝિ બાઝિ ગાઢ ભેદિ ચુમ્બતો; સુકોમળ૦ ૨

એવી વાદળી પ્રમત્તઃ અંગાંગ અનિલને લહે;
રમતી ભમતી ભુરકી નાંખતી ક્ષણે ક્ષણે ચુમે; સુકોમળ૦ ૩

જો એ મત્તબાળ અનિલ હૃદયથી પડી સરી,
ભાગિ ફરતી કુદડી, મોહજાળને પ્રસારતી; સુકોમળ૦ ૪

પુંઠળ પુંઠળ મોહ ઘેલડો અનિલ આ પળે;
વાદળી ફલંગ મારીનભ બધું ઘુમી વળે; સુકોમળ૦ ૫

હસે વળી લઇ એકનાં અનેક રૂપ બાલિકા,
અનિલ થઈ અનેક એક એકની પુંઠે પડયા; સુકોમળ૦ ૬

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રસારી અંગ બાલિકા અનેક એક થઇ રહી,
તાણી ધનુષ એ ઉભી અનિલ આગે એકલી. સુકોમળ૦ ૭

જોઈ રૂપ, શૌર્ય, દિવ્ય મોહ ચોટની પ્રભા,
થંભિયો નિહાળી વાયુ; અસુર જેમ ચંડિકા. સુકોમળ૦ ૮

હસતી અટ્ટહાસ પાછી અનિલને આલંબીને,
બાઝી એમ ખેલતી વિહાર કંઇ મીઠે રવે; સુકોમળ૦ ૯

ભૂલિ મોહ ચાતુરિથી, વાયુ ગાઢ સ્નેહથી,
ઉછંગમાં લઇ થયો શું ઘેલડો ચુમી ચુમી ! સુકોમળ૦ ૧૦

ભાગી ત્યાંથી અંક ત્યાગી ઉર્વિ માતના ભણી,
બાલખેલ કરતી બાળા આભમાંથી ઉતરી. સુકોમળ૦ ૧૧

ઊતરી ગરી પડી એ રોમરોમ પુલકીને,
જનની પ્રેમઘેલી ભેટી અંકમાં છુપાવિ દે. સુકોમળ૦ ૧૨

શાન્તિ શાન્તિ જનની રોમ રોમમાં રમી રહી,
કઈક દિનથી વિરહ જ્વાળ જલતી તે શમી ગઈ; સુકોમળ૦ ૧૩

વિરહથી હતી બળેલ કઇક વેલવાટિકા,
સૌ સખીને ભેટિ ભેટિ થાય તૃપ્ત એ બધાં; સુકોમળ૦ ૧૪

આઠ માસ વિરહથી પુકાર જેહ પાડતાં,
તે મયૂર હર્ષઘેલડા અધિક નાચિયા; સુકોમળ૦ ૧૫

ઢાંકિ વદન નીંદમાં નમેલ જે વિયોગમાં,
તેહ છિલ્લર ભેટિ પ્રેમ ગાન ગાય છે બધાં; સુકોમળ૦ ૧૬

શૈલના જે હૃદયમાંથી અગ્નિ છૂટતો હતો,
ત્યાંથી આજ ભેટ લીધે પ્રેમ જાય છે વહ્યો; સુકોમળ૦ ૧૭

શૈલ, શૃંગ શૃંગ, બાગ, કુંઝ, વૃક્ષ વૃક્ષ, કંઇ
ક્ષેત્ર ક્ષેત્ર, સ્થાન સ્થાન, ઉર્વિ રંગમાં વહી. સુકોમળ૦ ૧૮

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ સહુનું હાર્દ અનિલ નિજ પ્રિયા વિશે લહે,
કેટલો થતો પ્રમત્ત કોણ કવિ એ કવે ? સુકોમળ૦ ૧૯

તજી ગઈ શું માનિની એ ? ચોંકતો વિચારમાં,
બ્હાવરો બની ગયો પુરૂરવસ ઉર્વશી જતાં; સુકોમળ૦ ૨૦

ડોલતો દશે દિશામાં, ચાલતો લળી લળી,
સ્થાન સ્થાન કર પ્રસારતો પ્રિયા લહી લહી; સુકોમળ૦ ૨૧

કઈક બાગ કદળીની કુમાસમાં પ્રિયા જુવે,
એહને ઉપાડિ અનિલ નિજ અંગ ધારી લે; સુકોમળ૦ ૨૨

પુષ્પની સુવાસમાં પ્રિયાનિ વાસના લહી,
એહને અનિલ નિજ અંગમાં લીયે ભરી; સુકોમળ૦ ૨૩

વિહંગના આલાપમાં પ્રિયા અવાજ માનિ લે,
એહને ઉપાડિ અનિલ અંગ અંગ ધારિ લે; સુકોમળ૦ ૨૪

કઈક કુમળી વેલમાં પ્રિયા લળકતી લેખતો,
આલિંગી એહને અનિલ મદ વિષે રમી રહ્યો; સુકોમળ૦ ૨૫

સરોજ સર નીહાળતો ભરેલ ભૃંગ માલિકા,
પ્રિયાની આંખ માની અનિલ ચલિત થતો ચિત્તમાં. સુકોમળ૦ ૨૬

શૃંગના ઉછંગમાં રમન્ત કઈક વ્હેળિયાં,
પ્રિયાનું સ્મિત શુદ્ધ માની હર્ષતો એ હૃદયમાં. સુકોમળ૦ ૨૭

એમ શૃંગ શૃંગ જોઈ જાય સર સરિતમાં,
થંભાવિ પાપ નિર્ખતો શું વ્હેતી ગુપ્ત અંગમાં ! સુકોમળ ૨૮

વસ્ત્ર આછું વારિને, શેવાળ ત્રિવલિ અંગની,
પ્રેમ ચ્રેલછા વિષે લ્હેરાય આંખ પાતળી, સુકોમળ૦ ૨૯

નિર્ખતો સરોજ રજ ગુલાબી ગાલ સૂરખી,
ક્ષીણ થઈ અનિલ મંદ મંદ ધારતો ગતિ; સુકોમળ ૩૦

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખળભળાટમાં પ્રિયાનું હાસ્ય જે રહ્યું હસી,
અનિલની નિહાળી વધતિ જાતિ એમ વિકૃતિ; સુકોમળ૦ ૩૧
ત્યાં સરીજ દૃષ્ટિ તેહ ઉર્મિ વેણી ઊપરે,
અનિલ વ્યગ્રતાથી રોમ રોમ બ્હાવરો બને; સુકોમળ૦ ૩૨
વારી ચક્રી ક્રૂર ભ્રૂ કટાક્ષ મારતી ત્યહાં,
લળી પડયો અનિલ બની અંધ સરિત અંકમાં. સુકોમળ૦ ૩૩

ત્રિભોવન પ્રેમશંકર

★

૭૮

વસંત વિજય

" નહીં નાથ ! નહીં નાથ ! ન જાણો કે સ્હવાર છે !
આ બધું ઘોર અંધારું હજી તો બહુ વાર છે. " ૧

હજારો વર્ષો એ વચન નિકળ્યાને વહી ગયાં,
ખરે ! વક્તા શ્રોતા નથી તદપિ એ વિસ્મૃત થયાં;
સહુ માદ્રી પાંડુ તરત જ પિછાને ઉચરતાં,
વટી જો કે વેળા નિરવધિ શતશૃંગ ફરતાં. ૨

ગિરિના પ્રાન્તમાં કોઈ બાંધી પર્ણકુટી દ્વય,
બન્ને રાણી તથા રાજા કરતાં કાલ ત્યાં ક્ષય. ૩

નિદ્રા પ્રશાન્ત જરીએ ન હતી થયેલી.
દુઃસ્વપ્નદર્શન મહીં જ નિશા ગયેલી;
" ખુલ્લા પ્રદેશ પર જૈ ફરું થોડીવાર, "
ઊઠયો નરેન્દ્ર મનમાં કરી એ વિચાર. ૪

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ધીમે શયનને છોડી જરા એ બ્હાર જાય જ્યાં,
"નહીં નાથ ! નહીં નાથ !" શબ્દો એ સંભળાય ત્યાં. ૫

"પ્રિયે માદ્રી ! શું છે ? નથી નથી જતો સ્નાન કરવા
વહી નિદ્રા, માટે અહિં તહિં જરા જાઉં ફરવા;
મટયું આ અંધારૂં તરત નથી રાત્રિ પણ બહુ,
હમેશાંને સ્થાને પછી કરીશ હું આહ્નિક સહુ." ૬

ન જવાનું કહી દેવી નિદ્રાવશ થઇ હતી;
જાગર્તિ ક્ષણ રોકાઇ ફરી પાછી ગઈ હતી. ૭

"સારૂં થયું પ્રિય સખી થઇ છે પ્રસુપ્ત,
સાચી બિના નહિ જ રાખી શકાત ગુપ્ત;"
સંતોષથી નૃપતિ થાય હવે વિદાય,
છે અંધકાર, પણ ભૂલ જરા ન ખાય. ૮

કંસારી તમારાંઓના અવાજો આવતા હતા:
સ્થલ કાલ છતાં શાંત બન્નેને ભાવતા હતા ! ૯

વહે થંડા વાયુ કરી દઇ બધે શાંતિ વનમાં,
ઘણા થોડા આજે ઉડુગણ પ્રકાશે ગગનમાં;
હજી એક પ્રાણી ગિરિ મહિં નહીં જાગ્રત દિસે,
વધે અંધારામાં નરવર અગાડી વન વિષે. ૧૦

જ્યાં જવું હતું તે આવ્યું સર સુંદર પાસનું,
આપ્યું હતું પુરા જેને નામ "માદ્રીવિલાસ"નું. ૧૧

ઝાંખી ભરેલ જલની સ્થિરતા જણાય,
જોતાં જ તર્ક નૃપના કયહિં એ તણાય;
બેસે શિલા ઉપર ચાલી સચિંત રાય,
ઊંડા વિચારમહિં છેવટ મગ્ન થાય. ૧૨

અનિદ્રા શ્રમથી તેનો ધૈર્યભ્રંશ થયો હતો:
પૂર્વનાં સ્મરણોમાંહી ઘણો કાલ ગયો હતો. ૧૩

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થવા માંડ્યાં ત્યાં તો રવિઉદયનાં ચિહ્ન સઘળે,
ઉઠેલી સૃષ્ટિના વિષમ સ્વર સાથે સહુ ભળે;
જવા માંડ્યું સર્વે સ્થલમહિંથી અંધારૂં ઝટ જ્યાં,
પુરાયો પ્રાચીમાં નવલ સરખો રંગ પણ ત્યાં! ૧૪

કોલાહલ થવા લાગ્યો અરુણોદયથી બધે
પૂર્વની રક્તિમા સાથે સહુ આક્ષોભ એ વધે! ૧૫

વૃક્ષો અદૃશ્ય સઘળાં નજરે પડે છે:
ધોળાં અનેક ગમથી ઝરણાં દડે છે:
એ દેશ ચક્ષુ તજી ઉપર જ્યાં ચડે છે,
ઊંચા પ્રચંડ શિખરો નભને અડે છે. ૧૬

“અરે શું આટલો કાલ નિષ્કારણ વહી ગયો!”
સદ્ય એવું કહી રાજા સ્વસ્થાનેથી ઉભો થયો. ૧૭

ઉઠી જોતાં શોભા બહુ જ બદલાયેલ નિરખી:
ડગ્યું પાછું ધૈર્ય, સ્મરણમહિં આવી પ્રિય સખી:
“નિહાળું છું શું હું મનહર વસંતપ્રસરને!
અરે રે શેની, શી અનુભવ કરૂં છું અસર એ!” ૧૮

સૃષ્ટિ સૌંદર્યને જોતાં કૈં રોમાંચ થયું હતું;
ઘણા દિવસનું પેલું યોગાંધત્વ ગયું હતું. ૧૯

ઉડે, દોડે, એવી જલચર કરે ગમ્મત ઘણી,
નિહાળી તે, જોયું વળી પછી જરા પર્વત ભણી;
ગમી ના એ વૃત્તિ, હૃદયરસથી સંયમ ચડયો,
“થઇ ન્હાવાવેળા,” નૃપતિ કહી એવું મહિં પડયો. ૨૦

સ્નાનથી થઈને શાંત પડયો એ નિત્ય કર્મમાં:
જતાં રાગ બની વૃત્તિ પાછી તદ્રૂપ ધર્મમાં. ૨૧

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પૂરૂં કરી તરત તે સ્થલને તજે છે,
ઇચ્છા વિરૂદ્ધ દઢ આગ્રહને સજે છે:
"શાને થવું પતિત આશ્રમધર્મનાથી,
સૌંદર્ય શું? જગત શું? તપ એજ સાથી." ૨૨

જઈ આશ્રમમાં લે છે નિત્ય માફક ભોજન;
ઇચ્છે પછી જરા નિદ્રા પૂર્ણ વીસરવા વન. ૨૩

ઉઠયો થોડી વારે નૃપતિ જયમ નિદ્રા કંઈ લઈ,
મનોવૃત્તિ તેવી સ્થિર, વિમલ ને સાત્વિક થઈ;
જઈ થોડે છેટે પછી અનુભવે શીતલ હવા,
પડે દૃષ્ટિ મારે વન તરફ લાગે નિરખવા! ૨૪

અક્ષુબ્ધ હૃદયે જોઈ રચના એ ઋતુ તણી:
મળવાને પછી ચાલ્યો બીજી પર્ણકુટી ભણી. ૨૫

માદ્રી જ માત્ર હતી હાજર એહ વાર,
કુંતી ગયેલ કંઈ કારણથી બહાર:
માતા સતી નકુલ ને સહદેવની એ,
હા! તાપસી નૃપની સાથ હતી બની એ. ૨૬

ઝીણા વલ્કલને આજે એણે અંગે ધર્યું હતું;
નહીં લાવણ્યને ઓછું વનવાસે કર્યું હતું. ૨૭

"નથી શું કુંતાજી? નહિ અરર આંહી રહી શકે
પ્રિયે! તું એકાકી? સ્વજન વિણ વૃત્તિ કયમ ટકે:
ખરે ત્યારે આનો અનુભવ જરા આજ કરીએ.
જરા આ પાસેના ઉપવન વિષે કાંઇ ફરીએ." ૨૮

પ્રસંગ બદલાતાં એ સિદ્ધાન્ત વિસરી ગયો:
મટી તાપસ એ પાછો ભર્તા-સ્વામી-ખરે! થયો! ૨૯

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શાન્તિ મહીં નહિ થયો કંઈ ફેરફાર,
એથી જ હાલ નૃપતિ વિસર્યો સવાર:
માદ્રી નહીં કરી શકી કંઈએ નકાર:
જાણેલ હોય કદિ શું વિધિના પ્રકાર ? ૩૦

પૂર્વાશ્રમ તણી બુદ્ધિ પાછી આવી ગઈ હતી:
ફરે સાંપ્રતને ભૂલી વનમાં સાથ દંપતી. ૩૧

વહી જતાં ઝરણાં શ્રમને હરે,
નિરખતાં રચના નયનો ઠરે;
મધુર શબ્દ વિહંગ બધાં કરે,
રસિકનાં હૃદયો રસથી ભરે. ૩૨

વસંતે સ્થાપેલું પ્રબળ નિજ સમ્રાજ્ય સઘળે,
નવાં રૂડાં વસ્ત્રો તરુવર ધરે છે સહુ સ્થળે;
બધી સામગ્રી એ મદનરસથી સૃષ્ટિ ભરતી.
જનોના જુસ્સાને અતિ ચપલ ઉદ્દીપ્ત કરતી. ૩૩

ઉછળ્યું લોહી તેથી એ સાવચેત થયો નહીં:
સ્ત્રીસંગે નર્મગોષ્ઠીમાં વધે છે વનની મહીં: ૩૪

ઉત્તુંગ નમ્ર સહકાર દિસે ઘણાય,
લાખો વળી અગરુ ચન્દન ત્યાં જણાય;
વૃક્ષો, લતા, સકલ કૈંક અપૂર્વ રંગ,
જામે ન કાં પ્રબલ મિત્ર વડે અનંગ? ૩૫

ફરતાં ફરતાં આવ્યો એક માલતિમંડપ;
પ્રવેશ સતીની સાથે કરે છે તે મહીં નૃપ. ૩૬

ધીમે ધીમે છટાથી કુસુમરજ લઇ ડોલતો વાયુ વાય,
ચોપાસે વલ્લિઓથી પરિમલ પ્રસરે, નેત્રને તૃપ્તિ થાય;
બેસીને કોણ જાણે કયહિં પરભૃતિકા ગાન સ્વર્ગીય ગાય,
ગાળી નાંખે હલાવી રસિક હૃદયને, વૃત્તિથી દાબ જાય. ૩૭

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"સાંભળ્યું મોહ પામીને હવે કોકિલકૂજન:
પ્રિયા પંચમ વૃષ્ટિથી ન્હાવાનું થાય છે મન." ૩૮

જરા શંકા પામી, તદપિ નહિ કાંઈ કહી શકી.
વળી એવી ભીતિ નૃપવદન જોતાં નહિ ટકી;
નહીં રાજાજીનો હુકમ પણ પાછો કદિ ફરે,
વિચારી એ માદ્રી તરત જ જરા કં શરૂ કરે. ૩૯

દિવ્ય રાગ શરૂ થાતાં બન્યું શાન્ત બધું વન:
લોહચુંબકથી જાણે ખેંચાયાં સર્વનાં મન. ૪૦

માધુર્ય એ ઉછળતું કયહિં ના સમાય,
હા ! કેમ આ હલક અંતરથી ખમાય;
સાથે મળ્યાં તરત દંપતી સર્વ દોડી.
ભેટી રહ્યાં સ્વર વિષે દઈ વૃત્તિ જોડી ! ૪૧

ઘેલી બની બધી સૃષ્ટિ રસમાં હાલ ન્હાય છે,
હાય ! એક જ પાંડુના હૈયામાં કૈંક થાય છે ! ૪૨

સંગીતામૃત વર્ષતાં પ્રથમ તો આનંદ વ્યાપી ગયો.
સાથે એક કરૂં પ્રિયાહૃદયને આવેશ એવો થયો;
ખેંચાયો પણ વેગ પૂર્ણ કરતાં, આવી સ્થિતિની સ્મૃતિ,
રાખે અંકુશ, તોય સ્પષ્ટ વપુમાં દેખાય છે વિકૃતિ. ૪૩

નિહાળી નૃપને રાજ્ઞી જરા ગાતાં રહી ગઇ,
હાય રે ! ઉલટી તેથી તેની શાંતિ વહી ગઈ ! ૪૪

"પ્રિયે ! માદ્રી ! આહા ! સહન મુજથી આ નથી થતું,
નહીં મારે જોઇએ તપ ફલ ભલે એ સહુ જતું:
ચલાવી દે પાછી મધુર સ્વરની રમ્ય સરિતા,
છટાથી છોડી દે ! અરર ! ક્યમ રાખે નિયમિતા !" ૪૫

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વૃત્તિઓ પરથી તેનો અધિકાર ગયો હતો,
અપૂર્વ ધ્વનિથી છેક મદોન્મત્ત થયો હતો: ૪૬

"સખી! દેવી! વ્હાલી! સ્વરૂપ તુજ આજે બહુ દિસે,
ખરે! રંભા જેવી રસમય અહીં નંદન વિષે:"
નિહાળે વર્ષાવી પ્રણયરસ બંને નયનથી,
જરા ધારતી પામે સતી પણ હવે હાય! મનથી. ૪૭

ગીત પૂર્ણ થતાં રાજા જાય છે પાસ કૈં મિષે;
"ક્ષમા-પ્રાણ નહીં," બોલી; લેછે એને ભુજા વિષે! ૪૮

"રે હાય! હાય! નહિ નાથ! નહીં!" કહીને,
છૂટી જઇ ભુજ થકી અળગી રહી તે;
હા! દીન દષ્ટિ કરી એ નિરખી રહે છે,
દુ:ખે ભર્યાં નયનથી નૃપને કહે છે:-- ૪૯

"ડરૂં છું, ભય પામું છું, જોઇને આજ આપને,
અરે કેમ વિસારો છો ઋષિના ઉગ્ર શાપને?" ૫૦

બહુ બ્હીતી બ્હીતી થર થર થતી એ કરગરે,
નથી ઓછી થાતી વિકૃતિ નૃપની તોપણ, અરે!
"ઘટે છે શું દેવી! હૃદય પર આ નિર્દય થવું?
અરેરે! આ આવું પ્રબલ દુ:ખ! મારે કયહિં જવું? ૫૧

"પ્રિયા! પ્રિયા! પ્રિયા! તારા હાથમાં સર્વ, હાય રે!
ત્વરાથી દેહ જોડી દે: આ તો નહિ ખમાય રે! ૫૨

"જાણું બધું, પણ દિસે સ્થિતિ આ નવીન:
મારૂં નથી બલ, બન્યો જલ બ્હાર મીન:
દેવી! વિચાર કરવા સઘળા તજી દે:
રે હાય! સ્પર્શસુખ, પ્રાણસખી! હજી દે!" ૫૩

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિચાર કરવા જેવો હવે વખ્ત રહ્યો નહીં;
ઝંપલાવી પડે માદ્રી નરેન્દ્ર ભુજની મહીં. ૫૪

* * *

નહીં ચાલે આથી ગત વખતમાં દૂર હૃદય:
પડયા શબ્દો છેલ્લા શ્રુતિ પર બહુ મન્દ સદય:
જરા તૂટચાં વાકયો કંઈ કંઇ થઇને રહી ગયાં:
હજારો વર્ષો એ પછી પણ હવે તો વહી ગયાં! ૫૫

મણિશંકર

★

૭૯

એભલ વાળો

(૧)

(વસંતતિલકા-અનુષ્ટુપ્)

રેડી મહા પ્રલય તુલ્ય અચિંત્ય વારિ,
ભૂમિ અને જલધિનો દૃઢ ભેદ ટાળી;
સંતપ્ત ઉર્વીઉરને રસથી રીઝાવી,
લેતો વિરામ નભમાં ઘડી મેઘ થાકી. ૧

તથાપિ મંદ ધારાથી વર્ષતો હજુ ના રહે,
ચડેલું પૂર પ્રીતિનું શીઘ્ર શું અટકી પડે! ૨

અભ્રો અનેક ગગનાંગણ ઘેરી ઉભાં,
વૃષ્ટિ વિશેષ કરવા તલપી રહેલાં;
સેનાનીના રણનિદેશની વાટ જોતા,
યુદ્ધાર્થ સજ્જ સહુ સૈનિકના સરીખાં. ૩

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉત્પાત કારમો દેખી છુપાતો અભ્રઓથમાં,
અસ્તાબ્ધિમાં ગયો ડૂબી દીન જેવો દિનેશ હા ! ૪

આવી તમિસ્ર વરસાવતી રાત કાળી,
ને વાદળાં પણ રહ્યાં તમને વધારી;
ના ચંદ્ર, તારક નભસ્તલમાં જણાય,
હા ! કોણ થાય જન દુર્દિનમાં સહાય ! ૫

અધીરો ગર્જતો ઘેલો ગજાવે ઘન વ્યોમને,
શાર્દૂલો શબ્દ એ ઝીલી ગજાવે વન ભૂપરે. ૬

સર્વત્ર હા ! સલિલ માત્ર જણાય કાળું,
ડૂબાવતું જગત ને પથને પડેલું;
પંથાવરોધ કરતા મહિં બેટ જેવાં,
આ ડોકતાં અહિં તહિં તરુઓ ઉભેલાં ! ૭

ઘોર ગ્રાહ સમા જ્યાં ત્યાં વૃક્ષના વિટપો તરે !
દુઃસ્વરે દર્દુરો ભુંડા કાર્ય કાળ તણું કરે ! ૮

ના વારિને વસુમતી અવકાશ આપે,
ના સંઘરે જલનિધિ ઉરમાં લગારે;
મુંઝાઇ એ સદનના અતિથિ સરીખું,
જ્યાં જ્યાં પડયું સલિલ ત્યાં બની શાંત સૂતું ! ૯

નીસ્તીર નીરની વચ્ચે અશ્વ એક ઉભો દીસે,
ચેષ્ટાહીન થયો ચોંટી શૂન્યવત્ સ્વાર તે પરે. ૧૦

હા ! જાડયથી જડ બની જન એ ગયેલો,
ને અશ્વ કંપિત થતો જલથી ભિંજેલો:
શોધી રહ્યો પથ તુરંગમ સંભ્રમેથી,
ચાલી જરા અટકતો ઉર કૈં વિમાસી. ૧૧

આખરે દીપ ઓચિંતો દેખાયો એક દૂરથી,
ઉમંગે [illegible] એને સાંપડે [illegible] ૧૨

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્વામી તણા શરીરનો ન નિપાત થાય,
એથી સુમંદ પદ એ ધરતો જણાય;
ગંભીર સિંધુ પર એકલ નાવ જેવો
ધીમા ક્રમે વિચરતો ઘડી દીપ જોતો. ૧૩

ઝીલવા એક ઉક્તિને હજારો દાસ જ્યાં હશે,
અશ્વથી પડતો એને ઝીલવા કોઈ ના કને ? ૧૪

કાપી પ્રલંબ પથ આતુર અશ્વ અંતે,
આવી રહ્યો ઉટજ એક તણી સમીપે;
હ્રેષા વડે સદનના જનને જગાડે,
ને માગતો શરણ કૈં પદને પછાડે. ૧૫

ઉઘડયું દ્વાર અંતે ને દીપ હસ્ત વિષે ગ્રહી,
શંકતી, કંપતી ઉભી એક ત્યાં યુવતી રહી. ૧૬

દેખી રહી ઉભયને દૃઢ ધ્યાન દેતી,
કંપી ગઇ મૃત સમા નરને નિહાળી:
"હા ! રાજવંશી જન કોઇ જણાય છે એ,
ને શીતથી ખચિત સ્તબ્ધ થયો દીસે છે- ૧૭

"અતિથિ આંગણે આવ્યો, ઘટે આશ્રય આપવો,
ગૃહીનો ધર્મ શું એવો ગૃહિણીએ ન પાળવો !" ૧૮

એવું વદી, દૃઢ વિચાર ઉરે ઉતારી,
કીધી જઈ સદનમાં સહસા પથારી,
પાડોશની યુવતીઓ તણી સ્હાય સેવી,
લેઈ ગઈ ગૃહ વિષે શ્રમથી ઉઠાવી. ૧૯

ભીનાં વસ્ત્ર કરી દૂરે શુષ્કથી તનુ ઢાંકતી,
આપવા અંગમાં ઉષ્મા ઉપાયો કૈંક યોજતી. ૨૦

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અગ્નિ વડે અહિં તહિં કંઇ શેક કીધો !
ને વસ્ત્રવેષ્ટન થકી બહુ ધામ દીધો;
નાના પ્રલેપ પણ ઉષ્ણ રહી લગાવી,
તોએ જરાય ગરમી ઘટમાં ન આવી ! ૨૧

ચિંતાતુર બની રામા, રહી નાડી નિહાળતી;
હજારો તર્ક હૈયામાં સંભ્રમે સાધતી જતી. ૨૨

અંતે વિચાર ઉરમાં કંઈ એક આવ્યો,
ને કંપ ઉગ્ર પ્રકટી વપુમાં સમાયો:
'હા' 'ના' તણું ઘડી ઉરે ઘમસાણ સેવી.
ઉભી થઇ વ્યથિત વ્યગ્ર બની ગયેલી. ૨૩

ડોલતા દીપની સામે હાથ જોડી ઉભી રહી !
રોકતી નેત્ર વારિને કહે કૈં રૂદ્ધ કંઠથી ! ૨૪

"ચંદ્રાર્કના પ્રતિનિધિ અયિ ! દીપ ભ્રાતા !
ને પ્રાણીને હૃદય ધારતી ભૂમિ માતા !
હા ! અગ્નિદેવ ! જગતાત તમે જણાતા !
સાક્ષી હજો મુજ અલૌકિક કાર્યના આ ! ૨૫

"સર્વદા સૃષ્ટિને જોતા સ્વર્ગના સુર બાંધવો !
ન્યાયની દિવ્ય દૃષ્ટિથી ઉર મારૂં ઉકેલજો ! ૨૬

"રે ! આ અનાથજનજીવ બચાવવાને;
ને ધર્મ માનવ તણો કંઇ પાળવાને;
ઉષ્મા હવે તનુ તણી દઉં સ્પર્શ સાધી !
દ્યો ત્યાં સુધી બળવતી ઉરને સમાધિ ! ૨૭

"વિકાર શૂન્ય જો મારૂં નવ્ય વર્તન નીવડે,
પ્રાણનું દાન પંથીને આપજો સહુ તો તમે ! ૨૮

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"ને કૈં વિકાર મુજ અંતરમાં નિહાળો,
તો ભસ્મ દેહ કરજો દઈ વીજ મારો;
ચીરાઈ કાં ગળી જજો તનુને ધરિત્રી,
કાં વજ્ર વાસવ તણું પડજો ત્વરાથી!" ૨૯

બોલતી બ્હાવરી જેવી શય્યામાં સહસા પડી!
શબવત્ દેહને ભેટી ઉષ્ણતા આપતી રહી! ૩૦

ભેટી પડે તનુજને જયમ માત મીઠી,
વાત્સલ્યનો પરમ પાવન સ્રોત વ્હેતી;
ભેટી રહી પથિકને ભરતી ભુજાથી,
આખંડલાસન અચિંત્ય ડગાવી દેતી! ૩૧

ધન્ય હો! દેવની દેવી! ધન્ય! અદ્ભુત યોગિની!
ડૂબતી વારિમાં તોએ અસ્પૃષ્ટા પદ્મિની સમી! ૩૨

કંદર્પને સ્મરહરે કરી દગ્ધ દીધો,
કાંઈ તથાપિ અવશેષ રહી ગયેલો;
તે આજ આ કૃતિ થકી સતીએ નિવાર્યો!
અગ્નિ અને ગરલનો પણ ગર્વ ટાળ્યો! ૩૩

પાષાણમૂર્તિ શાં બન્ને શરીરો શ્લેષ સેવતાં!
માનસો વિશ્વ મૂકીને ક્યાંય ઉડી ગયાં હતાં! ૩૪

વિદ્યુત્પ્રવાહ વનિતા વપુથી સરંતો,
નિશ્ચેષ્ટ એ તનુ વિષે ઘડીમાં સમાયો;
આવ્યું અચિંત્ય કંઇ ચેતન અંગઅંગે
ને ઉઘડયાં, હૃદય, લોચન, વક્ત્ર સંગે. ૩૫

છલંગે છોડતી શય્યા રામા દૂર જઈ પડી!
ધીમેથી કૂજતી જિહ્વા પંથીની કૈંક બોલતી! ૩૬

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"કોણે મને અજબ જીવત દાન દીધું!
કોણે અહો! અમરનું અહિં કાર્ય કીધું.
શું સ્વર્ગથી સુજની જગ માંહિ આવી!
લીધો કૃતાંતમુખથી સુતને બચાવી!" ૩૭

"ખમા ઓ વીર મારાને! શાંતિ અંતરમાં ધરો!"
આશ્વાસ એમ આપીને વનિતા વદતી અહો! ૩૮

"આ નેસ ચારણ તણો, પુરૂષો અમારા,
દુર્ભિક્ષથી પશુ વિદેશ લઇ ગયેલા;
વર્ષા વડે વ્યથિત અશ્વ લઈ તમોને,
આવ્યો નિશામુખ વિષે અમ રંક ગેહે. ૩૯

"બજાવ્યો માનવી કેરો એ થકી ધર્મ માનવે,
શુશ્રૂષા સિદ્ધિને પામી, લાભ એહ મળ્યો મને" ૪૦

ધીમે શરીર મહિં આખર સ્વાસ્થ્ય આવ્યું,
ને પાંથનું હય સદ્મ ભણી તણાયું;
પ્રસ્થાનસજ્જ હયને કરથી કરીને,
લેતો વિદાય વદતો ઉરના ઉમંગે. ૪૧

"આવજે બ્હેન ઓ મારી! તળાજે ભ્રાતને ગૃહે!
ભૂપ હું એ ભૂમિ કેરો નામ એભલ સૌ કહે. ૪૨

"તારો અપાર ઉપકાર નહિ ભુલાય,
એનું ન મૂલ્ય જગનાં જનથી અપાય,
નિ:સ્વાર્થ કાર્ય કરનાર મનુષ્ય મોંઘાં.
હા! ભૂતલે નિવસતાં પણ દેવ સાચાં." ૪૩

આશ્ચર્ય પામતી ઉભી યુવતી દેખતી રહી,
અશ્વ દોડાવતો અંતે નૃપ દૂર ગયો વહી, ૪૪

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(૨)

દુષ્કાળ દુઃખ જગતું જલદે નિવાર્યું;
સર્વત્ર કૈં નવલ ચેતન શીઘ્ર આવ્યું;
આવ્યા ગૃહે પશુ લઈ નર નેસવાસી
આનંદતા સ્વજનને ધરી ભાવ, ભેટી. ૪૫

કર્ણોપકર્ણ ત્યાં ચાલી પાન્થની ઘટના પછી,
કલંક કારમું આવ્યું સતી શીર્ષ પરે ધસી! ૪૬

ક્રોધાગ્નિથી બળી ગયો પતિ એ શુણીને;
કૈં કૈં અવાચ્ય વદતો, લડતો પ્રહારે!
સર્વાંગ સત્ય દયિતા શ્રમથી જણાવે,
વિશ્વાસ શંકિત ઉરે પણ કેમ આવે? ૪૭

અપૂર્વ અગ્નિથી એના રોમરોમ તપી ગયા,
ગલત્કુષ્ટ તણા રોગે પર્યન્તે પીડતા થયા. ૪૮

શોકે ભરી યુવતી કૈંક ઉપાય યોજે,
ના શાંત થાય દૃઢ રોગ અરે! લગારે;
એથી કરંડહૃદયે પતિને ધરીને,
અન્યોપચાર સજવા વિચરે વિદેશે. ૪૯

હજારો વૈદ્યને પામી, હજારો તીર્થમાં ગઈ.
પરંતુ વ્યાધિનો સાચો ના ઉપાય જડ્યો કંઈ. ૫૦

અંતે ગઈ રડતી એભલની સમીપે,
નૈરાશ્ય આશ ઉરમાં અતિશે ધરીને;
દેખી સુદૂર થકી ભૂપતિ દોડી આવ્યો,
ને દંડવત્ ધરણિમાં પડી પાય લાગ્યો. ૫૧

" આયુષ્ય આપનારી તું આવી બ્હેન ભલે ગૃહે!
કરંડે શું ધરી લાવી? શી તારી સ્થિતિ? તે કહે!" ૫૨

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શોકે રડે હૃદય ને નયનો ભિંજાતાં,
કષ્ટે વહે રમણી લોચનનીર લ્હોતાં;
"હા! કંથ એ વિકટ રોગ થકી રીબાય,
સર્વે ગયા અફળ સૃષ્ટિ તણા ઉપાય. ૫૩

"બત્રીશલક્ષણા કેરા રક્તથી સ્નાન જો કરે,
દૂર તો થાય એ વ્યાધિ, એમ વૈદ્ય ઘણા વદે." ૫૪

"ચિંતા નહિ હૃદયમાં ધર બ્હેન! ત્યારે,
એ છે ઉપાય તુજ કારણ હસ્ત મારે;
બત્રિશ લક્ષણ જનો મુજમાં જુએ છે,
ને એમ પંડિત, પરીક્ષક સૌ કહે છે. ૫૫

"આયુષ્ય ભોગવું છું આ, તે તારા કરથી મળ્યું,
ત્વદર્થે આપવું એથી અન્ય શું વિશ્વમાં ભલું? ૫૬

કાલે થશે મરણ પામર કીટ એવું,
એથી અવશ્ય અતિ ઉત્તમ મૃત્યુ આવું;
જો રોગમુક્ત ભગિની! પતિ થાય તારો,
તો ધન્ય એક ધરણિ મહિં દેહ મારો." ૫૭

પરંતુ શીર્ષને કાપે કોણ! એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે,
મોકલી દૂતને પાસે બોલાવ્યો નિજ પુત્રને. ૫૮

એ તાતનું કથન સર્વ ઉરે ધરીને,
માગે કશું વિનયથી ચરણે ચડીને;
"હું લક્ષણો સકળ આપ તણાં ધરાવું,
છું આપવા અધિક આતુર શીર્ષ મારૂં." ૫૯

આગ્રહી બે રહ્યા ઉભા ઉમંગે શિર આપવા,
અન્યોન્ય અસિને દેતા, ને કે'તા સદ્ય કાપવા! ૬૦

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દુખી રહ્યો પુરુષ સર્વ કરંડવાસી,
પામ્યો અપૂર્વ કંઈ અંતર માંહિ શાંતિ;
સિંચાય રોમ સહુ નૂતન કો સુધાથી,
ઊડી ગયો પળ વિષે કંઈ દૂર વ્યાધિ! ૬૧

કાઢવા એ કરંડેથી વામાને વિનયે કહે,
કંઈ સ્વાસ્થ્ય ધરી, પાયે પડીને ધ્રૂજતો વદે. ૬૨

"વ્હાલી! તને પ્રથમથી નહિ મેં પિછાણી,
તું શુદ્ધ સંયમવતી, સ્મર જીતનારી!
ને ભૂપ આ શિબિ તણો અવતાર સાચો!
તેનો મયૂરધ્વજ તુલ્ય કુમાર આ તો. ૬૩

"શંકા સર્વ ગઈ મારી, ક્રોધને રોગ હા! ગયો!
સુધાસિંધુ તણા સ્નાને દેહ દિવ્ય બની રહ્યો! ૬૪

"મેં સૂક્તિઓ શ્રવણ માંહિ ધરી તમારી!
તે તો હતી વિબુધના વ્યવહાર કેરી!
સાન્નિધ્ય એ અમરનું મૃતને જગાડે,
તો કાં અસાધ્ય જનરોગ નહિ મટાડે? ૬૫

"સહસ્ર ચંદ્રના સ્પર્શે જે ન શીતલતા જડે,
આ પ્રસંગ તણા યોગે સાંપડી સદ્ય તે મને! ૬૬

"આલંબ સૂર્યશશીના હજુ વિશ્વમાં છે!
ને સ્તંભ છે ગગનગુંબજના હજુએ!
નિષ્ઠુર મૃત્યુઉરને શરમાવનારા,
અદ્યાપિ વીર નર હા! જગમાં વસેલા! ૬૭

"પરંતુ એ નહિ સૂઝે: આપવા ઉત્તમાંગને,
સ્પર્ધતા સામસામે આ બે 'વાળા'માં કયો ચડે?" ૬૮

દા. ખુ. બોટાદકર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૮૦

મનોહર મૂર્તિ

(કવ્વાલી)

દેવે દીધી દયા કરી મને,
　　અહા ! મૂર્તિ મનોહર માશુકની !
નવરંગ, પ્રફુલ્લ, ગુલાબ સમી
　　મૃદુ, મૂર્તિ મનોહર માશુકની !

નયને કંઇ નૂર નવું ચલકે,
વદને નવી વત્સલતા ઝલકે;
સખી ! એક જ તું ગમતી ખલકે
　　મને, મૂર્તિ મનોહર માશુકની !

શિરકેશ સુકોમલ સોહી રહ્યા,
સ્મિત જ્યોત્સ્નાને તારક મોહી રહ્યા;
કામધેનુ શી બાલક દોહી રહ્યા/
　　તને, મૂર્તિ મનોહર માશુકની !

હૃદયે શુભ ઉજ્જવલ ભાવ ભરોઃ
પ્રણયામૃતની પ્રિય ધાર ધરોઃ
સહચાર મહીં ભવ પાર તરો
　　સખી ! મૂર્તિ મનોહર માશુકની !

નવરંગ પ્રફુલ્લ, ગુલાબ સમી
મૃદુ મૂર્તિ મનોહર માશુકની !
દેવે દીધી દયા કરી કેવી મને,
　　અહા ! મૂર્તિ મનોહર માશુકની !

મણિશંકર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૮૧

અગ્નિહોત્ર

(શિખરિણી)

લવે વિશ્વે લોકો–' પરિચય વધ્યે પ્રેમ ઘટતો;
જવાનીએ ફૂંક્યો ક્ષણ વધી પછી અગ્નિ શમતો ! '—
શું જાણે તત્ત્વોને જગજન ભમે મોહવન જે ?
મહા મોંઘો અગ્નિ દિન દિન નવી દીપ્તિજ સજે. ૧

(ઈન્દ્રવજ્રા)

ડૂબી જઇને ઘન અન્ધકારે
શાને ધ્રૂજી સૃષ્ટિ સમસ્ત ત્હારે
સ્વર્ગે થકી ઊતરી હૂંફ દેતો
આવ્યો અહિં દિવ્ય જ અગ્નિ એ તો, ૨

(શિખરિણી)

ઉતારી સ્વર્ગેથી મુજ હૃદય સ્થાપ્યો સ્થિર વસે
અમોલો એ વહ્નિ, દિન દિન વધાર્યો પછી રસે
ધીમે ત્હેં સંકોરી મૃદુ કર વડે, જીવનસખિ !—
કદી એ ના ભૂલું સદય તુજ એ તો ઉપકૃતિ. ૩

(ઉપજાતિ)

રહી સદા એ સહધર્મચારે
આ વિશ્વયાત્રામહિં ભક્તિભારે
સંકોરી સંવર્ધી જ દિવ્ય વહ્નિ,
અપૂર્વ એ આપણ અગ્નિહોત્રી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ વહ્નિને ભક્તિથી સંઘરીને,
હવિષ્ય મોંઘાં મહિં હોમી પ્રીતે,
ચાલ્યાં જશું જીવન પાર ક્ષેમે,
પૂજીશું ત્યહાં એ સખિ! અગ્નિ પ્રેમે. ૫

નરસિંહરાવ

*

૮૨

સૌંદર્ય

શાર્દૂલવિક્રીડતિ

હું છું શંકર તું સતીશિરમણી, સૌંદર્ય ધારાવતી,
તું છે નિશ્ચળ મારી પ્રેમળ સખી! પ્રેમે સમાધિ સ્થિતિ.
તારે છે મુખ ચંદ્રમા મુજ શિરે, ચંદ્રાર્ક સારસ્વતી,
હાં હાં જોડ સમોવડી મળી પ્રિયે, વિદ્યાપતી શ્રીમતી. ૧

જેણે એકજ બિંદુ પાન કરીયું, સૌંદર્ય ધારા થકી,
રે! તે પ્રાણીતણી ગતિ અવર શી, તર્શી સદાયે ગતિ;
રે! કાં કાંતિ પટાંચળે લપટીને સંસાર માંહિં રમે,
રે! ચંદ્રાનનદર્શનાર્ત સ્વમતિ ચારુ ચકોરી ભમે. ૨

તે શ્યામા અલકાવલી સઘન કુંજે, રમ્ય ગુંજારવે,
આ ચિત્ત ભ્રમર પ્રકારી તુજનો, ભ્રાંતિ વિના જે રમે,
હાહા! દૈવવશાત્ વિયોગી જીવ એ, ભોગી ભમે ભ્રાંતિમાં,
રે! એક ક્ષણ પુષ્પગુંફિત લટે, દે લેટવા શાંતિમાં. ૩

ધારા ઉપર હું પદેપદ સખી, તારા વિચારો ધરૂં,
આધારે તુજ મૂર્તના નયનથી, સંસાર માંહિ ફરૂં;
ભાનુ રોહિણી નાથ તારી નજરે, બોલાવું જો સાક્ષીયે,
સાક્ષી અંતર શબ્દની ખરી પૂરે, સત્યં બ્રવીમિ પ્રિયે. ૪

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભાનુ દ્વાદશ ચંદ્ર કોઇ દિવસે, જો પાંસુમાં રોળશે,
વારિ માંહિ વસુંધરા કવચિદપિ, સ્નેહેથી અંગોળશે;
ના ના સજ્જન પ્રેમનાવતરણી, કિંચિત્ કવચિત્ ગર્કશે,
મારી ટેક શુચિ ધ્વજા પ્રલયના પાથોધિમાં ફર્કશે. ૫

સૃષ્ટિના શ્રમથી વિનિદ્રિત પરબ્રહ્મ પ્રશાંતિ ગ્રહે,
સંસારી જીવ માત્ર નામ રૂપમાં ના ભેદ કાંઇ રહે;
કાંતે ! કોઈ દિને દિનેશ કિરણો, જ્યારે તમે તર્જશે,
મારો નાદ, ' તુંહી તુંહી ' સઘન જો, શૂન્યાત્મમાં ગર્જશે. ૬

યોગી માન લહે ટચાક મનમાં શારીરકી ભ્રાંતિમાં,
ત્વન્મુખદર્શન જો મળે શરીરની, શું સાર છે શાંતિમાં;
જેનો પાર જડે ન કાંઈ મથતાં પ્યારી ચતુઃસિંધુમાં,
તે મેં રત્ન ખરેખરૂં પરખીયું, તારા સુરા બિંદુમાં. ૭

× × ×

આવી પ્રેમળ પ્રાણ હંસ પડીયો, આ દેહને પાંજરે,
પ્યારી શબ્દ વિના નથી કંઇ પડ્યો; તો યે રહ્યો જંજીરે;
કયારે પંજર બંધપૂર્ણ છુટશે, કે ચિત્ત આશા ધરે,
ઉડીને પદપંકજે રસ ભરે, કલ્લોલ કામી કરે. ૮

પ્યારી આજની કાલ રાત્રી કરતાં, રાત્રી હજારો વહી.
જોતાં વાટડી રોજ રોજ તુજની, નિદ્રા ન નેત્રે રહી;
અંગો અંગ મળ્યો ન સ્પર્શ હું વહ્યો, છું વિર્હના સાગરે,
સાચું કહે અપરાધ શો પ્રિય કર્યો, છે રંક આ નાગરે. ૯

હું છું નાગર જાત તું રસતણા, કલ્લોલમાં ચાતુરી.
હું છું પૂર્ણ કળાધર પ્રકટ તું વિદ્યા ચકોરી ખરી;
હું અર્પું કવિતા મધુર તુજને, તું મૂજને ચુંબને,
પા તે [illegible] અમૃત હું [illegible] નવી નવી નિત્યે કવિતા બને. ૧૦

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મારી કોમલ નાદ મસ્ત કવિતા, સારંગીમાં સૂણરે,
પાયે નૂપર તાલ આપી મદિરા આનંદમાં ઘૂમરે;
જ્યાં જ્યાં માન પડે તું મસ્ત થઇને, ત્યાં વાહવા બોલરે,
આલાપું મૃદુ તાન કંઠ મુજને, વેલી થઈ ડોલરે,! ૧૧

જન્મ્યો કાંઈ નથી જગત્ રીઝવવા, દર્કાર શાની ધરૂં,
લેખ્યો લેખ નથી લલાટ પટલે, કે નિત્ય સેવા કરૂં:
જન્મ્યો કાંઈ નથી ભવાઈ ભવને, કે ઢોંગ સારૂ ઘડયો,
સ્વચ્છંદી પણ ફંદી માત્ર તુજનો, હા **બાલ** પાયે પડયો. ૧૨

પ્રેમી પ્રાણિતણી મહા પ્રણયની, સંપૂર્ણ કામેશ્વરી,
કોટિ અર્ક સમ પ્રભા મુજતણા જે ચિત્ત સ્થાનેશ્વરી;
જેના અંશ થકી છું ઉદ્ભૂત થઈ, તું મારી પ્રાણેશ્વરી,
તે દેવી નિત નિત્ય નૂતન સદા, ત્વાં પાતુ વિશ્વેશ્વરી. ૧૩

એવી સુંદર મોહિની અહહહા, કામી પિતાને કર્યો,
શું આશ્ચર્ય કદાપિ મોહિત થઈ, તું શર્ણ જેને કર્યો;
સર્વે સાક્ષર નમ્ર ભાવિક જનો, જેના રહે આરતી,
તે દેવી નિત નિત્ય મંગળમયી, ત્વાં પાતુ મે ભારતી. ૧૪

બાલાશંકર

*

૮૭

યાર શિરાઝી

અગર તે યાર શિરાઝી મ્હારૂં મન મેળાવે !
સમર્પું હું **બુ**ખારાના સમર તિલ શ્યામને ભાવે. |
પૂરેપૂરો દેઈ દે, સાકી ! મદિરા સાર,
સરિતા રુકનાબાદનો નિર્મળ શીત કિનાર;
લતા મંદિર [illegible] અગર૦ ૧

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘેલી છોટી ગોરીઓ ધારે પૂર્ણ ગુમાન,
કરે, અરે અફસોસ છે, બાધું શહર મસ્તાન;
હરી ગઇ દિલથી ધિરજ યાર! તુરક જ્યમ લુંટ લુંટાવે. અગર૦ ૨

અમારી પ્રીત અપૂર્ણની પિયુ ખુબી બેદરકાર,
રસ સુગંધી તોય તિલ કેરી શી દરકાર;
સહજ કાંતિ રુપાળી ને મને જે મોહ ઉપજાવે. અગર૦ ૩

સુંદરતા વધતી ઘણી યુસુફ કેરી નિત્ય,
મેં જાણ્યું નક્કી હવે એવી પ્રીત ખચીત;
પતિવ્રતના પટંચલથી ઝુલેખા ખેંચીને લાવે, અગર૦ ૪

પી મદિરા સુણ ગાનનાં તાન મસ્ત તું હોઈ,
દેખ ન દુનિયામાં કંઇ કરિ કારીગીરી હોઇ;
નિપટ આ ખેલ દુનિયાનો ન ખોલ્યો ખોલીને લાવે. અગર૦ ૫

પ્યારી ઉર ધરી જરા શીખ હમારી માન,
નિજ નિર્મળ અંતર વિષે નસીબવાન જવાન;
શિખામણ વૃદ્ધ દાનાની અહો પ્રિય પ્રાણથી ફ્હાવે. અગર૦ ૬

મેં વચનો મીઠાં કહ્યાં, તેં કટુતાનો સાર,
પરમેશ્વર તુજ ભલું કરો, પરંતુ રે મુજ યાર;
બહુ છાજે કથન કડવાં, અહો, મીટે અધર લાવે. અગર૦ ૭

રચી ગાનપર ગાન તેં, મોતી પરોવ્યાં સાર,
આવ બેસ ખુબ તાનમાં ગા ખુશ હાફિઝ યાર;
રુડી મંદાકિનીનો હાર તને આકાશ પહેરાવે. અગર૦ ૮

બાલાશંકર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૮૪

નાદાન બુલબુલ

ભૈરવી ગઝલ

(મહોબ્બત ગેરસે તેરી છુડાદે યા રસૂલીલા)

ઉડો નાદાન મન બુલબુલ રહો, ગુલઝારમાં ના ના,
વફાઇ એક પણ ગુલની, દીઠી ભર પ્યારમાં ના ના. ૧
સુણાવો ગાનની તાનો, જઇને દ્વાર દર્દીને,
અરે બેદર્દીના દર્દે, રહો દરકારમાં ના ના. ૨
રહો જ્યાં ચંગ ને ઉપંગ, વીણા નાદ વાજે છે,
ઘડી આ બેવફાઇના, રહો દરબારમાં ના ના. ૩
કદાપી રાતભર રો તું, સહી શરદી ગરીબીથી
પરંતુ બોલ એ પ્યારે, જુલમગારે દીધો ના ના. ૪
સુકાશે તાહરૂં ગુલઝાર, પણે જો ગ્રીષ્મ આવે છે,
પ્રજળશે વિશ્વ વહ્નિથી, રહે તુજ પાંખડી ના ના. ૫
સુકોમળ પાંદડી ઉપર, ઉનાં અગ્નિ થકી તારાં,
અરે અફસોસ ! આંસુએ, અસર કાંઈ કરી ના ના, ૬
અબોલા પ્રીતમે તારી, દશા કેવી કરી ભારી,
કરૂણાથી રડી ગાતાં, નજર કાંઇ કરી ના ના. ૭
પુજારી થઈ ચડયો દ્વારે, અરે તે દ્વારમાં તારી,
કતલ કરતાં ખરે ! પ્યારે, અસર કાંઇ કરી ના ના. ૮
નથી અડકાતું ચુંટાતું, ફરે ફેરા તું પછવાડે,
ગરીબીની ગુમાનીએ, ગરજ કાંઇ ધરી ના ના. ૯
અરે એ પ્રીતમાં આખર, ન પ્રીતમ પ્રેમી પરખાશે,
જશે ગુલબંધ વન થાશે, ગુજર અંદર થશે ના ના. ૧૦
રૂવે તું રાતમાં જ્યારે, હસે ત્યારે ગુમાની ગુલ,
અરે [illegible] કરી ના ના. ૧૧

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સુગંધી વાસમાં ઉદાર, મફત છે જન્મથી તેમાં,
ન બાકી બોલની રાખી કૃપણતામાં જરા ના ના. ૧૨
વિધિના ઉલટા અંકો, સુવર્ણે કયાં થકી સુરભિ !
તને કોમળ અહો મન કેરી કોમળતા કરી ના ના. ૧૩
વળી જો એ સવારે સર્વ અંગોઅંગ ખીલવીને,
જઈ ઠરશે બીજે હાથે, વફાઈ કંઈ ધરી ના ના. ૧૪
બળાપા બાલનાથી, રાતભર રાકાપતિ દાઝયો,
સમુદ્રે જઈ પડયો શીતળ થવા શાંતિ રહી ના ના. ૧૫

બાલાશંકર

*

૮૫

નાયકનું પ્રાયશ્ચિત્ત

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

પાંખો નૂતન લાગતી સ્ફુટિત તે જોતો હસીને ઘડી
ને જોતો ભવવ્યોમ મુગ્ધ નજરે, જાણે ઉડું આ ઘડી;
જાણે અંબરમસ્તકે ચળકતા રંગો વડે વાદળી
આશાએ સરજી, ઉડી, સુભગતા પાંખો વિશે તે ભરી
ઓળંગું વળી એહ પણ પલકમાં, ને લોક સર્વે સ્થલે
ઊંચાં નેત્ર કરી વખાણ વદતા જોઈ રહે વિસ્મયે!
હા એ સ્વપ્ન! હતું શું સુંદર! ન એ પાંખો ન એ વાદળી,
ને એ લોકવખાણ–ભીષણ પડે છે કર્ણયુગ્મે હજી!
એ મૂર્ખાઇ વિશે ત્હને અવગણી.–દીઠો ન રે સ્નેહને!
તોયે ધૈર્ય ધરી તું તન્મય રહી, કેવી તું વ્હાલી મ્હને!
'ભાવિમાં ન કદાપિ એવું'–કયમ એ આપી શકું કૉલ હું
ભૂતજ્ઞાનથી ખિન્ન છેક થયલો,–માટે કહું આટલું:
કે પ્રીછું તુજ પ્રેમ, કોમલ સખિ, ને આ ઉરે હોય જે,
ગામ્ભીર્ય દ્રઢતા અને સરલતા, ત્હારાં જ તે લેખજે. ૧૪

બળવંતરાય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૮૬

ઉદ્‌ગાર

(ખંડ શિખરિણી)

વસ્યો હૈયે તારે :
રહ્યો એ આધારે :
પ્રિયે, તેમાં મારે પ્રણય દુનિયાથી નવ થયો !
નવા સંબંધોનો સમય રસભીનો પણ ગયો !
નહિ તદપિ ઉદ્વેગ મુજને :
નયન નિરખે માત્ર તુજને :
હરે દૃષ્ટિ, વ્હાલી, સદય મૃદુ તારી જ રુજને !
સદા રહેશે એવી :
સુધાવર્ષા જેવી :
કૃતી માનું, દેવી ! ક્ષણ સકલને જીવન તણી :
પ્રમત્તાવસ્થામાં નઝર પણ નાખું જગ ભણી !

મણિશંકર

★

૮૭

જૂનું પિયેરઘર

મન્દાક્રાન્તા

બેઠી ખાટે ફરી વળી બધી મેડીઓ ઓરડામાં,
દીઠાં હેતે સ્મૃતિપડ બધાં ઊકલ્યાં આપ રૂડાં :
માડી મીઠી, સ્મિત-મધુર ને ભવ્યમૂર્તિ પિતાજી,
દાદી વાંકી રસિક કરતી વાતથી બાળ રાજી;
સૂતાં સ્થાનો સજીવન થયાં, સાંભળું બોલ જૂના,
આચારો કૈં વિવિધ ઢબના નેત્ર ઠારે સહુના;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભાંડુ ન્હાનાં, શિશુસમયના ભાવના સોબતીઓ,
જ્યાં ત્યાં આવી વય બદલી સંતાય, જાણે પરીઓ.
તો યે એ સૌ સ્મૃતિછબી વિશે વ્યાપી લે ચક્ષુ ઘેરી,
ન્હાની મોટી બહુરૂપી થતી એક મૂર્તિ અનેરીઃ
ચોરીથી આ ઘડી સુધી મહીં એવી જામી કલેજે
કે કૌમારે પણ મુજ સરે બાલવેશે સહેજે !
બેસી ખાટે પિયરઘરમાં જિંદગી જોઈ સારી
ત્યારે જાણી અનહદ ગતિ, નાથ મ્હારા, ત્હમારી. ૧૪

બળવંતરાય

*

૮૮

સરસ્વતીચન્દ્રનો સન્યાસ

(ગઝલ)

" અહો ઓ જીવ મ્હારા રે ! દઈ આ દંશ દારાને,
" ઘટે ના ભોગ-સંસાર, ઘટે ના શાંત સન્યાસ. ૧

" શરીરે ભસ્મથી છાયો, ઉરે અત્યંત સંતાપ્યો,
" ઉંડો જ્વાળામુખી જેવો,–હવે સંન્યાસ આ તેવો ! ૨

" તજી ત્હેં ત્યાં પડી છુટી સરિતા અબ્ધિમાં સુતી !
" ગિરિ ! એ સાંકળી તુંને નહીં તોડી કદી તુટે. ૩

" જડાઈ ભૂમિમાં સ્થિર, ઉંચે આકાશ ઉદ્‌ગ્રીવ
" થઈ ત્હારે રહ્યું જોવું નદીનું અબ્ધિમાં રોવું. ૪

" હવે સ્વચ્છન્દચારી હું ! યદૃચ્છાવેષધારી હું !
" પતંગો ઉડતી જેવી—હવે મ્હારી ગતિ તેવી. ૫

" ઉડે પક્ષિગણો જેમ, હવે મ્હારે જવું તેમ;
" સમુદ્રે મોજું ર્‌હે તેવું હવે મ્હારે ય છે ર્‌હેવું. ૬

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

" નહી ઉંચે—નહી નીચે મળે આધાર, ઘન હીંચે
" નિરાધાર--નિરાકાર;--હવે મ્હારીય એ ચાલ. ૭

" સ્ફુરે પોતે, ન દેખાય, કુમુદની ગન્ધ ગ્રહી વાય
" અરણ્યે એકલો વાયુ ! જીવન એ ભાવિ છે મ્હારું. ૮

" જાહાંગીરી ફકીરી એ! લલાટે છે લખાવી મ્હેં!–
" પ્રજા એ હું–'નૃપાળ' એ હું! ઉરે, ઓ એકલી, તું તું! ૯

ગોવર્ધનરામ

*

૮૯

ચક્રવાકમિથુન

પ્રસરી રહી ચોપાસ શાખાઓ શૈલરાજની :
ન જણાય. જશે કેવી સંધ્યા એ મધ્ય આજની ! ૧

સરિતનાં જલ કૃષ્ણ જરા થયાં,
કિરણ સૂર્યતણાં શિખરે ગયાં;
સભય નાથ પ્રિયા હૃદયે ધરે,
વિરહસંભવ આકુલતા કરે ! ૨

ઝાંખાં ભૂરાં ગિરિ ઉપરનાં એકથી એક શૃંગ,
વર્ષાકાલે જલધિજલના હોય જાણે તરંગ !
પાસે સામે તમ પ્રસરતાં એક ઉદ્ગ્રીવ જોય,
ભીરુ શ્યામા પણ નયનમાં આવતું અશ્રુ લ્હોય. ૩

વિહગયુગ્મ કિશોર રસજ્ઞ એ,
રસ મહીં જ પરસ્પર મગ્ન એ,
નિભૃત અત્ર અહર્નિશ આવતું;
રમણ આચરવા મન ભાવતું. ૪

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઊંચે બેસી રવિઉદયને જેહ સાથે વિલોકે,
ઘેલાં જેવાં ક્ષણ સ્મૃતિ થતાં જે દિસે હર્ષશોકે;
ઘાટાં ભીનાં વિટપ પર એ ત્યાં નિહાળે સુવર્ણ,
માણિક્યોથી ગ્રથિત સરખાં રમ્ય જ્યાં થાય પર્ણ. ૫

હરિત નીલ સુદૂર વનસ્થલો—
પર મળી સુકુમાર મૃગો રમે;
ઉપવનો તણી સંવૃત આવલી—
મહિં જવા પ્રણયી તરુણો ભમે! ૬

ન્હાનાં ન્હાનાં ક્યહિં શુચિ સરો કચ્છ ઉત્તાન રમ્ય,
સ્નેહે જોવા થકી ઉપજતી ભાવના કૈં અગમ્ય!
આધું આધું મુદિત રવનું ચિત્ર સંગીત થાય,
શાનો ક્યાંથી કંઈ નિસરતો મિષ્ટ આમોદ વાય! ૭

અસર સુંદર અદ્દભુત રંગની,
સકલ સૃષ્ટિ નવીન ખરે બની;
રવિમરીચિ બધે હિમને હરે,
ગહનમાં તદનન્તર ઊતરે. ૮

શાખાઓમાં તરુવર તણી ચક્રવાકી છુપાતી,
શોધી કાઢે દયિત નયનો, જોઈને હૃષ્ટ થાતી;
ચંચૂ ચંચૂ મહિં લઈ પછી પક્ષને પક્ષમાં લે,
ક્રીડા એવી કંઇ કંઇ કરે મૌગ્ધ્યમાં દંપતી તે. ૯
સુયુત બે ચરણો થકી ઊડતાં,
પવનથી પડતાં કંઈ બૂડતાં;
વિમુખ એકલી ન્હાતી પ્રિયશિરે,
પતિ જઈ અભિષેક કદી કરે. ૧૦

કાંઠે બેસી નજર કરતાં આત્મછાયા જણાય,
બીજાની ત્યાં પ્રતિકૃતિ ભણી એક દૃષ્ટિ તણાય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પૂરાં અંગો નહિં કંઇ દિસે, પ્રેમ તો તોય વાધે,
જોતાં જોતાં મુખ અવરનું ગાઢ આશ્લેષ સાધે! ૧૧

પ્રણયની પણ તૃપ્તિ થતી થથીઃ
પ્રણયની અભિલાષ જતી નથીઃ
સમયનું લવ ભાન રહે નહીંઃ
અવધિ અંકુશ સ્નેહ સહે નહીં! ૧૨

હાવાં રક્ત દ્યુતિ ઉડી જતાં થાય વૃક્ષો સરોષ,
હાવા થંડી મૃદુ વહનથી સૂચવે છે પ્રદોષ;
આકાશે જ્યાં હતી વિચરતી દેવતાઓ ત્યહીંથી,
જાગ્યાં પ્રેમી વિરલ સુખની મોહનિદ્રા મહીંથી. ૧૩

વિરહ સંભવને વિસર્યાં હતાં,
બની નિંકુશ એય ફર્યાં હતાં;
જવનિકા ત્રુટતાં સ્મૃતિનાશની
નિકટ મૂર્તિ ઉભી વિધિપાશની! ૧૪

અનુભવે, ન છતાં, ક્ષણ એક તે,
વિવશ, મૂઢ, નિરાશ જ છેક તે;
સહુ થનાર ક્રમે નઝરે વહ્યું,
રુદન અન્તરમાં ઉછળી રહ્યું! ૧૫

અંધારાનાં પ્રલયજલથી યામિની પૂર્ણ ઘોર,
સ્વેચ્છાના વા કુટિલ કૃતિના મંદ્ર અવ્યક્ત શોર,
ઊંડાણોમાં પડી સુઈ જતો નિષ્ઠુરપ્રાણ કાલઃ
આભાસોથી થતું યુગલ ઉન્મત્ત એ સ્નેહબાલ! ૧૬

થઇ તથાપિ વિમુક્ત પ્રયાસથી,
લઈ વિદાય નદીતટ પાસથી;
મિથુન એહ ચડે અવકાશમાં,
સ્થિતિ કરે દિનતેજ સકાશમાં. ૧૭

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અવર કાંઇ હવે નથી દેખતાંઃ
અવર કાંઈ હવે નથી લેખતાં:
ચપલ, આખરની, ક્ષણ એ છતાં,
ઉભય જીવન એક થતાં દિસે! ૧૮

ધીમે ધીમે ગતિ કરી જતો પશ્ચિમે સૂર્ય જેમ,
ઊડી બન્ને ગ્રહણ કરતાં ઉન્નત સ્થાન તેમ;
દૃષ્ટિ પ્રેરે વિતત ગગને, કાંતિ કૈં ના જણાય,
આછી આછી રસરહિત ત્યાં વાદળીઓ તણાય. ૧૯

ઉદધિને રવિબિંબ હવે અડે,
અતિ સમુચ્છ્રિત તેય હવે ચડે,
ક્ષણ લગી પરિરંભ કરી રહે,
હૃદય કંપિત સાથ ધરી રહે! ૨૦

રોમે રોમે વિરહભયની વેદનાથી બળે છે,
છૂટી છૂટી, સહન ન થતાં, મત્ત પાછાં મળે છે;
વેળા થાતાં વિધિદમનની ગાત્ર ખેંચાય સામાં.
પ્રેમી બંને ધૃતિ અતિ છતાં થાય સંમૂઢ આમાં. ૨૧

ટળવળે નિરખી રચના વને
તરફડે સમજી રચનારનેઃ
શ્વસન દુઃખિત છેવટ સારતી,
પ્રિતયમા વચ આમ ઉચારતીઃ– ૨૨

"પાષાણોમાં નહિ નહિ હવે આપણે, નાથ! રહેવું,
શાને આવું, નહિ નહિ જ, રે! આપણે, નાથ! સ્હેવું;
ચાલો એવા સ્થલ મહિં, વસે સૂર્ય જેમાં સદૈવ,
આનાથી કૈં અધિક હૃદયે આર્દ્ર જ્યાં હોય દૈવ!" ૨૩

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રવદતાં અટકી ગઈ એ અહીં,
અધિક ધીરજ ધારી શકી નહીં;
થઇ નિરાશ હવે લલના રુવે,
મૃદુલ પિચ્છ થકી પ્રિય તે લ્હુવે ! ૨૪

પણ હજી દિન શેષ રહ્યો જરા,
નઝર ફેરવી જોઇ બધી ધરા;
પ્રણયવીર લહી સ્થિરતા કહે,
અગર જો રુજ અંતરમાં સહે;— ૨૫

હા ! શબ્દો આ સરલ સરખા મર્મને તીવ્ર ભેદે,
ગર્ભાત્માને સ્ફુરિત કરતા ધૈર્યને છેક છેદે;
“ લાંબા છે જ્યાં દિન પ્રિય સખી ! રાત્રિએ દીર્ઘ તેવી,
આ ઐશ્વર્યે પ્રણયસુખની હાય આશા જ કેવી ! ૨૬

“ અવર કાંઈ ઉપાય હવે નથીઃ
વિરહ, જીવન, સંહરીએ મથીઃ
ગહનમાં પડીએ દિન દેખતાં
નયન મીચી કરી દઇ એકતા. !” ૨૭

× × ×

પાછું જોતાં દ્વિજયુગલને અન્યથા થાય ભાસ,
ઊંડું ઊંડું દિનકર સમું કૈંક દેખાય હાસ;
“આહા! આહા! અવર દુનિયા! ધન્ય!” એ બોલતામાં
નીચે નીચે ઉતરી પડતું વેગથી દંપતી ત્યાં. ૨૮

અધિક એહ પ્રકાશ થતો જતો,
જવ જનાર તણો વધતો જતો;
અમિત એ અવકાશ તણી મહીં,
કયહિં અચેતન એક દિસે નહીં ! ૨૯

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૯૦

બિલ્વમંગળ

છુપી ઊંઘે ઘનપડ મહીં તારલા વ્યોમ અંકે,
નિદ્રા મીઠી ગિરિ નદી અને વિશ્વ આખુંય લે છે;
ને રૂપેરી શ્રમિત દિસતી વીજળી એક સ્થાને,
સૂતી સૂતી હસતી મધુરૂં સ્વપ્ન માંહીં દિસે છે! ૧
આવી રાતે ધ્વનિ કરી મહા શ્યામ વ્હેતી યમુના,
તેના બ્હોળા જલ ઉપરની ભેખડે કોણ છે આ ?
કૂદી નીચે જલ સમીપ તે માનવી આવી ઉભું,
ને શોધે છે કંઈ પણ કશું હાથ તેને ન આવ્યું. ૨
એવામાં ત્યાં શબ જલ પરે કોઈ આવે તણાતું.
હોડી તેને સમજી જલદી જોરથી ઝાલી લીધું;
ને આ ચાલ્યો પુરુષ તરતો ઉપરે તેની બેસી,
હર્ષે બોલ્યો "પ્રિય, નકી થશે આજ તો આશ પૂરી." ૩
ત્યાં તો અભ્રે ધવલ ભડકા વીજળીએ કર્યા શા,
તેથી સર્વે તરુ નદી અને પ્હાડ તેજે છવાયાં;
ગાજી ઉઠયું ચમકી વન આ મેઘની ગર્જનાથી,
નિદ્રામાંથી મયૂર ટહુકયા હર્ષથી જાગી ઉઠી! ૪
છો ઉઠીને મયુર ટહુકે; પ્હાડ ગાજે ભલેને,
તેમાંથી તેં મગજ નરનું કોઈથી એ ન જાગે!
દૃષ્ટિ તેની શબ પર હતી ત્હોય જોઈ શકે ના.
છોને આખું જગત સળગી વીજળીથી બળે આ! ૫
તેની પત્ની, હૃદયવિભૂતિ, સ્નેહની જે સરિતા,
તેની પાસે ઝગર ઘસડી જાય છે લેઈ હાવાં;
આલેખાયું હૃદયપટમાં ચિત્ર વ્હાલી તણું છે,
અંગોમાંથી જીવન સઘળું ત્યાં જ આવી રહ્યું છે. ૬

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દ્દોરાતો આ પ્રિયજન કને આમ આશા ધરીને
પ્હોંચી ઉભો શબ ઉપરથી ઉતરીને કિનારે;
પાસે મૂકી મૃત શરીરને મસ્ત પ્રેમી વદે છેઃ—
"દીવા મ્હારી પ્રિય સખી તણા ઓરડાના દિસે તે." ૭

અન્ધારામાં ત્વરિત પગલે ડોલતો ચાલતો આ,
આવી પ્હોંચી પ્રિયગૃહ કને જોઈ ઊંચે ઉભો ત્યાં;
ગોખેથી ત્યાં લટકી ઝુલતું કાંઈ દોરી સમું છે,
ઝાલી તેને ઉપર ચડીને ગોખ માંહીં ઉભો તે. ૮

દીઠી તેને હૃદય ધડકે જેમ ચીરાઈ જાતું,
દીઠી તેને અવયવ બધા પિગળી જાય છે શું;
દિસે તેને ચકર ફરતો કંપતો ઓરડો એ,
કામી પ્રેમી અનિમિષ રહી પ્યારીને નિરખે છે! ૯

જોઇ લેજે ફરી ફરી સુખે પ્રેમનું સ્થાન પ્રેમે,
આવી મીઠી સુખની વખતે કોઈ વેળા ન આવે;
આવી પ્રીત તુજ ન વખતે હોય કાલે પ્રભાતે,
આ આશાનું મધુર સુખ તો આજ ઉડી જ જાશે. ૧૦

જોઇ લેજે ફરી ફરી ભલે દૂરથી જોઇ લેજે,
ઇચ્છે તેવું સુખ અનુભવી આજની રાત લેજે;
ત્હારે માટે દિવસ ઉગતાં કાંઈ જૂદું જ ભાગ્ય,
ત્હારે નિર્મ્યો કરુણ પ્રભુએ કાંઈ જૂદો જ માર્ગ! ૧૧

જોને તારી યુવતી રમણી શાન્ત નિદ્રસ્થ આ છે,
ને વેલી શું શરીર સુખમાં શાન્ત શૈયા પરે છે;
નિદ્રા મીઠી કર સુખભર્યાં ફેરવે છે કપાલે,
શું મૃત્યુથી કબજ થઇને અંગ સર્વે ઢળ્યાં છે! ૧૨

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નિદ્રાનું આ સુખ ત્યજી દઇ ઉઠીને સુંદરી તું,
ચાંપી લેને હૃદય હૃદયે મિત્રનું સુંદરી તું;
એ હૈયાનો રસ તુજ પરે ખૂબ વર્ષી રહ્યો છે,
રાત્રિના બે પ્રહર સુખમાં પૂર્ણ માણી હવે લે! ૧૩

આ રાત્રિમાં તુજ પ્રિય કને મીઠડાં ગીત ગાવાં,
ત્હારી તેની જરૂર કરવી આજ તો તૃપ્ત આશા;
ત્હારી કાંઈ મધુર સુખમાં આજ છે ઝૂલવાનું,
કાલે તો કો નવીન રસના સિન્ધુમાં ડૂબવાનું. ૧૪

પેલો કામી પુરુષ હજુ ત્યાં ગોખ માંહીં ઉભો છે,
તેનાં કામી પ્રણયી નયનો પ્રેમીને નીરખે છે;
ત્યાં દીવામાં ચડચડી મર્યું એક ભોળું પતંગ,
જોતો લાગ્યો સ્થિર નયનને ફેરવી ત્યાં યુવાન! ૧૫

બોલી ઉઠ્યો, "અહહહ પ્રભુ! સ્નેહની આ દશા શી?
"ઓહો કર્તા! તુજ કરણીમાં આવી તે ક્રૂરતા શી?
"પ્રેમી ભોકતા પ્રણયી હૃદયે ભોજ્યની પાસ આવે,
"તે ભોક્તાનું જિગર કુમળું ભોજ્ય તે કેમ બાળે? ૧૬

"કાંઇ મીઠું સુખ નકી હશે પ્રેમીને બાળવામાં,
"ને કૈં તેથી વધુ સુખ હશે પ્રેમીને દાઝવામાં;
"બાળી દે તો–પ્રિય–સખિ–મને!" એટલું બોલી દોડી,
સૂતેલીના હૃદય સહ તે ધ્રૂજતી છાતી ચાંપી! ૧૭

જાગી બોલી ચમકી લલના, "જીવના જીવ મારા!
"શું અત્યારે તુજ સખી કને આમ આવ્યો જ વ્હાલ!"
ને બન્ને એ હૃદય ધડક્યાં સાથ સાથે દબાઇ,
ભાની સૂતાં પ્રણયી સુખિયાં શાન્ત પામ્યાં સમાધિ. ૧૮

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ બન્નેની દૃઢ ક્ષણ મહીં છૂટશે ગ્રંથિ હાય!
કેવો મીઠો સમય સુખનો ત્હોય કેવો ક્ષણિક!
જૂનાં થાતાં મધુર સુખડાં ચિત્ત શોધે નવાંને,
ને આશામાં વખત સઘળો આમ પ્રેમી ગુમાવે! ૧૯

સ્થાયી ક્યાંએ સુખ નવ મળે, સ્થાયી આશા ન ક્યાંએ,
રે! સંધ્યાની સુરખી વત સૌ સ્નેહના રંગ ભાસે;
ને આશામાં મધુર સુખ તે તૃપ્તિમાં કેમ છે ના?
રે! ત્હોયે સૌ હૃદય ધરતાં તૃપ્તિની કેમ આશા? ૨૦

જે છે તે છે સુખ દુઃખ અને તૃપ્તિ આશા અહીં તો,
જે પામો તે અનુભવી સુખે સ્નેહી લેજો તમે તો;
સંયોગી એ સુભગ દિલડાં તૃપ્તિનું આજ લ્હાણું,
ઉંડો ઉંડો અતિ સુખ મહીં ભાન ના ભૂલવાનું. ૨૧

ધીમે અર્ધી રવિકર વતી પોયણી જેમ ખીલે,
બન્ને તેવી મૃગનયનીની આંખડી ઊઘડે છે;
તે આંખો તો પીયૂષ પિયુનાં અંગને લેપી દેતી,
એ આંખોથી વશીકરણ શી પ્રેમમૂર્ચ્છા વહેતી! ૨૨

ને ઘેરાતાં નયન પિયુનાં ઊઘડયાં દીર્ઘ સ્નિગ્ધ—
અર્પી દેતાં હૃદય પ્રિયના પાદમાં જેમ હોય;
પી લેઈને શરીર પ્રિયનું નેત્રથી નેત્ર ચોટયાં,
મીઠા ભાવે રતિમય તહીં પૂર્ણ સત્કાર પામ્યાં. ૨૩

એ દૃષ્ટિના અમીઝરણમાં ગાન દૈવી ગવાતું;
બન્ને આત્મા રસમય થતાં ઐક્યનું પાન થાતું;
એ દૃષ્ટિમાં લય થઈ ગઈ વિશ્વની સૌ ઉપાધ,
વળી વ્હેતી સતત ગતિએ તેમ ત્યાં સ્તંભી ઉભા. ૨૪

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ના ના રે રે ! વખતનદ તો જાય ચાલ્યો સપાટે,
તે રોકાતો પલ પણ નહીં પ્રેમીનાં કાર્ય માટે;
બિચારાંની સફળ ઘડીઓ લેશ ના દીર્ઘ થાતી,
ઓહો ! એ તો જલદી જલદી આવી કે ઉડી જાતી. ૨૫

જ્યારે બન્ને રસમય દિલો સાથ સાથે દબાયાં,
ત્યારે તેના ગૃહ ઉપર કૈં વાદળાં દોડતાં'તાં;
ને હાવાં તે ધનદલ સહુ વિખરાઇ ગયાં છે,
તારા સાથે શશી ચળકતો પશ્ચિમે ઉતરે છે. ૨૬

ઓહો મીઠું જરૂર દિસતું તૃપ્તિનું આજ લ્હાણું,
કેવું ઘેલું કૂદી કૂદી ઉડી ગીત ગાતું ચકોરૂં !
કેવાં નાચી પ્રતિ વીચિઉરે ચન્દ્રનું બિમ્બ ધારે,
ને વાયુના અધર ફરકે પુષ્પના ઓષ્ઠ સાથે. ૨૭

હિમે ઢાંકયા ગિરિવર તણા શૃંગ શૃંગે શશી છે,
ને ગુલ્મોના પ્રતિ ફુલઉરે ભૃંગ બાઝી રહ્યા છે;
આજે કયાંએ વિરહદુ:ખનાં મ્લાનિ કે અશ્રુ છે ના,
કયાંએ છે ના જગત પરની સર્વવ્યાપી કટુતા. ૨૮

પૂર્વે લાલી ચળકતી દિસે આભમાં કેસુડાં શી,
જે જોઈને કલરવ કરી ઉડતાં કેક પક્ષી;
પિયુ સાથે શયન કરતી સાંભળી સુંદરી તે
બોલી, "મારા પ્રિયતમ ગઇ રાત્રિ ચાલી અરે રે !" ૨૯

આહા ! અન્તે જનહૃદયને બોલવાનું "અરેરે !"
કંપી રહેતાં જીગર સુખમાં ઉષ્ણ નિઃશ્વાસ આવે;
આંસુડાં જ્યાં નયન પરથી હર્ષનાં ના સૂકાયાં,
ત્યાં તો નેત્રો દુઃખમય બને આંસુની [illegible] [illegible] ! ૩૦

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શોટી મ્લાનિ પિયુ હૃદયને સાંભળી તે “ અરેરે ! ”
ને અંગોમાં દુઃખમય અરે મ્લાનિની સુસ્તી આવે;
ફેંકી દૃષ્ટિ અતિ દુઃખભરી પ્યારીનાં નેત્ર સામે,
જે દૃષ્ટિમાં દુઃખમય અમી વ્હાલનું વર્ષી રહે છે. ૩૧

બન્ને ઉઠી શિથિલ પગલે ગોખમાં આવી ઉભાં,
ભારે હૈયે કુદરત તણું શાન્ત સૌંદર્ય જોતાં;
ઉગે છે ત્યાં જળહળ થતો પૂર્વમાં લાલ ગોળો,
નાચી રહે છે કિરણુ સલિલે રેડતાં રંગ રાતો. ૩૨

“કેવું વ્હાલા, ખૂબસૂરત છે વિશ્વનું રૂપ ભવ્ય !
“નાચે કેવો સુખમય તહીં ઢેલ સાથે મયૂર !
અશ્રુ ઝીલે પ્રિયતમ કને હેતથી તે મયૂરી ,
“ને તે દે છે મયૂર પ્રણયી પ્રેમની ચીસ પાડી. ૩૩

“સુખી અશ્રુ તુજ પ્રિય સખે ! ગાલથી લૂછી નાખું,
“જાવું ના ના, મુજ સહ રહે, એટલું નાથ યાચું;”
ખોલી એ ત્યાં નજર યમુના તીર પાસે પડે છે,
ને ત્યાં પેલું શબ નિરખતાં નાથને એ પૂછે છે. ૩૪

“જોને વ્હાલા ! મૃત શરીર કો કેમ ત્યાં છે પડેલું !
“રે રે ! શું ના જગત પર છે કોઈ એ મિત્ર તેનું ?
“રોવા તેને જગ પર નથી કોઇ ના દાહ દેવા !
“વ્હાલા તેનું સુખમય હશે મૃત્યુ કેવું થયું હા !” ૩૫

જોઈ તેને પ્રણયી વદતો શાન્ત ગંભીર વાણીઃ—
“હું આવ્યો છું ઉતરી યમુના રાત્રિએ હોડી માની;
“વ્હાલી ! તે એ શબ જરૂર છે, મિત્ર તેનો બનું હું
“ચાલો તેને નદીતટ જઈ અગ્નિનો દાહ દેશું.” ૩૬

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આભારે કે પ્રણય ઉભરે શીષ નીચું નમાવે,
ને પ્યારાના હૃદય સહ એ સુન્દરી ગાલ ચાંપે;
ત્યાં તો “વ્હાલા, સરપ લટકે ગોખની બારીએ છે,”
બોલી એવું કૂદી પડી નીચે સુન્દરી ગાભરી એ. ૩૭

જોઈ તેને પ્રિયતમ કહે ઉરથી ઉર ચાંપીઃ—
“ આવ્યો હું તો ઉપર ચડી એ સાપને દોરી માની;”
સુણી આવું ચકિત થઈને મૂક વિચારતી કૈં,
ચિન્તાવાળાં સજલ નયને સ્વામીને જોઈ રહેતી. ૩૮

ત્યાં હોલાયે છત ઉપરથી ઝૂલતો એક દીવો,
હાંડીમાંથી સરકી નિકળ્યો ધૂમ્રનો શ્યામ ગોટો;
તે જોઈને દઢ થઈ જરા ઉચ્ચરે આમ શ્યામાઃ—
“ મ્હારા વ્હાલા ! સુર ! હૃદયથી દાસ તું ઇશનો થા ! ૩૯

“ ફાની છે આ જગત સઘળું અન્ત આ જીવવાને,
“ જે છે તે ના ટકી કદિ કહે સર્વદા કાલ ક્યાંએ;
“ શોધી લેને પ્રિય પ્રિય સખે ? સર્વદા જે રહેશે,
“ આશા તૃપ્તિ વિભવ સુખની તુચ્છ સૌ છોડી દેને ! ૪૦

“ હું ત્હારીને મુજ પણ સખે ! પ્રેમી આ દિલ ત્હારૂંઃ
“ તે જાણીને હૃદય મમ તો આજ ચીરાઈ જાતું;
“ ત્હારૂં તે ના તુજ રહી શકે તૂટશે સર્વ મ્હારૂં,
“ માટે છોડી ‘તુજ’ ‘મુજ’ હવે દાસ થા ઇશનો તું ! ૪૧

“ આ દીવો જે તુજ ગૃહ બધું તેજથી પૂરી દેતો,
“ દીપ્તિહીણો તિમિરમય છે ધૂમ્ર તો અંત તેનો;
“ ભોળા ત્હારા હૃદય સહ આ પ્રેમનું જે શરીર,
“ તેતો વાયુ વતી ઉડી જતી [illegible] ! ૪૨

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

“ શું છે હૂંમાં ? સુખરૂપ તને દેહ આ ના થવાની.
“ વ્હાલા, તેને મરણ પછી તો કાષ્ઠમાં બાળવાની;
“ ટેકો જ્યારે તુજ હૃદયનો કોઈ ક્યાંએ ન રહેશે,
“ રોતાં ત્યારે જીવિત સઘળું પૂર્ણ તે કેમ થાશે ! ૪૩

“ તૈયારી તું પ્રિયતમ કરી મૃત્યુની લે અગાડી.
“ ને મ્હારો તું કર ગ્રહી મને સાથ લેને ઉપાડી:
“ તોડી ભીંતો તિમિરગઢની દિવ્ય સ્થાને ઉડી જા
“ ને તે માટે સુર હૃદયથી દાસ તું ઈશનો થા ! ૪૪

“ તેં શીખાવ્યો રસ ઉર ભરી પ્રેમ સંસારનો જો,
“ દોરી જા તું મુજ ઉર હવે દૂર સંસારથી તો;
“ શું શીખાવું શિખવ મુજને પ્રેમ વૈરાગ્યમાં તું,
“ જાગી ચેતી ઉઠ ઉઠ હવે, ઊંઘ વા સર્વદા તું ! ” ૪૫

ઊંડું ઊંડું હૃદય ઉતરી સાંભળી આ રહ્યું'તું,
ને પ્રેમીના મગજ ઉપરે ઉષ્ણ લોહી ફરન્તું;
નિદ્રામાંથી દિવસ ઉગતાં ઉઠતો જેમ હોય,
રાતું તેનું મુખ ત્યમ દિસે શાન્ત ગંભીર ભવ્ય ! ૪૬

દૃષ્ટિ ફેંકી પ્રિયમુખ ભણી પ્રેમઔદાર્યભીની,
બોલ્યો વાણી ગદ્‌ગદ થઈ મેઘની ગર્જના શી:-
“ રે કલ્યાણી ! સખિ ! ગુરુ ! પ્રિય ! પ્રેમની દિવ્ય જ્યોતિ !
“ ત્હારે પન્થે વિહરીશ હવે જાળ જંજાળ તોડી ! ૪૭

“ સંસારીને શિખવીશ હવે સ્નેહ, વૈરાગ્ય, ભક્તિ,
“ ને અન્તે હું મરીશ સુખમાં ઇશનું નામ બોલી;
“ ચાલો ચાલો નદીતટ પર ઝુંપડી બાંધીશું, ને
“ વ્હાલા મ્હારા પરમ પ્રભુના ગીત ગાશું જ પ્રેમે ! ૪૮

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"શૃંગારી આ હૃદય તુજ ક્યાં ? શાન્ત વૈરાગ્ય તે ક્યાં ?
"સંસારી આ તુજ હૃદયમાં જ્ઞાનનું ઉગવું ક્યાં ?
"શું વિચારૂં ? મુજ મગજ તો બાવરૂં આ બને છે,
"શું વિચારૂં ? મુજ હૃદયમાં આસુડાં ઉભરે છે ! ૪૯

"જન્મને જીવનાં કૃત્યો છે આકસ્મિક સૌ અરે,
"પાસા ફેંકે જનો સર્વે, દા દેવો હરિ હાથ છે. ૫૦
"'કરૂં છું,' તે 'કર્યું મેં'' જૂઠું એ અભિમાન હા !
"કરી તે શું શકે પ્રાણી આ અનન્ત અગાધમાં ?" ૫૧

પણ પીયુકરમાં લટકી પડી,
"નહિ પિયુ" લવતી રહી સુન્દરી !
પિયુ રહ્યો મુખ એ નીરખી અને–
જલ તણી ઝરી પાંપણને ભરે ! ૫૨

કલાપી

★

૯૧

તદ્‌ગુણ

પરિવ્રાજિકા યશોધરાઃ—

(અનુષ્ટુપ્)

"અરહંતતણા ઊંડા હૃદયે કો સમે પડે
પૂર્વાવસ્થાતણી છાયા ? ભગવન્ ! પૂછું આદરે. ૧
છાયા એ અર્પતી કાંઇ લાઞ્છનો ઉર શુદ્ધને ?
નિર્વાણશાન્તિમાં એથી પડતો ભંગ કો ક્ષણે ?" ૨
શઙ્કાઓ દીનભાવે એ જિજ્ઞાસુ પૂછતી સતી;
દયાસિન્ધુ મહાત્મા ત્યાં બુદ્ધ દે [illegible]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બુદ્ધ ભગવાન:—

(વસન્તતિલકા)

" સાધ્વી ? તું જો ! ઉદધિમાં અતિ દૂર પેલું,
જ્યહાં ચુમ્બતાં ઉદધિવ્યોમ તહિં ઠરેલું.
એકાગ્ર ધ્યાન ધરતું શશિબિમ્બ શોભે,
લાંબો પટો પસરી કૌમદીનો જલૌઘે. ૪

ને ધન્ય આ પળ વિશે સહસા જ પેલી
નૌકા અલક્ષ્ય સરતી તિમિરોદરેથી
આવી કરે મધુર કૌમદીમાં પ્રવેશ,
ધારે અલૌકિક છબિ ધરી શુભ્ર વેશ; ૫

એ ચન્દ્રનો નવ કરંતો સમાધિભંગ,
પોતે ધરે શશીનો શાન્તિતણો જ રંગ,
નૌકાસ્વરૂપ ક્ષણ તેહ વિલુપ્ત થાતું,
ને કૌમુદીજળ વિશે જઈ એ સમાતું." ૬

પરિવ્રાજિકા યશોધરા:—

(અનુષ્ટુપ્)

" સત્ય, એ જોઉં છું સર્વ, અર્થ ના સમજું કંઇ;
ભેદ હેનો બતાવો ને, ભગવન્ ! જ્ઞાનના નિધિ ! " ૭

બુદ્ધ ભગવાન:—

(વસન્તતિલકા)

સાધ્વી ! ત્હને કહું હું આજ નિગૂઢ એક,
અજ્ઞાન પામર લહી સકશે ન ભેદ;
નિર્વાણનું અકલ રૂપ ન મન્દ જાણે,
શાન્તિજલે લહરિનો સ્થિતિભંગ માને ! ૮
નિર્વાણસિન્ધુજલમાં કદી ના વિકાર;
આભાસ થાય કદી, અન્ય જ એ પ્રકાર;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મ્હારા અગાધ હૃદયે બનિયા બનાવ;
ત્હેમાંથી એક વરણું, સુણ્ય ધારી ભાવઃ— ૯

(અનુષ્ટુપ્)

મથનો મ્હેં કર્યાં ઊંડાં બોધિ વૃક્ષતળે રહી,
ચિત્રો નાના પ્રકારોનાં પ્રગટયાં ને ગયાં શમી, ૧૦

અન્તે આનન્દસિન્ધુના જળમાં ખોળતું મ્હને
પ્રગટયું તીવ્ર કો ઊંડું સંવેદન કહું ત્હને; ૧૧

પામ્યો હું સહસા ત્ય્હારે અપ્રમેય દશા નવી,
ખરો નિર્વાણનો સિન્ધુ રેલાયો હૃદયે રમી. ૧૨

(વસંતતિલકા)

નિર્વાણ એ અનુભવ્યો સતત પ્રવાહી
વર્ષો અનેક લગી, શાન્તિ રહી છવાઈ;
તો એ ઊંડા અનુભવો કહીં ભિન્નભાસી
એ શાન્તિમાં પ્રગટતા પછી જાય ન્હાશી. ૧૩

જો એક વેળ બનિયું, ન બન્યું કદી જે;—
હું ધ્યાનમાં સ્થિર રહ્યો, નવ લક્ષ બીજે;
ને તે ક્ષણે મધુર મૂર્તિ યશોધરાની
એ ધ્યાનમાં સ્ફુરતી જો ! પ્રગટી જ છાની. ૧૪

આભૂષણો વળી દુકૂલ જ રાણીજોગાં
સર્વે ગયાં સરી, અને પ્રગટયાં જ બીજાં,
સાદાં, તથાપિ કંઈ દીપિત દિવ્ય તેજે,
તે ધારતી મૃદુલ કાન્તિ નિહાળી મ્હેં તે. ૧૫

(અનુષ્ટુપ્)

નૌકા પેલી સરે જ્યોત્સ્નાપૂરમાં તે સમી સ્થિતિ
દિવ્યતા પામતી ત્હારી મધુરી મૂર્તિની હતી, ૧૬

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(વસન્તતિલકા)

એ શુદ્ધ મૂર્તિ તુજ આ હૃદયે સ્ફુરંતી
નિર્વાણકૌમુદીજળે દીઠી મ્હેં સરંતી;
નિર્વાણમાં નવ થયો કંઈ તેથી ભંગ,
નિર્વાણ કેરું બની તું રહી દિવ્ય અંગ. ૧૭

(અનુષ્ટુપ્)

દિવ્ય સંવેદનો હેવાં અરહંત વિના બીજા
ભોગવે ના કદી, તો શી પૃથગ્જનતણી દશા! ૧૮
નિન્દે પૃથગ્જનો હેવા બાહ્ય નિર્વાણભંગને;
તલ્લકર્દમમાં સ્હોટયા પામે શું ગિરિશૃઙ્ગને? ૧૯

નરસિંહરાવ

*

૯૨
દર્શન

(અનુષ્ટુપ્)

માથે મધ્યાહ્નનો સૂર્ય તાપથી દિલને દહે,
સ્વેદથી આર્દ્ર કો પાન્થ નીસાસા નાખતો ભમે. ૧

(દ્રુતવિલંબિત)

પ્રણયિની હૃદયે સ્મરતો હતો,
હૃદયને સ્મર તો દહતો હતો;
મૃદુલભાવભીની સ્મૃતિ પૂર્વની
ભજવતી રસકેલિ પ્રિયાતણી. ૨
વિવશ ચિત્ત થયું સ્મૃતિખેલથી,
વિકલ દેહ થયો રવિતાપથી,
ટહુકી કોયલ આમ્રઘટાથકી,
પથિક આત્મ તણી હરતી ધૃતિ. ૩

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(વસંતતિલકા)

વાયો ત્યહીં અનિલ આર્દ્ર સરિત્તટેથી,
દીઠો વિશાળ સહકાર ભરેલ મ્હોરે,
બેઠો જઈ વિવશ પાન્થ રસજ્ઞ પ્રેમી
જામી સમાધિ હૃદયે રસિકેશ્વરીની. ૪

(મન્દાક્રાન્તા)

કામાવસ્થા અનુભવી હતી પૂર્વ ના આવી કો દી
જેમાં મૂર્તિ પ્રણયિનીતણી હોય આલમ્બને ના;
ગાળી ભેદો જગત ભરના વ્યાપી હૈયે સમાધિ,
ધીમે ધીમે તનમય થયું ચિત્ત એ તત્ત્વમાંહી. ૫

(અનુષ્ટુપ્)

રસલીન થતાં તે તો ભેદભાન ભુલી ગયો,
પ્રકૃતિરૂપને પામી શક્તિને શરણે ગયો. ૬

(દ્રુતવિલમ્બિત)

ત્રિપુરસુંદરી ત્યાં કમલાનના
લલિત ભાવ ભરી અવકાશમાં
જગતના અવકાશથી નીકળી
મધુરી મૂર્તિ રસેશ્વરીની સ્વયં! ૭

વિશદ ભાલ પ્રભામય દેવીનું,
સુભગતા જગની તિલકે ધરે,
નયન નેહમુદા વરસાવતાં,
અધરમોહક, મૂર્છક, વર્ણ્ય ના! ૮

ધવલ અંશુકે છાદિત દેવીના
મદભર્યા ઉરનો શું ભરાવ એ
મદનનો જિતનાર જિત્યાથકી
ગરવથી વિહસે શું પ્રભાવ એ? ૯

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અલક પુષ્પ ભર્યાં, અભિલાષથી
પૃથુ નિતમ્બતણા સ્પરશે રમે !
કુસુમમણ્ડિત દેવીં કવીશ્વરી.
મધુર દર્શન ભક્ત દિલે દિયે. ૧૦

(અનુષ્ટુપ્)

દેવીના દર્શને મોહ્યો, આત્મભાન ભુલી ગયો
ભક્તિથી મોહીને દેવી, રસાસ્વાદ દઈ ખસે... ૧૧

(વંશસ્થ)

કૃતાર્થ નેણે નિરખી રહી વદે
" સહીશ શી રીત વિયોગ દેવિ ! હું !"
કૃપાળુ દેવી કરુણાર્દ્ર કણ્ઠથી
સુણાવતી તત્ત્વ નિગૂઢ વિશ્વનાં ! ૧૨

(અનુષ્ટુપ્)

" વિશ્વમાં સર્વવ્યાપી હું, ભૂત પલ્લવ પ્રાણીમાં
મૂર્તિ મ્હારી વસે તોયે સ્ત્રીલાવણ્યતરંગમાં. ૧૩
કલાથી રીઝનારી હું કલાધરો મને પ્રિય
સ્ત્રીને જે અર્ચનારાઓ, તે બધા ભકત માહરા. ૧૪
રસમાં રીઝનારી હું, આનન્દમય મૂર્તિ હું,
આનન્દ દૃષ્ટિથી દેખે, રસિકો કવિઓ મ્હને. ૧૫
પ્રેમને ભક્તિ હું જોઈ, રીઝું છું આજ તાહરી
અમોઘ દઉં છું દૃષ્ટિ, કલા–આનન્દની ત્હને !" ૧૬

(પુષ્પિતાગ્રા)

પ્રમુદિત થઈને સુણી રહે એ
અનુભવતો કંઈ ભાવ એ નવીન.
અવિદિત ગતિથી સરે ય દેવી
અકલકલા કવિ એ રહે નિહાળી. ૧૭

'શાક્ત'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૯૩

ક્લાંત કવિ.

(શિખરિણી)

(૩)*

પુરો પ્રેમાંશી હું પ્રગટ મહિ ચારૂતર મહીં,
પુરે પ્રેમે પોખ્યો, રમત મહિં પ્રીતી નદિ વહી,
વધ્યો નાના રંગે, અનુભવ તરંગે, રસ ઘણે,
ખરે! ખોળા ખાંતે ખરિ ખલક ખેલ્યો ખિલવણે. ૧

(૬)

ખરા પંથો સર્વે, અજબ પ્રિતિનો પંથ અવળો,
નિરાશાનાં વૃક્ષે સતત ઘટ ઘેરો જ અઘરો,
ખરી પ્રેમી વિદ્યા નથિ નથિ નથી પુસ્તક મહીં,
કટાક્ષે તારાએ જખમિ થયલે અંતર રહી. ૨

(૭)

થયું મારૂં તારૂં મિલન શુભ એ દૈવિ ભુમિમાં,
પ્રતાપી દેવીનાં નવ રસ ભર્યાં પ્રાંગણુમાં,
રહીને એકાંતે તુજ નવલ મેં રંગ નિરખ્યા,
વ્યભીચારી તારા વિવિધ મુજશું ભાવ પરખ્યા. ૩

(૮)

કવચિદ્દ રંગે ઘેરે સરવર લહેરે ઠમકતી,
કવચિત્ જ્યોત્સ્નામાંહી સ્વરણુમયિ કાન્તી ઝમકતી,
કવચિત્ પ્રાચીમાંહી શિરમણિ ધરીને રિઝવતી,
કવચિદ્દ અંધારામાં પ્રણુતલય ખેલે ખિજવતી. ૪

* શ્લોકનો મૂળ સંખ્યાંક અહીં કૌંસમાં આપ્યો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(૯)

વસંતી સાલુડે ક્વચિદપિ સુલીલા લ્હરતી,
ક્વચિદ્ વાયૂ લ્હેરે વ્યજન સુરભીએ મહકતી,
અભીસારે તારા પરખિ મુજ દાક્ષિણ્ય નખળું,
કટાક્ષે તાકીને મુકતિ ચપળા બાણ રમતું. ૫

(૧૦)

ક્વચિદ્ રૂડા રૂપે નવ પ્રણતશાલી અવયવે,
ક્વચિત્ કુંજે કુંજે છુપી નયન કોરે અભિનયે,
ક્વચિત્ તારા તારા જરકશ દુશાલે મન હર્યું,
અહા ! તારા પ્રેમે નિરમળ મ્હારૂં મન ઠર્યું. ૬

(૧૧)

થયો જેવો તેવો નહિ હું તુજનો આશક ખરો,
તને અર્પ્યું મારૂં જીવન પ્રિતિનો કોલ કરિયો,
રહી મારી અંગે વિચરી મજ પ્રારબ્ધ અવળે,
ધરી હૈ' રાજાની કરમ કડિયારૂં પરજળે. ૭

(૧૨)

પ્રભાતે મધ્યાન્હે રમણિય દિનાંતે નિશિ વિષે,
છુપી હું આવતો ગુરુજન થકી તુજ સમિપે,
મને તારા વિના નહિ જગત વ્યાપાર ગમતા,
સદા પ્યારી તારા મુજ હૃદય કલ્લોલ રમતા. ૮

(૧૩)

વળી હું આવંતો ઘનતિમિરઘોરા નિશિ થવે,
મને સંજ્ઞા જાણી ધ્વનિત તુજનાં નૂપુર રવે,
જગા જે સંકેતી નિરજન ઉપાધી રહિત જે,
હવે તે તો મારા ચખ સરિત સ્રાવે ગલિત છે. ૯

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(૧૪)

ક્વચિત્ નિદ્રામાંથી ઝબકિ જગવી પ્રેરિ મુજને,
પરા ભ્રાંતી તારી લઈ જતિ મને રમ્ય સુવને,
તને બોલાવાને સમિપ મુજ સંકેત વનમાં,
અહા ! ગાજી રે'તા મુરલિ રવ મીઠા ગગનમાં. ૧૦

(૧૫)

ફર્યો તારી સંગે મન બહુ ઉમંગે બહુ દિશે,
સદા સાથે રે'તી નવલ સુખ દેતી હતિ ખરે,
તરંગો તારામાં હૃદય મુજ કેવું પિગળતું,
સુખે વા દુઃખે વા રહેતું રસ પીયૂષ ઝરતું. ૧૧

(૧૬)

હવે સંભારૂં છું ગત વિભવ જે મેં અનુભવ્યા,
ગિરીફેરા તુંગે અતિશય ઉતંગે રસ લહ્યા,
લહ્યા નાના ભાવો સરિત ઉપકંઠે મુજ મને,
પરંતુ તે હાવે સલિલ ભરિ લાવે સુનયને. ૧૨

(૧૮)

ક્વચિત્ કેસૂડાંની નવ કલિ કુસૂમાંજલિ ભરી,
ગુલાલે હે બાલે ! અમલ અલકે રંગનિ ભરી;
વસંતે એકાંતે રમણિય વનાંતે નિરજને,
રમ્યોતો હે કાંતે ! સરસ નવ ફાગે તુજ કને. ૧૩

(૧૯)

ક્વચિત્ ચોળી રૂડી ભરતિ કુસુમેથી ભરછકે,
હું તો અંગે અગે છકી બહુ ગયો તો મદછકે;
સુજયું નાહીં ત્યારે શું શું મુજતણી પાછળ થશે,
નહીં મેં જાણીતી ગતિ ભવિષની આવી જ થશે. ૧૪

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(૨૧)

હવે કોની સાથે મુજ હૃદયનું દુઃખ જાણવું,
મને કીધું નક્કી સહન કરવું અંતર તણું;
પ્રિયાની પ્રીતિ તે રસિક જન છાની અનુભવે,
નથી રેતા કાંઇ ઘર ઘર ફરી અંતર રુવે. ૧૫

(૨૬)

પુરો હું સ્વચ્છંદી મુજ પ્રીતિશું ફંદી, કર થકી
વિણી વીણી લેતો ફુલ ઉપવનોમાં ફરિ ફરી;
ગુંથી ગોટા મોટા વળિ અવિરલા હાર નવલા,
તને મેં કીધાતા સમરપણ પ્રેમે કરિ કલા. ૧૬

(૨૮)

વહે સાયંકાળે સમિર સુરભી ગર્ભિત ખરો,
વળી વ્હે છે ધીરી ધીરી ગતિ થકી નિર્મળ ઝરો,
લતાઓ વૃક્ષોની લહકતી કિનારે જળ વિષે,
બતાવો નિર્ભાગી કવણ નિરખી શાંત ન થશે. ૧૭

(૩૨)

હવે આ વિકાળે સતત વસી કારાગ્રહ મહીં,
સદા રોતાં રોતાં હૃદય ગભરાઈ જતું વહી;
મને માનું છું હું અવર જન પેરે'ગિર સમા;
વિના તારા મારા દિન ક્યમ વીતે રે મનરમા. ૧૮

(૩૪)

વળી હું આપું છું કંઈ કંઈ નિશાની પુરવની,
મળ્યાંતાં જેમાં તે લલિત સુલતા મંદિર તણી,
શિલાના આસન્ને દુખી દુખી થઈ સંસૃતિ થકી,
ઉંઘ્યો નિદ્રા ઘોરે શિર તવ ઉછંગે ધરિ ધરી. ૧૯

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(૩૫)

શ્રમો સંસારીથી કવણ મૃદુ શબ્દે સુખ કરે,
પ્રિયા વિના મારી કવણ ચિત ચિંતા દુર કરે;
કરે અંગે લેપો કવણ સુરભી ચંદન તણા,
મીઠા આલાપેથી કવણ ઉપજાવે રસ ઘણા. ૨૦

(૩૮)

સદા શાણા તારા પુનિત પદની આશ કરતા,
પરંતુ તે દીઠા દુખી દુખી થઈને રખડતા;
મને કીધો વ્હાલો જનમથી છકેલો તવ પ્રિતે,
ખરો ઘેલો હોયે તવ પદરજે પોચી જ શકે. ૨૧

(૩૯)

ઘટા ઘેરી આવ્યે ઘન તણિ છટાથી ચઢિ અટા,
અભીલાષો મારા પ્રથમથિ લહી નાચતિ કદા.
ધરી વીણા કાંધે અનુસરિ તહારી ગતિ અને,
મનસ્વી વીચારે મૃગ સ્વર કરંતો તુજ કને. ૨૨

(૪૦)

કવી રાજા હું ને વળિ તું પટરાણી નૃત્ય કરે,
મૃદંગે બીજો શું શચિપતિ વિના રે! ગતિ કરે,
બપૈયા કોકિલા સ્વરપુરક કેવાં મિઠિ થતાં,
વળી વિહીં બર્હી દરદિ મૃગ શ્રોતાજન હતાં. ૨૩

(૪૨)

મહાદેવી! તારા અમલ નભ ભાવે અનુપમે,
રચી તારા બેંદી મુદિત કરિયો ઘુંઘટ પટે,
હવે નિત્યે રે' છે નયન તુજ વીના જલ ભરી,
ત્રુટી મારી વીણા અધવચ ગયા તાર વિખરી. ૨૪

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(૪૩)

ખરી તું તો મારાં સરવ દુઃખની શાણિ સજની.
વિના તારા કેવી વિતતી મુજની ઘોર રજની;
કરે છે આ ભુંડાં જન ગજ સમી વાત રજની,
અરે તે શું જાણે અકથ પિડ મારા મગજની. ૨૫

(૪૮)

કવચિદ્ વીલાસાર્થે નવ કમલ હાથેથિ ચુંટતો,
ધરીને તે કર્ણે નવલ અવતંસે રિઝવતો,
ખરે મેં માન્યુંતું નથી અવર પ્રેમી મુજ સમો.
હવે કીધું નક્કી નથિ અવર પાપી મુજ સમો. ૨૬

(૫૩)

હશે યોગી મોટા જગતની મહીં યોગ સધતા,
કદાપી હું તોયે મન નવ ગણું છો રખડતા,
સમાધી લાગી જે સહજ તવ પ્રેમે મુજ તણી,
અરે તે મારી છે સતત દઢ મોક્ષે નિસરણી. ૨૭

(૫૬)

પ્રભાતે વાયૂની લહરિ રમિ રે'તી ધિરિ ધિરી.
બલીહારી તારી રૂડિ નિરખતો આંખલડિની,
ધિમે ધીમે અર્ધી મિચઇ જતિ તે શ્યામલડિની,
મહારી એ પ્યારી અરાધ સુતરંગે ઉઘડતી. ૨૮

(૫૭)

કવચિત્ ના જાણંતાં રસિકરસ કેવી ભજવતી,
છુપીને ડાબંતી મુજ નયન શીળા કર થકી,
અરે એવી લીલા અનુભવિ શકે હું ફરિથિ શું,
ગયા રે તે દીનો, મુજ નસિબમાં હોય સખ શું. ૨૯

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(૬૭)

સદા મેં રાખીતી સબળ ગુઢ આશા મન મહીં,
નિરાશા જે હામે નસિબ ઉલટે મેં અનુભવી,
રહેવાને સાથે શુચિ નરમદા પુણ્ય નિકટે,
હવે વ્રેહી મારૂં મન કલિત કલેશેથિ ભટકે. ૩૦

(૬૮)

કવીરાજા તોયે મનનિ અભિલાષા વડિ હતી,
પ્રતાપી થાવાને જગતનિ મહીં ચક્રવરતી;
અરે પૂરી આશા ફળીભુત થવા વાર ન હતી,
તુટયો તંતુ માલા શુચિમણિ તરંગોનિ વિખરી. ૩૧

(૮૦)

હવે મારી પાસે સ્તવન વિણ ના સાધન કંઇ,
પ્રિતે આલાપુંછું નિરમળ મને શાંતિથિ રહી,
કદાપી હું પામું ભગવતિ તહારી ફરી કૃપા,
નક્કી તારે ચિત્તે લહિશ સબળી માહરિ વફા. ૩૨

(૮૧)

નથી જે વેદાંતે, નથિ સ્તવન પૂજા નિયમમાં,
નથી પૂરાણોમાં, નથી ગમન યાત્રા વિષયમાં,
નથી નીતિ માર્ગે, નથી અધિક વિજ્ઞાન રણમાં.
વસ્યું તે આવીને ફળ અમિત તારા ચરણમાં. ૩૩

(૮૨)

નથી ભ્રૂભુવોમાં સ્વર મહજનોમાં તપ મહીં,
નથી સત્યે લોકે, નથિ નથિ નથી ભર્ગનિ મહીં,
નથી યોગી કેરી હઠ જનિત સિદ્ધી તણિ મહીં,
વડી મોક્ષે સિદ્ધી તવ સુચરણે આવિજ રહી. ૩૪

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(૮૫)

રહ્યા બાંધ્યા તારી અલકલટની સાંકળ વડે,
કદી તેને કાંઇ નહિ જગતમાં બંધન નડે,
અહાહાહા ! કેવો અજબ અતિ છે એજ કિમિયો.
પળી આડે પંથે પલકનિ મહીં મોક્ષ મળિયો. ૩૫

(૮૮)

મહાત્મા આંજે છે પદરજ તણો તારિ સુરમો,
વિકારી દૃષ્ટિને શિતળ કરવા આંખ મહિં તો,
સદા ઇચ્છે પ્રેમી તવ ચરણથી દોહદ થવા,
ફલે અંગો અંગે અમરફુળની મોજ મળવા. ૩૬

(૯૩)

પછી કોઈ કાળે ક્ષણિક વપુના બંધ વિખરે,
રહે તું પાસે ને નજર વપુ તારા પર રહે;
તજી સંસારાબ્ધી સતત દુખવારીથિ પુર જે,
રહે આશા તારા સ્વરૂપમહિ ચૈતન્ય વિચરે. ૩૭

(૯૪)

મને ક્રીયા વાણી થકી કંઈ કંઈ જે કૃત્ય થતાં,
પ્રિતે મેં તે સર્વે સમરપણ તારે પદ કર્યાં;
કદાપી તે કાંઇ દુષિત અણજાણ્યા થકિ હશે,
ખરા પ્રેમીનાં તું વચન મહિં ના દોષ ગ્રહશે. ૩૮

(૯૫)

હશે જે શૃંગારી કવન સમજે તે યુવતિનું,
કવીતા વીલાસી જન સમજશે તે કવિતનું;
હશે જે વૈરાગી ગ્રહણ કરશે મોક્ષ પદનું,
ખરૂં શું છે તે તો સરવ મન મારે સમજ્યું છું. ૩૯

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

(૯૬)

કવીતામાં જેની સુમતિ રતિ નીરંતર રહે,
વળી જુદા જુદા ફરિ જગતના રંગ નિરખે;
વળી જેને ભારે વિપત મુજ જેવી શિર પડે,
રહે પ્રેમે દાઝ્યો મરમજન તે માત્ર સમજે. ૪૦

(૯૯)

ઉગ્યો આવી સામે શશિ ગ્રહ ચતૂરે ભુમિ મહીં,
પુરી પુર્ણીમાની શુચિ શરવરી ચૈત્રનિ વહી,
પુરે પ્રેમે તારા, ગલિત મનડે, સ્વસ્થ જ થઈ,
અલાપી મેં તારા વિરહનિ વ્યથા જે અનુભવી. ૪૧

(૧૦૦)

વધારે શું કે'વું દિલ દુખ સહેવું ધૃતિ થકી,
મળીશું મેળાવે જવ જગપતી ધારિ હિતથી;
નહીં તો તું જાણે વિરહ તુજનો આ શું કરશે
બળી દીને દીને ઝુરિ ઝુરિ અને બાલ— ૪૨

બાલાશંકર

★

૬૪

સૃષ્ટિ સમશ્યા

(૫૬)

રસ પાતાં રસ પીલે,
રસિકડા ! રસ પાતાં રસ પી લે. (ટેક)
રસબસતો આ વસંતબ્હાર જો,
ફૂલફલાદિ ખીલે,— રસિકડા ! રસ પાતાં૦ ૧

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઊભાં લાલસાથો એ લટકતાં,
વણ હિલવ્યાં શાં હીલે!–રસિકડા! રસ પાતાં૦ ૨

મૃદુ સુવાસ, મધુર રસ ઉભરા,
ભર વનમાળી ભરી લે,–રસિકડા! રસ પાતાં૦ ૩

પાકે ચ્હડયાં ફળ માગે ભોકતા,
મનભાવ્યાં તોડી લે,–રસિકડા! રસ પાતાં૦ ૪

વાર નહીં મરી જતાં વિયોગે,
ક્યાં રે વીર! ઝીલી લે! રસિકડા! રસ પાતાં૦ ૫

આવ ભ્રમર! ગુંજારવ કરતો!
કુંજ કુંજ તું ભમી લે,–રસિકડા! રસ પાતાં૦ ૬

રસિયા! લાડસઘેલી લાડીને
રોમરોમ અહિં રમી લે,–રસિકડા! રસ પાતાં૦ ૭

નાયક! સુખલાયક છું નાયિકા
સામે ઊભી, શોધી લે,–રસિકડા! રસ પાતાં૦ ૮

વ્હેલો થા, મમ વ્હાલ વિકાસે,
આવ, ગળે વળગી લે,–રસિકડા! રસ પાતાં૦ ૯

વ્હેલો આવ, પણ જઇશ ન વ્હેલો,
હૃદય સદૈવ વસી લે,–રસિકડા! રસ પાતાં૦ ૧૦

× ×

છોડ ગ્લાનિ, વા હો ન ગુમાની,
લ્હાવ આ વાંકો વળી લે,–રસિકડા! રસ પાતાં૦ ૧૧

× ×

ખોટી લાજ ન ઘટે શુભ કાજે,
સજ, રસશસ્ત્ર સજી લે,–રસિકડા! રસ પાતાં૦ ૧૨

× ×

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જીત પ્રીતિ ધન જોતે,
જરી હારી જીતી લે,–રસિકડા ! રસ પાતાં૦ ૧૩
જીવન્મુક્તિ આ યુદ્ધ આધારે,
ઝડપ બીડું ઝડપી લે,–રસિકડા ! રસ પાતાં૦ ૧૪
મરવું તો, અમી પી મર, મધુકર !
મરી ઝટ ફરી જનમી લે,–રસિકડા ! રસ પાતાં૦ ૧૫
અનાયાસ આ સૃષ્ટિસમસ્યા
સમજ, ચતુર ! સમજી લે !–રસિકડા ! રસ પાતાં૦ ૧૬

મલબારી

★

૯૫

ગૃહદ્વારનાં બેલડિયાં

(માઢ—ગરબી.)

આછા ઘુંઘટ ઉઘાડ,
સખીરી ! તારા આછા ઘુંઘટ ઉઘાડ !—
ઉર સૌંદર્ય ચખાડ,
સખીરી ! તારા આછા ઘુંઘટ ઉઘાડ ! (ધ્રુવ)
રસરંગીલી ચંદા મધુરી
વેરે રૂપાફૂલ;
વાદળ વસન મુખેથી ખસેડી
કરતી દુનિયા ડૂલ;–
સખીરી ! તારા આછા ઘુંઘટ ઉઘાડ ! ૧

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સરવરસલિલે કુમુદિની નાચે
અનિલે અનિલે પૂર;
મુખવલ્લરી ખીલવે પાંખડીમાં,
ઝીલવા ચંદા નૂર;–
સખીરી! તારા આછા ઘુંઘટ ઉઘાડ! ૨

નહિ ઝીલે તો નહિ ખીલે એ,
વ્હીલે મુખ સૂકાય:
ઉરસંવાદ પ્રફુલ્લ વસે ત્યાં,
રસ જોડી વિકસાય;–
સખીરી! તારા આછા ઘુંઘટ ઉઘાડ! ૩

અંતર તુજ આત્મા ગુંજે ને
નયને વહે સંદેશ;
ઘુંઘટ ઉઘાડ, અહો રસરાણી!
કરી દે સ્વપ્ન ઉજેશ!–
સખીરી! તારા આછા ઘુંઘટ ઉઘાડ! ૪

પટ ખોલે નભલક્ષ્મી ઉષા તો
સૂર્ય ઝરે રસનેહ;
સંધ્યાને મુખ ઘુંઘટ પડે ત્યાં
અંધ બને જગ દેહ!—
સખીરી! તારા આછા ઘુંઘટ ઉઘાડ! ૫

ગૃહદ્વારે બેલડીઆં વંદે,
વંદન વદનઉદ્દાર;
સમરસકલા ખીલી પ્રગટે ત્યાં
ઉર સૌભાગ્ય અપાર;—
સખીરી! તારા આછા ઘુંઘટ ઉઘાડ! ૬

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તુજ સ્નેહની પ્રતિમા શું બોલે,
લોલે ચેતન કેમ?
એકલ ઉર કલાપી ન ખોલે
પ્રાણકલા પૂરી એમ;—
સખીરી! તારા આછા ઘુંઘટ ઉઘાડ! ૭

રસ ન ઝરે, પ્રભુતા ન સ્ફુરે, શું
આ તુજ એવી અમાસ?
ઘુંઘટ ઉઘાડ, ખિલાવ કલા, સખી!
વેરી દે તુજ હાસ!—
સખીરી! તારા આછા ઘુંઘટ ઉઘાડ! ૮

જળથળ વિલસે, રજની વિલસે,
વિલસે દિશદિશ વ્યોમ;
ઘુંઘટ ઉઘાડ, જીવનભાગી સખી!
પૂર્ણ કલા ઝર સોમ!—
સખીરી! તારા આછા ઘુંઘટ ઉઘાડ! ૯

નયનો ઝરશે, પ્રભુતા ભરશે,
સરશે આત્માભારઃ
સખીરી! તારૂં હૃદય વિકસતાં
સ્વર્ગ બને સંસાર!—
સખીરી! તારા આછા ઘુંઘટ ઉઘાડ! ૧૦

ખબરદાર

*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૯૬

તત્કાલ મહિમા

(હરિગીત)

બહુ ગૂઢ તરુમાં બેસીને જે ગાય મીઠું કોયલ,
ચાલે ઘડી તે એક ને, પછી બંધ તે અદ્ભુત સ્વર;
ગાનાર ના દેખાય ને તે જાય સઘળું સ્વપ્ન શું,
એ એક ક્ષણનું મંજુ ગાયન ના સુણ્યું તે ના સુણ્યું. ૧

કદિ કુસુમ કોમલ ખીલી રહે નાજુક લતા શોભાવતું;
રંગે લલિત ને ગંધ મીઠો સહુ દિશે ફેલાવતું;
કંઈ કાલ રહિને ખરિ પડે ને જાય ધુળમાં એ બધું,
એ અંતરે મીઠું કુસુમ એ ના સુંઘ્યું તે ના સુંઘ્યું. ૨

આકાશમાં ઉંચે થકી તારો ખરે કદિ રાત્રિએ,
સળગી ઉડીને મધ્યમાં પળ એક જ્યોતિ પ્રકાશી રહે;
ઝટ પછિ પડે તે ક્યાંય ને ના ચિહ્‌ન રહે એ તેજનું,
દુર્લભ પળે એ વિરલ દર્શન ના દિઠું, તે ના દિઠું. ૩

કદિ દીઠી નદી લાવણ્યની અનુભવી વરસતી ચાંદની,
આશાતણી છાયા દિઠી કળી પુષ્પની જ્યાં નીકળી;
કે દીઠિ વિજળી ચમકતી સ્મિત નિરખિ કો યુવતીતણું
ને ભાવ ઉદ્દીપન તરત ત્યાં ના થયું તે ના થયું. ૪

તરુણી સ્વહૃદય રહસ્ય કહેતી દૃષ્ટિ નીચી રાખીને,
ત્યાં ગાલપર તે સમય સુરખી ઊછળી રહિ રાતિ જે;
તે ચિત્ર પામે નાશ જ્યાં ઉત્પન્ન થઇને ક્ષણ ટકયું,
તે પર તહીં તત્કાલ ચુંબન ના લીધું તે ના લીધું. ૫

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જાતેજ જે ખરિ કીર્તિ છે બહુ હર્ષ ને સુખનું ભર્યું,
ઊંચુ સહુથી શૃંગ છે જીવનતણા પર્વતતણું;
અનુભવ કરાવી વિવિધ જે ક્ષણમાં જતું રહે દોડતું,
યૌવન મિઠી! તે સફળ જલદિ જ ના કર્યું તે ના કર્યું. ૬

રમણભાઈ

*

૯૭

ભેદના પ્રશ્નો

વીજલડી હો! ઉભાં જો રહો, તો
ઉરની પૂછું એક વાતલડી રે:
દિનને દિનાનાથે અજવાળાં આપિયાં,
અન્ધારી કેમ કીધી રાતલડી રે?
વીજલડી હો!

કોયલડી હો! પધારો ઉછંગે તો
રસની માંડું એક વાતલડી રે;
આવ્યા ત્ય્હારે નહીં આદર દીધલાં,
જાતાં દાઝે કેમ છાતલડી રે?
કોયલડી હો!

ન્હાનાલાલ

*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૯૮

અગતિ ગમન

(શિખરિણી)

બધા ઝાંખા તારા, વિધુ પણ મહીં તેજ ન મળે,
થયેલું અંધારૂં પથિક તરુછાયાશી સઘળે;
નહીં ચાલે તેમાં ચરણ, દિલ તો દૂર ફરતું,
સખે, બીજે તો ક્યાં ? પ્રિય હૃદયની પાસ સરતું !

નથી ત્હેં શું ક્યારે ક્ષણ વિરલ એવી અનુભવી ?
સ્ફુરંતી ઊંડાણે અસર સહસા અદ્ભુત નવી:
વિચારો રેલીને પ્રણયરસ સર્વત્ર ઉભરે,
અને ન્હાતાં ન્હાતાં હૃદય હૃદયાલિંગન કરે !

બને ત્યારે આંખો મૃદુલ શિશુનાં સ્વપ્ન સમ, ને
જતી ભાસે સ્વર્ગે સહજ શિરના સ્વલ્પ નમને !
ફરી પાછું હૈયું ક્ષણ અવરમાં વાસ વસતું,
અને અંધારથી ચરણ સમજી શીઘ્ર ખસતું !

મણિશંકર

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૯૯

હૈયાનાં હેત

હૈયાનાં હેત વ્હેતી વાંસળી વાગી !
વાંસળી વાગી,
ને મ્હારી છાતડી જાગી:
દુનિયાના દંશ દેતી વાંસળી વાગી.
એનો ઘેરો ટ્હૌકાર,
મ્હારા ઉરનો આધાર.
મ્હારો ઊંડો ઊંડો જાણે જીવનલલકાર:
દુનિયાના દંશ દેતી વાંસળી વાગી;
વાંસળી વાગી,
ને મ્હારી છાતડી જાગી:
હૈયાના હેત વ્હેતી વાંસળી વાગી !

ન્હાનાલાલ

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૦૦

માનસસર

અંતર ઉછળ્યું હો ! સહસા ધૈર્ય ગળ્યું હો !

ક્ષોભ થયો વૃત્તિમાં અતિશય, તરંગ જબ્બર ચાલે:
માનસસર મારૂં ડોળાયું, ખૂબ ચલિત જલ હાલે:
સ્થાનક ન મળ્યું હો ! સહસા૦

હાય ! વધે જલ, અલ્પ દિસે સ્થલ, છેવટ રે ! શું થાશે ?
નાજુક પાળ, પ્રચંડ ભરાવો: હા ! શી રીત સમાશે ?
જલબલ ન ચળ્યું હો ! સહસા૦

આવે ઉગ્ર ઉછાળા ઉપર, તોફાન ખરૂં જામે,
ન્હાનું સર, દેખાવ ભયાનક ! શાથી સદ્ય વિરામે ?
પાછું ન વળ્યું હો ! સહસા૦

રંગ ગયો બદલાઈ, ખરેખર નિર્મલતા પણ ઊડી !
જલસેના ઉભરાવા માંડી, પાળો પણ ગઈ બૂડી:
સ્થલ સાથ ભળ્યું હો ! સહસા૦

ઉપર થઈ ઢોળાય બધેથી મસ્ત ધોધવા દોડે:
જંગ બરાબર થાતાં નિર્બલ પરિસીમાને તોડે:
આખર ન કળ્યું હો ! સહસા૦

મણિશંકર

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૦૧

કવિનું એકાંત

પૃથ્વી

'રહે પડી શું એકલો ? ચલની વાડીની મૌજમાં,
જમી, રમત ગાન ધૂમ મચશે જ ગપ્પાં તણી:
ઉઠ એ ! નહિ શું આવ તું ? અરર કોણ તું જેહવો ?
બળેલ ! દિલલ્હેજતો શું તુજ સરીખ માટે નહી.'
ગયા. વિષયકીટ એ દિલલહેજતો શું લહે ?
ભરે પવન મસ્તકે, નહિ વિચારમિત્રો મળે.
ભલે રમત એમની, મુજ કને મહા ખેલ શા !
–અને ટિણટિણી તણું મળતું શુષ્ક કો કંઠમાં
સુણી વહન, ગાન એ ગણી, મને ઘણું રાચતા,
–ક્ષમા, સદય દેવિ ધૃષ્ટ જનના જ અજ્ઞાનને !
પધાર, નિજ ભક્તિનું હૃદય ત્હારૂં સિંહાસન,
મિલાવ ગુણ, પૂર સૂર, બહલાવ તુજ બાનીને,
સુને, અહીં રહે પ્રસાદ તુજ પ્યાસી આ મોરલો;
અને વિધુ સુધા થકી, ત્યમ ધરે કલાઓ બધી.

બલવંતરાય

*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૦૨

સાથી ઓ મ્હારા

અંજની ગીત

રૂમઝુમ ઝરણાં સાથે નીકળ્યાં,
હસતાં નાદ કરન્તાં રસળ્યાં,
ડગલે ડગલે ઢળતાં આગળ,
સાથી ઓ મ્હારા !
અંગ ધરા નત ઉન્નત કરતી,
પાછે પગ, ઓળો પાથરતી,
લળી લળી આકર્ષી ગઇ આગળ,
સાથી ઓ મ્હારા !
હૃદય ગભીર વિશાલ થયાં જ્યાં,
દૃષ્ટિ તણો વિસ્તાર વધ્યો ત્યાં,
મૂક વિમલતા ગઇ પણ રહ્યો ત્યાં!
સાથી ઓ મ્હારા !
તે પછો સંગમ પ્રફુલ્લ કેવો !
ભાવિ કે સૃષ્ટિક્રમ જેવો !
કે એ ઇશપ્રસાદ કહેવો ?—
સાથી ઓ મ્હારા !
અને હવે ?–ઉત્તર ઊચરજે !
ગત જીવન ઘડિ તો ઉર ધરજે !
ભલે પછી ઇચ્છા અનુસરજે,
સાથી ઓ મ્હારા !

બળવંતરાય

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૦૩

હૈયાસૂનાં

નિર્જન વનવગડે અલી વાદળી !
જળ શાં ઢોળવાં અમથાં ?
રણે રગદોળવાં અમથાં ?
એવાં હૈયાસૂનાં સમીપ વિતક શાં ખોલવાં અમથાં ?
હૃદય શીદ ખોલવાં અમથાં ?
ચાતક જળવણ ટળવળે, મેઘ ચડ્યો ઘનઘોર;
ગર્જન કિંતુ જૂઠડાં; જગ એવું ય નઠોરઃ
છીછરા સરવરને શીદ મલિન જળે અંઘોળવાં અમથાં ?
જવાહીર ઝબોળવાં અમથાં ?
એવાં હૈયાસૂનાં સમીપ વિતક શાં ખોલવાં અમથાં ?
હૃદય શીદ ખોલવાં અમથાં ?
સુગન્ધમિઠ્ઠા લિમ્બડા, રસમાં કડવા ઝેર;
મુખ મિઠ્ઠાંના મોહ શા, જો નહિ મનના મેળ ?
ગરજુ જગવડે વણ પાત્ર પ્રણય શો ઢોળવો અમથાં ?
ઉરેઉર જોડવાં અમથાં ?
ઉજ્જડ મરુભૂમિમાં રસિક હૃદય શાં ખોલવાં અમથાં ?
જીવન શીદ રોળવાં અમથાં ?
મોહભીના સંસારમાં, જૂઠા મૃગજળ ઘાટ;
મોંઘી સફરો સ્નેહની, આઘી ઉરની વાટ:
વિજન કો વાડીને એકાન્ત કુસ્રો ! શાં ફોરવાં અમથાં ?
દરદ દિલ વ્હોરવાં અમથાં ?
કહો ક્યાં મળશે વ્હાલો કાન્ત ? સ્વજનના સ્નેહનીય કથા ?
અવરની મારે છે શી તથા ?

–નિર્જન

કે. હ. શેઠ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૦૪

ભણકાર

(મંદાક્રાતા)

આઘે ઊભાં તટદ્રુમસ જેમાં દ્રુમો નીંદ સેવે,
વચ્ચે સ્વપ્ને મૃદુ મલકતાં શાન્ત રેવા સુહાવે;
ઊંચાં નીચાં સ્તનધડકમાં હાલતાં સુપ્ત વારિ,
તેમાં ધીમે તલ સમ પડે ઊપડે નાવ મ્હારી.
માથે, જાણે નિજ નિરખતાં નગ્ન કાન્તિ કદાપિ
જાગે સૃષ્ટિ, કુસુમવસને તેથી જ્યોત્સ્ના લપાતી;
ને બીડેલાં કમલ મહીં બન્ધાઈ સૌંદર્ય-ઘેલો,
ડોલે લોટે અલિ મૃદુપદે, વાય આ વાયુ તેવો.
ત્યાં સૂતેલો લવું નવલ અર્ધા અનાયાસછન્દ,
કે ડોલન્તી ગતિપર સજું બીનના તાર મન્દ;
તેમાં ક્યાંથી--રજનિ—ઉરથી, નર્મદા-નીરમાંથી,
સ્વર્ગંગાની રજતરજ કે વાદળી ફેનમાંથી:—
પુષ્પે પાને વિમલ હિમમોતી સરે તેમ છાની—
બાની મીઠી ઉર ભીંજવતી નીતરે શી, સૅહેની? ૧૪

બલવંતરાય

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૦૫

સહીયરને

ચાલેને સહીયર હસતાં રમતાં, જળ ભરવાને જઈએ રે
શીતળ નિર્મળ નીર નદીનાં છોળે ઝીલી સુખી થઈએ રે—ચાલોને૦
તટ તરુવર ઝૂકી રહ્યું ડાળો ઝોલાં ખાય,
તે પર પંખી જોડલું ચાંચ ભીને ન્હાય;
પ્રેમે મસ્ત બનીને રમતું, તેને વધામણાં દઈએ રે—ચાલોને૦
આછી લ્હેરો પવનની, આછા નદી તરંગ
આછાં વસ્ત્ર સખી તણાં, આછું જોબન અંગ;
આછાં રહ્યાં સ્મિત છાઈ મુખે, સખી તેને વધામણાં દઈએ રે—ચાલોને૦

મૂળશંકર

૧૦૬

સખીને આમંત્રણ

ચાલો ને સહિયર! ઉન્નત જીવનજલ ઝીલવાને જઈએ રે!
પુણ્ય સલિલ અવગાહનથી, સખી! અંતર પાવન થઈએ રે!
ચાલો ને, સહિયર૦
પ્રભુના ગિરિથી અવતરે શાંત સદાશિવ નીર:
શમવે મનુકુલતાપને છાયા તરુવર તીર!
શીતલ સૌમ્ય સુધારસ, સુંદરી! રેલી રહ્યો જઈ લઈએ રે!
ચાલો ને, સહિયર૦
સ્ફટિક વિશદ વરસી રહ્યા સુરસરિતાના ધોધ:
લલિત કરી કલાંતાત્મને પ્રેરે પ્રાણ પ્રબોધ!
સાડી સજ્જે, સખી! સ્નેહસુરંગી: વારિ પરસ્પર દઈએ રે!
ચાલો ને, સહિયર! ઉન્નત જીવનજલ ઝીલવાને જઈએ રે!

મણિશંકર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૦૭

ફૂલડાંકટોરી

ચન્દ્રીએ અમૃત મોકલ્યાં, રે બ્હેન !
ફૂલડાંકટોરી ગૂંથી લાવ,
જગમાલણી રે બ્હેન !
અમૃત અંજલિમાં નહિ ઝીલું, રે બ્હેન !

અંજલિમાં ચાર—ચાર ચારણી, રે બ્હેન !
અંજલિએ છૂંદણાંના ડાઘ:
જગમાલણી રે બ્હેન !
અમૃત અંજલિમાં નહિ ઝીલું, રે બ્હેન !

ઝીલું નહીં તો ઝરી જતું, રે બ્હેન !
ઝીલું તો ઝરે દશ ધાર:
જગમાલણી રે બ્હેન !
અમૃત અંજલિમાં નહિ ઝીલું, રે બ્હેન !

ફૂલડાંમાં દેવની હથેળીઓ, રે બ્હેન !
દેવની કટોરી ગૂંથી લાવ:
જગમાલણી રે બ્હેન !
અમૃત અંજલિમાં નહિ ઝીલું રે બ્હેન !

ન્હાનાલાલ

*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૦૮

યુગ સુધારક

(પદ)

શકુનતું સબરસ લ્યો, હાંરે કોઈ સબરસ લ્યો ! ધ્રુવ.

મંગલ દિન મંગલ ઘડી મંગલ અરુણ સોહાય,
મંગલ કુદરતથી વહી મંગલોર્મિ છલકાય;
એથી મુજ અખેપાત્ર ઉભરાય. શ૦

'દિન પલટયો પલટી ઘડી પલટી હત્થ કમાન;'
કલિ–રજની–સંધ્યા તણા વિષાદનું એ ગાન,
પરન્તુ આતો ઉગતો ભાણ. શ૦

કલિ–જડતા–વિષ ઊતરે, સ્ફુરે પ્રાણ શબ માંહ્ય,
રજની ત્રણ વીતી ગઈ, રક્ત સજીવન થાય;
ફરીથી ઓપે પૌરુષ કાય. શ૦

તિમિર તણાં પડ ઊપડે, ફોરે અનિલ ઉમંગ,
ગગન દીસે વિકસે ધ્વજો આશા ઝળકિત અંગ;
ભાવિના પૂરી વિધ વિધ રંગ શ૦

જલ તૃણ તરુ ખગ વાદળો અનલિધુમટ અવકાશ,
પાય પીએ સવિતા તણા ર· જીવન પ્રકાશ;
માનવી ઉઠે ધરી ઉલ્લાસ. શ૦

દિન પલટ્યો પલટી ઘડી પલટી હત્થ કમાન,
ઘડપણ જઈ જોબન વ્હડે રગે રગે મસ્તાન;
ઝડપતું જોબન કાર્ય મહાન. શ૦

જોબનભરી નરજાતિઓ ઉન્નતિપથ ઉછળન્ત,
બુદ્ધિ હૃદય ચારિત્ર્યના વિજયફેન ફરકન્ત;
ધ્રુવવતી હર્ષ ગભીર મહન્ત૦ શ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અસલ કુલવ્રત આપણું એ જોબન, એ પન્થ,
રાજયોગ એ, આર્યહોત્ર એ, ફરી કરો જીવન્ત;
નવો મંગલ યુગ વર્તાવન્ત. શ૦ ૨૪

બલવંતરાય

★

૧૦૯

રણ તો ધીરાનું

(પદ)

રણ તો ધીરાનૂં ધીરાનૂં, નહિ ઉતાવળા કાયરનૂં. ટેક.
ધીર વીર જે હોય તેજ ખુબ, સંકટ સામો થાયે;
પ્હાડ પડે રણમાં રેહ ઊભે. નહિ ગભરાયે. રણ તો૦ ૧
ધીર વીર કો પ્રસંગ શોધે, સ્હેવા કષ્ટો ભારે;
જાણિ જોઇને આફત હોરે, રાજી ઘા લે ત્હારે. રણ તો૦ ૨
થતે બાવરા ઉતાવળાં રે, હાર થાય છે મ્હોટી;
વિના કારણે ઘાત થાય ને, જાય કનેથી લોટી. રણ તો૦ ૩
કાયર થઇને ન્હાસી જાતાં, અધવચ મૃત્યૂ ઝાલે;
એ મરવાના ક રણમાં કર્તાં ના મરવૂં ભાલે. રણ તો૦ ૪
ડાહ્યો તે દેશાવર વેઠે, જ્ઞાની બહુ અથડાયે;
ધીરવીરના પગ સંકટમાં, કદી નહીં લથડાયે. રણ તો૦ ૫
ધાર્યું મેળવે વા ટકિ રેહે, વા તે મૃત્યૂ પામે;
ત્રણેથી તેને બહુ જસ છે, શત્રૂ ધન્ય કહે સામે. રણ તો૦ ૬
પ્રપંચ રણમાં બહુ સપડાવે, મોટા ત્રણે તાપો;
શૂર વીર જન કળે વળેથી, માર તે પર છાપો. રણ તો૦ ૭

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભણી વધારો જોસ્સા સહુ જન, પણ કબજામાં રાખો;
પ્હેલે એ જીતી જાણો તો, શત્રૂ નીચે નાખો. રણ તો૦ ૮

જાણિ જોઈ ના સંકટ હોરો, સંકટમાં ના બ્હીઓ;
કહે નર્મદ સહુ ધીરવીર થઈ, જસ લઈ જુગજુગ જીવો. રણ તો૦ ૯

નર્મદાશંકર

૧૧૦

શુકનની ઘડીઓ

ધર્મના વીર ! ઓ આર્યપુત ! ઉઠજો !
સુભટના શુકનની વાગી ઘડીઓઃ
ઉત્તરાયણ થયા, ઉત્તરે રવિ વળ્યા,
ભાનુના ભર્ગની વરસી ઝડીઓ. ૧

મૃત્યુને ખાળતા, શાન્તિને ખોળતા,
ભીષ્મ પોઢ્યા હતા યુદ્ધઘાટે.
મૃત્યુને પરહરી, શાન્તિબાથો ભરી,
શૂર ! ત્યમ સંચરો યુદ્ધવાટે. ૨

સિંહના બાલથી ખેલતો—ગેલતો,
એ ભરતગોત્રનાં ગોત્રજો છોઃ
સિંહને શસ્ત્ર શાં ? વીરને મૃત્યુ શાં ?
મૃત્યુનાં અમૃતને ઓળખો છો. ૩

શાન્ત છો, દાન્ત છો, ધીર છો, વીર છો;
સુભટ છો સજ્જ નિઃશસ્ત્રતાથીઃ
ધર્મધ્વજ તમ ખડા, શસ્ત્ર સ્હામાં વડાંઃ
શ્રી હરી સત્યના સમરસાથી. ૪

ન્હાનાલાલ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૧૧

ચિન્તા કર્યે ચાલશે ના

તારાં પોતીકાં જનો છોડી જાશે
તેથી કાંઈ ચિન્તા કર્યે ચાલશે ના.

તારી આશલતા પડશે તૂટી;
ફળ ભલે ઉતરશે ના:—
તેથી કાંઇ ચિન્તા કર્યે ચાલશે ના.

મધ રસ્તે અંધારૂં થાશે
તેથી તું શું અટકી જાશે?
એ તું ફરી ફરી ચેતાવજે દીવો,
એરને દીવો ચેતશે ના,—
તેથી કાંઇ ચિન્તા કર્યે ચાલશે ના.

શુણી તારી મુખની વાણી,
વીંટળાશે વનવનનાં પ્રાણી,
તો ય કદી તારા ઘરના ઘરમાં,
પત્થરો પીગળશે ના,—
તેથી કાંઇ ચિન્તા કર્યે ચાલશે ના.
બાર કદિ દીધેલાં મળશે,
તેથી શું તું પાછો વળશે?
તારે વારે વારે ઠેલવાં પડશે
એર પછી તે હાલશે ના,—
તેથી કાંઇ ચિન્તા કર્યે ચાલશે ના

મહાદેવ દેસાઈ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૧૨

કર્તવ્ય

૧

અહા ! ઉંચે ઉંચે ધવલગિરિને શૃંગ ચડવું !
મૂકી વૃક્ષો, કુંજો, હરિણ મૃગ ને પાર પડવું !
જડિમ્ના લાગે ત્યાં રુધિર લગી, તોએ ઉપડવું !
મહા શકિત સંગે ધવલગિરિની પાર ઉડવું !

૨

અહા એવે રંગે, બહુ બહુ પડયા વીર રણમાં,
અહા એ એકાન્તે, સુજન જગ જીત્યા સ્મરણમાં;
ગયા વ્હેતા ગાતા રસિક રસ સિન્ધુ ઝરણમાં;
અહા એની મૂર્તિ પ્રકટ નિરખાતી મરણમાં;

૩

અરે ! મૃત્યુ ! ભીતિ ! જગત કુટિલાઈ ! તિમિર આ !
કહું શા શબ્દોથી ? નરક નગરી–શ્યામ શમલા !
પડયો કયાંથી જંતુ ! ધવલગરિની પારથી પડયો !
ન મૃત્યુ ભેટી તું ધવલગિરિની પાર ઉપડયો !

૪

બધું અર્પી સોંપી મરણ શરણે પાર પડવું;
ડરી શંકા પામી, મરણ સુણતાં રોજ રડવું;
ચઢી રે'વું ઉંચે—નરકનગરીમાં રખડવું;
કશું એવું તારૂં ક્ષણિક અવળું જીવિત હવું !

૫

પૂછું આત્માને, વા વિનવું પરમાત્મા કરગરી,
વિચારૂં બુદ્ધિથી, ભજન ગાવું [illegible],

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વદું વેદાન્તોને, તદપિ અવળીને સવળી આ,
ક્ષણે કાળી ધોળી અધમ! ઉંચી! શી જીવિત દશા!

૬

ઉઠી એ ભ્રાન્તિ ત્યાં ચમક ચમકી શબ્દ ઉરથી,
રમે કાળા ધોળા અધિક અધિકા તાલ સુરથી,
ન વાંધો ના સાંધો નવીન નવલે વ્હેતી પૂરથી.
સદા સાથે પૂરે અમિત રસ રેખા મુકુરથી.

૭

ટકી રે' ત્યાં જંતુ, ઉથલી પડજે વા પલકમાં,
ભર્યું કલ્લોલોથી હૃદય વહી વંકે ખલકમાં,
ભજે મૃત્યુ, ભીતિ વિષય રસ રામા અલકમાં
ઉંચે નીચે સાચી પકડ અખિલાઇ અલખમાં.

૮

ત્યજી નાની નાની કૃપણ જનની નાની નકલો,
ઉંધી આડી ટૂંકી અવનવી અહંકાર અકલો,
ભલે કાળો–ધોળો, પલક બહુરૂપી ન નવલો,
સદા આપી ખર્ચી હૃદયરસ રે'જે અવિકલો.

૯

કરી દષ્ટિ ઉંચે ચરણ ધરડાં કીચડ વિષે,
કહીં શોધે સાચી અકથ અખિલાઇ જડ વિષે,
મહા જંગે રંગે, અખૂટ રસ છે ઉજ્જડ વિષે,
ત્યજી ભાવિ ભૂત પ્રકટ રમ એ સાંકડ વિષે.

૧૦

મહા સિંધુ પૂર્યો અસિમ રસ રંગે નવનવે!
તહીં બિંદુ બિંદુ અકથ અખિલાઈ અનુભવે,
ન થંભે ના ચાલે, ન ચુપ વિહરે વા નવ લવે;
રમે જ્યાં ના ત્યાં તે હૃદય રસ પૂરે ન સુકવે.

મણિલાલ ન. દ્વિવેદી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૧૩

દુ:ખસુખ

દુ:ખસુખ આવે રે તે સ્હેજો!
માજીના ચરણ કમલમાં ર્‌હેજો!
 દુ:ખસુખ આવે રે તે સ્હેજો!
સુખડાં તરતાં રે રૂડાં છે:
દુ:ખડાં પાછળ રે ઊંડાં છે:
માજીના ઊંડારૂડા સન્દેશ
 દુ:ખસુખ આવે રે તે સ્હેજો!
સુખડાંની શોભા રે સુલભ છે:
દુ:ખડાંના હેતુ રે ગહન છે:
માજીના ગહનસુલભ આદેશ
 દુ:ખસુખ આવે રે તે સ્હેજો.
મા! તુજ પ્રેમલ રે રચના છે:
મા! તુજ સદર્થ રે ઘટના છે:
મા! તુજ સદર્થ પ્રેમલ નિવેશ
 દુ:ખસુખ આવે રે તે સ્હેશું:
 મા! તુજ ચરણકમલમાં ર્‌હેશું
દુ:ખસુખ આવે તે મા! સ્હેશું,

ન્હાનાલાલ

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૧૪

આપની યાદી

જ્યાં જ્યાં નઝર મ્હારી ઠરે યાદી ભરી ત્યાં આપની;
આંસુ મહીં એ આંખથી યાદી ઝરે છે આપની! ૧

માશૂકોના ગાલની લાલી મહીં લાલી અને
જ્યાં જ્યાં ચમન જ્યાં જ્યાં ગુલો ત્યાં ત્યાં નિશાની આપની! ૨

જોઉં અહીં ત્યાં આવતી દરિયાવની મીઠી લહર,
તેની ઉપર ચાલી રહી નાજુક સવારી આપની! ૩

તારા ઉપર તારા તણાં ઝૂમી રહ્યાં જે ઝૂમખાં,
તે યાદ આપે આંખને ગેબી કચેરી આપની! ૪

આ ખૂનને ચરખે અને રાતે હમારી ગોદમાં,
આ દમબદમ બોલી રહી ઝીણી સિતારી આપની! ૫

આકાશથી વર્ષાવતા છો ખંજરો દુશ્મન બધા;
યાદી બનીને ઢાલ ખેંચાઈ રહી છે આપની! ૬

દેખી બૂરાઈ ના ડરૂં હું, શી ફિકર છે પાપની?
ધોવા બૂરાઇને બધે ગંગા વહે છે આપની! ૭

થાકું સિતમથી હોય જ્યાં ના કોઇ ક્યાંએ આશના;
તાજી બની ત્યાં ત્યાં ચડે પેલી શરાબી આપની! ૮

જ્યાં જ્યાં મિલાવે હાથ યારો ત્યાં મિલાવી હાથને,
અહેશાનમાં દિલ ઝૂકતું, રહેમત ખડી ત્યાં આપની! ૯

પ્યારૂં તજીને પ્યાર કોઈ આદરે છેલ્લી સફર;
ધોવાઈ યાદી ત્યાં રડાવે છે જૂદાઇ આપની! ૧૦

રોઉં ન કાં એ રાહમાં બાકી રહીને એકલો?
આશકોના રાહની જે રાહદારી આપની! ૧૧

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જૂનું નવું જાણું અને રોઉં હસું તે તે બધું
જૂની નવી ના કાંઈ તાજી એક યાદી આપની ! ૧૨
ભૂલી જવાતી છો બધી લાખો કિતાબો સામટી,
જોયું ન જોયું છો બને જો એક યાદી આપની ! ૧૩
કિસ્મત કરાવે ભૂલ તે ભૂલો કરી નાખું બધી;
છે આખરે તો એકલી ને એજ યાદી આપની ! ૧૪

કલાપી

*

૧૧૫

જગતની જાહ્નવી

ઘૂમે ઘૂમે ને ઘેલી વહે,
ને કાંઈ વ્હેતી અખંડ ને અનન્ત રે !
જાહ્નવી જગની ઘૂમે રે. ૧

પાણી ભર્યાં છે પુણ્યનાં,
ને મંહી ઝીલે સુહાગિયાં સન્ત રે !
જાહ્નવી જગની ઘૂમે રે. ૨

સગર કુમારોને તારિયા,
ને એમ તારશે માનવજાત રે !
જાહ્નવી જગની ઘૂમે રે. ૩

બ્રહ્માંડે ભર્યાં બ્રહ્મનાં અમી,
સાધો ! માણજો મહીં દિનરાત રે!
જાહ્નવી જગની ઘૂમે રે! ૪

ન્હાનાલાલ

*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૧૬

રાસ

(અષ્ટપદી)

જલ જલ અકલિત સકલ દિશા મહીં, જ્યોતિ–અંડ લસિયું ત્યાં,
જલજનની ધરી હેત પોષતી અંડમયી જ બની ત્યાં;
અંડથી સૂર્ય અનન્ત પ્રકટિયા, ગ્રહો સૂર્ય સૂર્યે ત્યાં;
ગ્રહ–ગ્રહપતિ મય લોક વિશે એ અંડ મોક્ષ પામે ત્યાં:
જલ–અંડ તણો વળી અંડ–લોકનો એ
રાસ અખંડ વિહાર અનન્ત જ પંડ–પંડપતિનો એ. ૬

જડ જડ અકલિત સકલ દિશા મહીં, જીવ–બીજ સ્ફુરિયું ત્યાં,
તનજનની ધરી હેત પોષતી, અહંમયી જ બની ત્યાં;
બીજ થકી તરુ પ્રાણીયોનિઓ ઉચ્ચ ઉચ્ચ પ્રકટે ત્યાં,
પ્રાણીપતિ નર પ્રાણનાથમાં બીજ મોક્ષ પામે ત્યાં:
જડ–બીજ બીજ–તરુ–પ્રાણી–મનુજનો એ
રાસ અખંડ વિહાર અનન્ત પંડ–પંડપતિનો એ. ૧૨

તન–તમ અકલિત સકલ દિશા મહીં અહં–જ્યોતિ ઝળકી ત્યાં,
તનજનની ધરી હેત પોષતી અહંમયી જ બની ત્યાં;
અહંકારી શિશુ યુવક બને એ, કામ વીર્ય પ્રસરે ત્યાં,
યુવક–બાલગણ–પોષક વૃદ્ધ અહં શમી વિરમે ત્યાં;
શિશુયુવક તણો વળી યુવકવૃદ્ધનો એ
રાસ અખંડ વિહાર અનન્ત જ પંડ–પંડપતિનો એ. ૧૮

સેવાધર્મે દેહ ધરી નિજ નિયમન પકવ બનાવે,
અર્થકામી વિષયો જીતવા વિશ શાસ્ત્ર શક્તિ વિકસાવે;
સત્તાધર નિર્બલપાલક નિજ ક્ષાત્રકેતુ ફરકાવે,
નીતિધર્મી મુનિ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પ્રકટાવે:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પગ–ઉદર તણો વળી પ્રાણ–જ્ઞાનનો એ
રાસ અખંડ વિહાર અનંત જ પંડ–પંડપતિનો એ.

ગાયત્રીસુત વેદગર્ભ નિજ અંતરમાં પ્રકટાવે,
એક પછી બહુ થવા કામના ઉપર રતિ વિલસાવે;
બીજ–ગૃહેથી ફુરે નવાં ગૃહ કે ગૃહરતિ અળસાવે,
મમ–પર સમ કરી જગકુટુમ્બની મોક્ષવિભૂતિ લગાવે:
અંકુરફુલ ફલબીજ ઉન્નતિનો એ
રાસ અખંડ વિહાર અનન્ત જ પંડ–પંડપતિનો એ.

કુટુમ્બ કબીલા ભમતાં સ્થિર થઈ વધી ગ્રામ ઉપજાવે,
ગ્રામ ગ્રામ લડી વ્હડી હળી મળી ભળો જાનપદો પ્રસરાવે;
જાનપદો વળી જાનપદો સહ રાષ્ટ્રસંઘ વર્તાવે,
રાષ્ટ્રભેદ લય અખિલ જગતના રામરાષ્ટ્રમાં પાવે:
નર—નૃસાથનો નય—સ્વતંત્ર એ
રાસ અખંડ વિહાર અનન્ત જ પંડ–પંડપતિનો એ.

રસ રસ અકલિત સકલ દિશા મહીં અમિત ચક્ર ભમતાં ત્યાં,
ચક્ર ચક્ર મળતાં અથડાતાં રતિ–વિરતિ ધરતાં ત્યાં;
રસતૃષ્ણા રસભોગ પકવતાં અનુભવ જ્યોતિ સ્ફુરે ત્યાં,
ચક્રપણાનાં પડ પછી પડ ગાળતી જ્યોતિ વ્હડે ત્યાં:
સ્થૂલ–સૂક્ષ્મનો મમતા–સમતાનો એ
રાસ અખંડ વિહાર અનન્ત જ સ્વયં પંડપતિનો એ.

બલવંતરાય

*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૧૭

પ્રેમરસ

પ્રભુ પ્રેમરસ ભર્યો નભોન્નત, નીતરે નીતરે નીરઃ
સન્તજી! નીતરે નીતરે નીર,
દયા દેવદગ સાગર ઉછળે, નીતરે નીતરે નીતરે નીરઃ
સન્તજી! નીતરે નીતરે નીર. પ્રભુ૦ ૧
પિતા પાથરે અમર આશપટ, નીતરે નીરઃ
સન્તજી! નીતરે નીતરે નીર. પ્રભુ૦ ૨
અખંડ ઓજનો દિનકર દીપે, નીતરે નીતરે નીરઃ
સન્તજી! નીતરે નીતરે નીર. પ્રભુ૦ ૩
સિંચી સુપ્ત બીજ હૈયું હીંચાવે, પાય અમીરસક્ષીરઃ
સન્તજી! નીતરે નીતરે નીર. પ્રભુ૦ ૪
નદીઓ નાચે, સાગર ડોલે, સૃષ્ટિ સમાધિ સ્થિરઃ
સન્તજી! નીતરે નીતરે નીર. પ્રભુ૦ ૫

મૂળજી દુર્લભજી વેદ

*

૧૧૮

પરમ ધન પ્રભુનાં લેજો લોક

પરમ ધન પ્રભુનાં લેજો લોક!
રૂપું ધન, ધન સોનું,
હો અબધૂત! હીરા મોતી ઝવેર,
હો અબધૂત! હીરા મોતી ઝવેર;
સત્તા ધન, ધન જોબન ચળ સહુ;
અચળ બ્રહ્મની લહેર;
પરમ ધન પ્રભુનાં લેજો લોક!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નહી સૂરજ, નહી ચન્દ્ર,
હો અબધૂત ! નહી વીજળીચમકાર,
હો અબધૂત ! નહી વીજળીચમકાર;
અગમનિગમની યે પાર, અપાર એ
બ્રહ્મ તણા ભંડાર;
પરમ ધન પ્રભુનાં લેજો લોક !

દૂર થકી પણ દૂર;
હો અબધૂત ! પ્રાણ થકી પણ પાસ,
હો અબધૂત ! પ્રાણ થકી પણ પાસ;
ઉગે તપે કે આથમતાં યે,
એ ધન છે અવિનાશ,
પરમ ધન પ્રભુનાં લેજો લોક !

ન્હાનાલાલ

★

૧૧૯

જિગરનો યાર

(ગઝલ)

જિગરનો યાર જૂદો તો, બધો સંસાર જૂદો છે;
બધા સંસારથી એ યાર, બેદરકાર જૂદો છે. જિ૦ ૧
અરે શું જાણશે લજ્જત, પવિત્રીમાં પડી રહેતાં;
પ્રિયાની પ્યાલીની મસ્તી, તણો કંઇ બ્હાર જૂદો છે. જિ૦ ૨
ગણું ના રાવ રાયાને, ગણું ના આખિ દુનિયાને;
પરંતુ જાન આ પર પ્યારિનો, અખત્યાર જૂદો છે. જિ૦ ૩
હજારો બોધ મંદિરો, મહીં નિત્યે ભલે થાજો;
અમો મસ્તાનના ઉસ્તાદનો, દરબાર જૂદો છે. જિ૦ ૪

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નથી તુજ બાપ માર્યો મેં, અરે મુર્ખા કહાં નિંદે;
સમજ રે ! બેસમજ કે, પ્રેમીનો આચાર જૂદો છે. જિ૦ ૫
બધા પરકાર તોફાને, થઈ ચંચલ ચુકે નીશાન;
અમારા ચિત્તનો ચારૂ, અચલ પરકાર જૂદો છે. જિ૦ ૬
લિધો જે પંથ તે હું કેમ, ત્યાગું છો ભર્યો દુઃખે;
પ્રિયાનો માહરી ગરદન, ઉપર આભાર જૂદો છે. જિ૦ ૭
ઘડીભર બેશ બતલાવું, શીખાવું પ્રેમનો જાદૂ,
અમો જાદૂગરોનો યાર, જો બાઝાર જૂદો છે. જિ૦ ૮
શિખે જો પ્રેમ પૂરો તો જ, અચળ અભેદ પામે તું;
નથી ત્યાં પ્રેમ જ્યાં છે ભેદ, એ વ્યવહાર જૂદો છે. જિ૦ ૯
થશે શ્રીમંત ઈંદ્રાદી થકી, મુજ પંથ પર જાશે,
અરે ! એ કીસીયાનો યાર, જો કંઈ બ્હાર જૂદો છે. જિ૦ ૧૦
કરૂં શું મોતીમાળા હું ? અનૂપમ મારી પ્યારીએ,
કર્યો નક્ષત્રનો મારે ગળે, શણગાર જૂદો છે. જિ૦ ૧૧
ભલે ! છો માહરા પંથે, બધાએ દુઃખને દેખે;
મને તો સૂખસાગર, લ્હેરિનો કંઈ બ્હાર જૂદો છે. જિ૦ ૧૨
થયો જે પ્રેમમાં પૂરો, થયો છે મુક્ત સર્વેથી;
મહા મસ્તાન જ્ઞાનીના, મગજમાં તાર જૂદો છે. જિ૦ ૧૩
નજર મારી પ્રિયા વીના, ન દેખે કંઈ જગત આખે;
બીજાના બંધકારી પ્રેમનો, તો જાર જૂદો છે. જિ૦ ૧૪
ગુરૂ–આદેશ છે અમને, અવળ પંથે પળ્યા જઈએ,
દુનિયાથી પછી આ બાલ, બેદરકાર જૂદો છે. જિ૦ ૧૫

બાલાશંકર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૨૦

અંતિમ પ્રાર્થના*

ઊંચાં પાણી મને આ સતાવે, પિતા !
પ્રભુ તારક ! સત્વર ઉદ્ધારી લ્યો !
કૈંક નારકી દશ્ય બતાવે, પિતા !
મને પાતકીને દયાથી તારી લ્યો !
મારી હોડી ખરાબામાં તૂટી ગઈ;
મારી જોડી હા ! માયા તે લૂંટી ગઈ:
મારી હિંમત છેક જ ખૂટી ગઈ:
પ્રભુ તારક ! સત્વર ઉદ્ધારી લ્યો !
મારાં પાપ તણો અરે ! પાર નથી:
મારા અન્તરમાં કશો સાર નથી:
ભવસાગરે અન્ય આધાર નથી:
પ્રભુ તારક ! સત્વર ઉદ્ધારી લ્યો !

મણિશંકર

*

૧૨૧

મૃત્યુ લેખ

(બેત)

ફરજ જો અદા મેં કીધી હો, ખુદા !
ગરજ બીજી શી ? એક ફાટી ચદર,
ન ઉપકાર કોના, ન કદી અદા,
મળે ચાર ગજની જો સાદી કબર. ૧

---

* ૧૯૨૩ માં શ્રીનગરમાં લખેલી આ મણિશંકરની છેલ્લી કવિતા છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ननामी, छूपी, कोइ बियाबानमां,
के परवतनी ढळती तलेटी उपर;
गमे कोतरे, तुज खुद मानमां,
फक्त बे ज बोलो ईलाही शुकर.

અલબારી

૧૨૨

રસિકડાં નવ કરશો કોઈ શોક

(પદ)

નવ કરશો કોઈ શોક,–રસિકડાં, નવ કરશો કોઈ શોક–ટેક.
યથાશક્તિ રસપાન કરાવ્યું, સેવા કીધી બનતી. રસિકડાં૦ ૧
પ્રેમીઅંશને રુદન આવશે, શઠ હરખાશે મનથી. રસિકડાં૦ ૨
મર્મ ન સમજે બકે શંખશઠ, વાંકું ભણે બહુ પણથી. રસિકડાં૦ ૩
એક પીડમાં બીજી ચ્હીડથી, જળશે જીવ અગનથી. રસિકડાં૦ ૪
એક દૂખિયો થયો સૂખિયો, સમજો છૂટયો રણથી. રસિકડાં૦ ૫
મુંઓ હૂં તમે પણ વળિ મરશો, મુક્ત થશો જગતમથી. રસિકડાં૦ ૬
હરિકૃપાથી મમ લેખચિત્રથી, જીવતો છઊં હું દમથી. રસિકડાં૦ ૭
વીર સત્યને રસિક ટેકિપણું, અરિ પણ ગાશે દિલથી. રસિકડાં૦ ૮
જુદાઇ દુઃખ તે નથિજ જવાનૂં, જાયે યાત્ર મરણથી. રસિકડાં૦ ૯
મરણ પ્રેમિને ખચિત મોકું છે, દુઃખ વધેજ રુદનથી. રસિકડાં૦ ૧૦
જગતનીમ છે જનન મરણનો, દૃઢ રહેજો હીંમતથી. રસિકડાં. ૧૧
મને વિસારી રામ સમરજો, સુખી થશો તે લતથી. રસિકડાં૦ ૧૨

નર્મદાશંકર

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૨૩

ચોરી

પદ.

દુનિયા આ છે ફાની, અરેરે! દુનિયા આ છે ફાની. ધ્રુવ,
નાજુક ચંચળ મધુરી બાળા, હેત પૂતળી રમતી,
ધરનું સ્મિત, ઉરફેરી ત્હાડક, સદા ય સૌને નમતી,
—અરેરે ! દુ૦ ૨

લાડ વિશે ઉછરી, પણ જન્મી સૂક્ષ્મ જ ભોગી આપે,
વિદ્યાકણથી જ્ઞાન નિર્મળું – લણિયું મતિપ્રતાપે,
—અરેરે ! દુ૦ ૪

કુટડી કાયા, મોહન કીકી, અલ્પ બોલ મૃદુ કેવા !
પરપીડા પેખી પોતાની.–પૂર્વ જન્મના હેવા !
—અરેરે ! દુ૦ ૬

'મ્હાલીને શું?' 'જીવીને શું?' 'ભાવિ ચિન્તવન શાને?'
'સહન-હસત એકાક્ષર નહિ શું?' એ જ બોલતી તાને,
—અરેરે ! દુ૦ ૮

પાકે વ્હેલું ખરે જ પ્હેલું-અરરર કુદરત-ધારો-
હું જેવા અદકચરા કેરો કેમે ના'વે આરો,
—અરેરે ! દુ૦ ૧૦

બલવંતરાય

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૨૪

શ્રાવણી અમાસ

એક વેળા રાત્રિ પડતી હતી,
અને મ્હારાં નયનોમાં નિદ્રા ઘેરાતી.
અન્તે નયન ફરક્યું. ને પ્રવૃત્તિ પ્રજ્વળી:
હું ઉઠ્યો, અને રાત્રિના તટ ઉપર ઉભો.
સઘળે નીરવ શમશમાકાર હતું;
પણ મ્હારે અન્તરે અનામી. ઓઘ કંઈક ગર્જતા.
હું ઉભો હતો:
રાત્રિનાં જલ જોતો— ન જોતો,
અચેત શો સચેત હું
જડતાને કાંઠે ચેતન જડવત્ ઉભો હતો.
મધ્યરાત્રિ હૃદયના ભેદ ખોલતી:
શૂન્યમુખ ચિદાકાશ, મહાકાળની ગુફા સમું,
નિરવધિ, વિભુ, વિરાટ શું વિસ્તરતું.
કાલરાત્રિના કિનારા ઉપર
સહોદર સંગે હું ઉભો હતો.
આકાશમાંથી તારા વાળી લીધા હતા,
મ્હારે એ પ્રભુતેજનાં દર્શન ન થતાં;
બહાર તેમ જ અન્તરમાં નિસ્તેજ હતું;
અન્ધકાર શ્યામળ જયધ્વજ ફરકાવતો.
ઘનદળ તેના ઘટાટોપમાં નર્તતું.
પૃથ્વીના પ્રાણમાં જડેલી હેમની છાયાઓ શી
કાજળકાળી ડોલન્ત પર્વતાવલિ
દૃષ્ટિ બાંધી પડી હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કશું ય કાંઈ સૂઝતું નહીં.
તમરાજની સંશયભૂમિકા જેવી
શોકરાત્રિની સીમ ઉપર હું ઉભો હતો,
શૂન્યતાના તરંગ જગત ભરી તરવરતા,
મ્હને રસબોળ ભીંજવતા,
શૂન્યાત્મ કરતા.
આંખ ઉઘાડી હતી, પણ દર્શન નહોતાં થતાં:
કીકી દિશા ભુવનોમાં દોડતી,
પણ પ્રભુનો જ્યોતિ ક્ય્હંઈ જ ન્હોતો નિર્ખાતો:
અન્ધકાર અલૌકિક હતો:
યમદંડના કિરણજૂથ સમાન,
વિબુધોના આત્મામાં વસે છે એવો,
મૃત્યુની વિશાલ પાંખ સમો,
ઊંડા અમાનુષ ભેદના પ્રકાશ શો,
પાર્થિવથી પર, પરમ અભેદ્ય,
અન્ધકાર પણ અલૌકિક હતો.
બ્રહ્માંડ ઝીલતા એ તમસાગરને આરે
સહોદર સંગે હું ઉભો હતો.
સાગરના મહામોજ
નયન આગળ રમતા
અમને શીકર છાંટતા,
પણ અમે એ જાણતા નહીં.
વિમાન આવ્યું; સૌ બેઠાં;
અન્ધારરાત્રિના હૃદયમાં અમે વ્હેવા માંડ્યું.
પછી?-પછી પગ લપસ્યો કે શું?
બન્ધુ તું ક્ય્હાં ગયો ?
તમસાગર માનવ દૃષ્ટિને અગાધ છે:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્હેનું યે વજ્રતલ ફોડી પાર ગયો ?
ત્હાં તો પ્રભુપ્રદેશ છે.
શબ્દ થયો ? પડઘો પડયો ?
આઘે આઘે કોકિલા શું બોલી ?
અનિલલહરીની શું પાંખ ફરકી ?
ધીમી ધીમી ફુલડાં વાતો કરે છે ?
કે વીર ! ત્હારા બોલ શા,
પ્રભુ ભૂમિનાં ગીતનો મીઠડલો તે કલરવ ?
પ્રભો ! એ ક્યહાંનો મધુરો સિત્કાર ?

ન્હાનાલાલ

૧૯૫

વિધવા બ્હેન બાબાંને

વ્હાલી બાબાં ! સહન કરવું એય છે એક લ્હાણું !
મ્હાણ્યું તેનું સ્મરણ કરવું એય છે એક લ્હાણું !
મૃત્યુ થાતાં તર્પણ કરવું ઇષ્ટનું એય લ્હાણું !
આશા રાખી મરણ પછી ને જીવવું એય લ્હાણું ! ૧

સમ્બન્ધીના મરણ પછી ના સર્વ સમ્બન્ધ તૂટે,
બ્હેની ! આંહીં વિરહ જ ખરો ચિર સમ્બન્ધ ભાસે,
તે પ્રેમી જે પ્રણયમયતા જોઈ મ્હાણે વિયોગે,
મીઠું કિન્તુ ક્ષણિક જ નકી સ્વપ્ન સંયોગ તો છે. ૨

છે વૈધવ્યે વધુ વિમલતા બ્હેન ! સૌભાગ્યથી કૈં !
છે ભક્તિમાં વધુ વિમલતા, બ્હેન ! શૃંગારથી કૈં !
બાબાં ! ત્હારા મૃદુ હૃદયને આપ વૈધવ્ય આપી,
ઉંચે ઉંચે તુજ દિલ જશે લેઈ ધીમે ઊપાડી. ૩

ના બોલું આ તુજ હૃદયનાં અશ્રુ હું લૂછવાને,
શાને લુછું હૃદયશચિતાં આંસુઆં [illegible] ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વ્હાલી બાબાં ! કુદરત કૃતિ સર્વદા હેતુવાળી,
ઈચ્છે દેવા અનુભવ પ્રભુ સર્વને સર્વ વ્હાલી ! ૪
બાપુ આ સૌ સુખ દુઃખ તણી વેઠ નાખી નથી કૈં,
આ તો બોજો કુદરત તણો માત્ર કલ્યાણકારી;
આ ખ્હાડો જે પથિક સહુને આવતા માર્ગમાં ત્યાં
ચક્ષુવાળાં શ્રમિત ન બને કિન્તુ સૌંદર્ય જોતાં. ૫
આ ફૂંડાળું કુદરત તણું કોઈ જોઈ શકે, તો
ના ના જોશે કંઈ વિષમતા કિન્તુ સીધાઈ લીસી;
ટુંકી દૃષ્ટિ જન હૃદયની અલ્પ ખંડો જ જોતી,
ને તેથી આ સુઘડ સરણી દિસતી ડાઘવાળી. ૬
બાબાં ! જોને નયન ભરીને આંસુથી એક વાર !
બાબાં ! જોને સુપ્રભ રચના વિશ્વની એક વાર !
વ્હાલા સાથે નિરખતી હતી આજ જો એકલી તું,
બાબાં ! ખુલ્લું હૃદય કરી જો, એજ ઈચ્છયું હરિનું. ૭
જોને બાપુ ! તુજ જિગરનો મિત્ર તો ત્યાં વિલાસે,
તારો ચ્હેરો ગત હૃદય એ ત્યાંય ઉભું વિમાસે !
એ રેલાયું ઉદધિ સઘળો કિન્તુ તું બિન્દુ તેનું,
આડું આવ્યું પડ નયનને ત્હોય એ વારિ ત્હારૂં. ૮
બ્હેની ! આવાં પડ પછી પડો આવતાં જાય આડાં,
અન્તે ગાઢાં પડ ચીરી દઈ પાર જાતાં સહુ ત્યાં;
તું ને મ્હારી પ્રિય સખી ત્યજી હું ય જાઉં કદાપિ,
એવું એ કૈં શુભ જ કરવા ઈશ ઇચ્છે કદાપિ. ૯
રે ! તો સાથે તમ હૃદયનાં ગાળજો અશ્રુ બન્ને;
જે બાકી તે ભણી લઈ તમો આવજો સાથ બન્ને,
બાબાં ! તું એ શીખીશ ફરી આ પાઠ ઔદાર્યનો, ને
મ્હારી ભોળી પ્રિય અબુધને દોરજે આ જ માર્ગે. ૧૦

કલાપી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૨૬

પ્રતિજ્ઞા

બુલંદ સુરથી પુકારૂં નામ તાહરૂં;
ગજાવી મૂકૂં લોક લોક નામ તાહરૂં. ૧
આનંદી મધુર પંખી આ અલાપતાં બધાં;
ઝુકાવું એહ કંઠમાં હું નામ તાહરૂં. ૨
સુમન પીયૂષ પાય, ભૃંગ ગુંજતા પીએ;
એ મસ્ત ગાનમાં ઝુલાવું નામ તાહરૂં; ૩
શૈલના યે શૃંગ લીલમથી જડયાં પણે;
આંકું હું લીલી રોશનમાં નામ તાહરૂં. ૪
સ્થાન સ્થાન ઇંદિરાના ભોગ વિસ્તર્યા;
વસાવું વનસમૃદ્ધિમાં હું નામ તાહરૂં. ૫
નૃત્ય ધારતા અનિલની ગતિ મહીં
અમોઘ હા! ઉડાવું સદા નામ તાહરૂં. ૬
ગગનમાં ખીલી રહી અગમ્ય રોશની;
અંતર એહને ભરૂં હું નામ તાહરૂં; ૭
અથાગ અંતરિક્ષમાં ભ્રમણ કરી કરી
જપાવું અમરને મુખે હું નામ તાહરૂં. ૮
ભમી ભમી આ ખલ્કની બઝારમાં બધે
ચૌદ લોકમાં ખપાવું નામ તાહરૂં. ૯
દિશે દિશે છેડા મહીં અનંત વ્યોમમાં
પ્રતિસ્વરે ત્રિભુ ગજાવે નામ તાહરૂં. ૧૦

ત્રિભુવન પ્રેમશંકર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૨૭

સુહૃદ-સ્નેહજામ માહરો ફુટી ગયો

સુહૃદ-સ્નેહજામ માહરો ફુટી ગયો;
રસ અમૂલ માંહિનો અલોપ થઈ ગયો. ૧
નામ માત્ર છે રહ્યું બ્રહ્માંડ સૂનું આ,
એહનું યે હીર મધુર એ હરી ગયો. ૨
વિભ્રમે ચઢેલું આ દિગંત દેખું છું,
એની પરમ શાન્તિ-પ્રસન્નતા હરી ગયો. ૩
જોઉં શૈલવદન કજ્જલશ્યામતા ભર્યાં,
ઉજ્જવળ અંતર એહને એ દાહ દઈ ગયો. ૪
ટળવળી પડે-ઢળે આ સ્નેહના ઝરા,
એહને યે મ્લાન નીરના કરી ગયો. ૫
રોમરોમ દીનતા ભરી હરિયાળી આ,
બાલિશ રમ્ય હાસ્ય એહનું હરી ગયો. ૬
હરી ગયો તમામ પ્રભા વ્યોમ માંહિની,
નિઃસત્ત્વ તારલાની મંડળી કરી ગયો. ૭
પળપળે ઢળે ગરીબ ઉર્મિએ દધિ,
એની ગભીર મસ્ત ગતિ એ હરી ગયો. ૮
હરી ગયો શું ઇશ્કચમન—સ્વર્ગની હવા,
વેરાનમાં યે વહ્નિનું વહન કરી ગયો. ૯
સમસ્ત વિશ્વ માંહિથી આત્મા સમેટીને
આ જીવનજંત્ર ત્રિભુનો ય તે લૂંટી ગયો. ૧૦

ત્રિભુવન પ્રેમશંકર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૨૮

અંતરનો અભિલાષ

નયણાં ભરી દિનરાત એ મુખને નિરખ્યાં કરૂં,
અંતરનો અભિલાષ આજ અમારો એટલો. ૧
મુજ હૈડાના હાર લગનીદોરે ગૂંથીને
સુરનો બનું શણગાર, મળે શાન્તિ તો મુજને. ૨
વધેરી દેહી ને દેહ નૈવેદ્ય ધરિયે નાથને
અધુરી તો યે એહ સુરની પુજા માનશું. ૩
હું દુભાગી ફકીર શહેનશાહ સુરસિંહનો;
રેડું રોજ રૂધિર બાંગેબાંગ પૂકારતો. ૪
ગમે સહુને ગામ, મસાણ અમારે મન વસ્યું,
આ અંતરનો આરામ મળે ખાખી જો ખાખમાં: ૫
કારી સ્નેહના ઘાવ હૈયામાં ઝીલ્યા હશે,
દાહમજાની માંહ્ય એ ધીર મર્દ કો માણશે. ૬
અંતરના અભિલાષ પૂરા ન થાયે પળ હવે,
સૂરજ દેશે સાખ, કે ઝૂરતાં કાઢશું જીંદગી. ૭

ત્રિભુવન પ્રેમશંકર

*

૧૨૯

તૃપ્તિ

૧

નહિ દિવસ, નહિ રાત, વૃષ્ટિમાં નહિ ચંદ્ર નહિ સૂર્ય;
કાંઇ એકાકાર બધું હોઇ રહ્યું;
વ્હાલિડારે! શું સમજાવું? ૧

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નહિ પૃથ્વિ આકાશ, વૃષ્ટિમાં નહિ કાળ કે સ્થાન;
એક એકાકાર જામી રહ્યું;
વ્હાલિડારે ! શું સમજાવું ? ૨

નહિ રૂપ, નહિ રંગ, વૃષ્ટિમાં નહિ આકૃતિ, નહિ નામ;
જડ ચેતન નવ જાયે કહ્યું;
વ્હાલિડા રે ! શું સમજાવું ? ૩

ઉપર નીચે બહાર વૃષ્ટિમાં ચહુદિશ અખંડ એકતાર;
જ્યાં જોઉં ત્યાં સમરસ છાઇ રહ્યું;
વ્હાલિડા રે ! શું સમજાવું ? ૪

અહો મીંચીને નેન જોઉં હું ભીતરગુફાની માંહ્ય,
એ જ રસે ઉર રમી રહ્યું;
વ્હાલિડા રે ! શું સમજાવું ? ૫

બ્રહ્મ ભર્યો બ્રહ્માંડ, એક એ પરમ સત્ય પ્રચંડ;
ત્રિભુ નિજપણું મંહા મળી ગયું;
વ્હાલિડા રે ! શું સમજાવું ? ૬

૨

એક રસિકડી લહેર, અભ્રના મધુર હૃદયની લહેર
વિધવિધ રૂપ ધારી રહી;
વ્હાલિડા રે ! શું સમજાવું ? ૧

ભર્યાં સરોવર નીર, કુંજમાં વનવન કેરે તીર,
એ લહરે ફૂલમંડલિ ચઢી;
વ્હાલિડા રે ! શું સમજાવું ? ૨

ગગન ગોળ ચમકાર, મહીના ઊર્ધ્વકંઠ સહુ પહાડ,
સભા એ લહેરે લોટી રહી,
વ્હાલિડા રે ! શું સમજાવું ? ૩

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અનંત ગતિના અનિલ, અને એ અનંત સાયરની છોળ,
સહુ ભરતી ઓટ ભૂલી રહી;
વ્હાલિડા રે! શું સમજાવું? ૪

ચંદ્ર સૂર્યની જ્યોત, અને સહુ દિશાકાળની કુંજ,
એ લહરે સદાની ઝૂકી રહી:
વ્હાલિડા રે! શું સમજાવું? ૫

દિવ્ય ધાર્મિક ભાવ, દિલની ઉદાર દૈવી ઉર્મિ,
ત્રિભુ એ લહેર ઝીલી રહી;
વ્હાલિડા રે! શું સમજાવું? ૬

૩

પીધો પ્રેમરસ પૂર્ણ, પૃથ્વીએ પીધો પ્રેમરસ પૂર્ણ;
એની તૃણા તનથી ઉડી ગઈ;
વ્હાલિડા રે! શું સમજાવું? ૧

થયું નિર્મળું આભ, ઊંડું ઊંડું જગતઘેરતું આભ;
કંઈ ઉદયકળા ઉઘડી રહી;
વ્હાલીડા રે! શું સમજાવું? ૨

જગતે ધર્યું નવરૂપ અજબ આશ્ચર્યવંતુ અનુપ;
સૃષ્ટિ દેવપ્રભા ઓઢી ઉભી;
વ્હાલિડા રે! શું સમજાવું? ૩

પૃથ્વીનો પુલકિત દેહ, લીલમલીલો પૃથ્વીનો પુલકિત દેહ;
નવી તૃણરાજી ઉપસી રહી;
વ્હાલિડા રે! શું સમજાવું? ૪

અલાકિક ઉઘડયો ઉજાસ, સ્થળ સ્થળ પરમ પ્રગટયો પ્રકાશ;
શી ભવ્ય ભૂરકી ચમકી રહી!
વ્હાલિડા રે! શું સમજાવું? ૫

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બ્રહ્મ વરસ્યો બ્રહ્માંડ વિશ્વને તૃપ્તિ થઇ અંગાંગ,
ત્રિભુ આત્મતૃપ્ત ઉભા અહીં;
વ્હાલિડા રે ! શું સમજાવું ? ૬

ત્રિભુવન પ્રેમશંકર

★

૧૩૦

વિરહનું આંસુ

(પદ)

ક્યાંય ઉર ના થરપે* મ્હારું, રે પ્રભુ, હું તે કેમ જિગર ઠારું !
ઝરમર ઝરમર આ ઝર્વી રૂહે છે વાદળિયો ઉર ભોળાં;
મંદ મંદ ગતિ રમે અનિલ આ એકલ વળી મળી ટોળાં:– પ્રભુ૦ ૧
કૂજે કોકિલ ઘડિ ઘડિ વિસમી અધિક આધક રઢિયાળું,
મ્હોર કળી ફુલ સ્નિધ વેલ તરુ વ્હે ન વહે મદ વારું:–પ્રભુ૦ ૨
સંધ્યા, તુજ આ ભભક અનેરી ચમક ઘેરી ચલાવે,
સુતનુ કુરંગી વત્સશું ગેલતી સ્મૃતિસણકા સળકાવે;– પ્રભુ૦ ૩
હાય ! દિવસ આવો જ હતો એ સાંઝે આમ ખીલી'તી,
અમે ચાંદની તે પછી ઉજળી નદીવાંકે પીધી'તી:– પ્રભુ૦ ૪
છે એ સંધ્યા, નદી, બગીચો, એ જ કુરંગી, કોકિલ;
એ સૌંદર્ય–અમી પણ જાતાં એક બન્યું વિખ કાતિલ !
પ્રભુ હું તે કે કેમ જિગર ઠારું રે ક્યાંય ઉર થરપે નવ મ્હારું ! ૫

બલવંતરાય

---

* ટિપ્પણ. પૂના, ૧૯૧૭: ફાગણ માસનું માવઠું. સ્હવારે કશ સાથે પાછલે પ્રહરે અને લગભગ સંધ્યાકાલ સુધી શ્રાવણના સરવણિયાં જેવું. થરપે, તૃપ્તિ પામે. કાઠિયાવાડી ભજનોમાં આ શબ્દ જોવામાં આવે છે. કદાચ ટેકની આખી લીટી પણ જૂની હોય.—મદ, આમોદ, વારુ રુચિર, સાંજે [illegible]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૩૧

વિપ્રયોગ

(અંજની ગીત)

'આકાશે એની એ તારા:
એની એ જ્યોત્સ્નાની ધારા:
તરુણ નિશા એની એ: દારા—
ક્યાં છે એની એ ?

'શું એ હાવાં નહિ જોવાની !
આંખડલી શું નહિ લ્હોવાની ?
ત્યાંએ ત્યારે શું રોવાની—
દારા એની એ ?'

* * *

"છે, જ્યાં છે સ્વામીની તારા:
સ્વર્ગોની જ્યોત્સ્નાની ધારા:
નહિજ નિશા જ્યાં આવે, દારા
ત્યાં છે એની એ !

છે ત્યારે એ ત્યાં જોવાની:
આંખડલી એ ત્યાં લ્હોવાની:
સ્વામી સાથે નહિ રોવાની—
દારા એની એ !'

મણિશંકર

*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૩૨

ઉરનો ઓથાર

(ખંડ હરિગીત)

ઊછળી ઉલ્લાસથી
સિન્ધુ-ઉર પર રાજતા
હસે ઉજ્જ્વલ હાસથી
અણગણ તરંગો આજ આ; ૧

हास કાલે જે હતું,
હાસ તે આજે લસે;
સિત તરંગો ! બન્ધુ મુજ !
કરજો ક્ષમા, ઉર ના હસે. ૨

ના હસે ઉર માહરું,
આજ હું લાચાર છું;
ના રુવે ઉર માહરું,
ધારું અકથ કો ભાર હું. ૩

તમ સમા ઉલ્લાસથી
નાચતો જીવન-ઉરે
અન્ય સિન્ધુ તરંગ હા !
આજે ન જીવનમાં સ્ફુરે ! ૪

જાગતો ઓથાર કો
દાબતો મુજ ઉરને;
અણદીઠો પાષાણ કો
રોકે નયનના પૂરને. ૫

વાણી વદવી ના ગમે,
મૂક ભાર વહું ઉરે;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તદપિ વાણીરૂપમાં,
એ ભાર ઉર હલકો કરે. ૬

નરસિંહરાવ

*

૧૩૩

શ્રદ્ધાસ્યુતિ અને આર્ત્તસ્વ

શ્યામ પડ તિમિરોતણાં
માર્ગ મુજ જો ! આવરે,
ભીંત્ય દૃઢ પાષાણની
એ કોણ રચીં ઊભી કરે ? ૧
દ્વાર તહિં દેખાય ના,
કોણ એ દેખાડશે ?
દિવ્ય બળથી ભીંત્ય એ,
હા ! કોણ તોડી પાડશે ? ૨
દ્વાર દેખું બંધ, ત્યહાં
વજ્રતાળું મારિયું;
કૂંચિયો વિધવિધ લઇ
ઊઘાડવાને હું મથું. ૩
ઊઘડે નવ દ્વાર એ;
પાય મુજ નીચે સરે:
ક્યહાં કળું છું કળણમાં ?
મુજને ખબર કંઇ નવ પડે. ૪
ધર્મબળ ! મુજ બન્ધુ ઓ !
દિવ્ય શ્રદ્ધા ! માત ઓ !
કળણકર્દમ ડૂબતો
કો રોકજો ધરીં હાથ ઓ ! ૫

નરસિંહરાવ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૩૪

દિવ્ય યોજના

(ખંડ હરિગીત)

યન્ત્ર આ બ્રહ્માણ્ડનો
ગૂઢ નિયમે ચાલતો,
એક લક્ષ્યસ્થળ ભણી
જાતો વિકાસે મ્હાલતો; ૧

અણુગણ્યાં બ્રહ્માણ્ડના
ગણ રહ્યા આ તરવરી,
એહ લક્ષ્યસ્થળ ભણી
ચાલ્યા જતા પદ સ્થિર ધરી; ૨

માનવી જીવનતણો
ભવ્ય જે ઇતિહાસ તે,
અધિક એથી ભવ્ય વળી
ભાવિ તણો જ વિકાસ તે. ૩

નિયમવશ ઉત્ક્રાન્તિમાં
મેળ હેનો છાજતો,
ઘટિતઘટનાયોગ એ
સંગીતસ્વરસમ રાજતો; ૪

જીવને સુખદુઃખના
રંગ વિધવિધ ગૂંથિયા,
નિયમ ગૂઢ વડે બધા
સંધાઈ એ સર્વે રહ્યા; ૫

સર્વ સ્થળમાં વ્યાપિયું
નિયમનું સંગીત એ,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મૂળ સ્વર એ ગીતનો
ઇચ્છા નિયંતાની ખરે; ૬

એહ સ્વર જ પ્રધાન છે,
અન્ય તે સંગે ગૂંથ્યા,
તીવ્રકોમળરુપ સહુ
અનન્તા વિકારો નવનવા; ૭

ગૂઢ છે કંઈ યોજના
ભવ્ય એ સંગીતની,
એક યોજક દિવ્ય તે
સંગીતનાયક રહે બની: ૮

આયોજન કરને-વાલા

મન્દ માનવકીટ હું
દિવ્ય એ સંગીતમાં
દોષ કયમ કાઢી શકું?
કયમ ભંગ કરું સ્વરરીતમાં? ૯

નરસિંહરાવ

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૩૫

મૃત્યુનો મહિમા

(ઉપજાતિ–વસન્તતિલકા)

ઓ મૃત્યુ ! ઓ દુઃખ ! ભલેજ મ્હાલો !
આ વિશ્વમાં પૂર્ણ પ્રતાપ ધારો !
ત્હમે ખરાં બન્ધુ ગણી વધાવું,
દંષ્ટ્રા કરાલ નિરખી નહિ ખિન્ન થાઉં. ૧

ત્હમારી સીધી કંઈ વાદકોટિ
ન તર્કશાસ્ત્રો જીતશે જ કોદી;
હજાર વાદો ન કરી સક્યા જે
તે એક તીક્ષ્ણ તમ શસ્ત્ર સમર્થ સાધે. ૨

ભલે મ્હને નિર્બલ માનો નિન્દો,
કુતર્કશાસ્ત્રી ! નિજ બુદ્ધિ વન્દો;
દુઃખો ઘસાશે, પણ બોધ સ્થાયી
છાપે ઉરે સુદૃઢ છાપ, ન તે ઘસાય. ૩

એ બોધને ઘેલપણું ગણે કો,
મ્હને ન ચિન્તા મન આ ક્ષણે કો;
વધાવું એ નિર્બલતા જ ઘેલી,
જે'માં રહી સબલતા દૃઢ ભક્તિ કેરી. ૪

નરસિંહરાવ

*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૩૬

મૃત્યુ અને સનાતન જીવન

" મૃત્યુકેરું સ્વરુપ જો
સાચું માનવ પ્રીછશે
દ્વાર નવજીવનતણું
જાણી નિરંતર રીઝશે; ૧

જો, સનાતનતાતણું
પૂર વ્યાપ્યું સહુ સ્થળે,
મૃત્યુ ત્યહાં લુપ્તજ થયું,
જીવન વિના ન ઓજું મળે. ૨

(ઉપજાતિ-વસન્તતિલકા)

કાળા ઘને ઉજ્જ્વલ સૂર્યબિમ્બ
ઢંકાયું-તે ચિત્ર દીસે અગમ્ય;
તથાપિ કાળી ઘનછાયપૂંઠે
જ્યોતિ રહ્યો ઝળહળી ન કદી ય ખૂટે. ૩

મૃત્યુતણી શ્યામલ છાપ ઢાંકે,
અનન્તતામાં ક્ષણ ભંગ દાખે;
તથાપિ એ છાયનોં પેલીં પારે
દેદીપ્યમાન ચિરજીવનસિન્ધુ મ્હાલે; ૪

અનન્ત આ જીવનસિન્ધુમધ્ય
મૃત્યુ બને બુદ્દબુદ્દ તેહ સદ્ય
જાએ ફૂટી જો! કંઇ વારવારે,
ને સિન્ધુ તો વહીં રહે અવિરામ ધારે " ૫

નરસિંહરાવ

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

१३७

હું તો ડુબ્યો છું

હું તો ડુબ્યો છું દુઃખ નિવારો રે,
જ્ઞાની સુકાની! મને પાર ઉતારો! ટેક.
ભર દરિયાકું તરીઆ નવ જાવે રે,
અખુટ ભરિયો માંય ખારો જી,
અથાગ જલકો અંત ન આવે રે,
નહિ હે આરો ને કિનારો રે. જ્ઞાની૦૧
દિલ દરિયામાં ન સૂઝે રે, કોણ અવિચળ ધ્રુવ તારો જી;
ચોદિશ ભાળું નહિં અજવાળું
કોનસો દેશ હમારો રે. જ્ઞાની૦ ૨
મહાસાગરમેં મિન મચ્છ મોટાં, મગર કરે ધમકારો જી;
ઘડી પલકમે પંડકું ખાવે રે,
સતગુરૂ મોરા ઉગારો રે. જ્ઞાની૦ ૩
મેં જાણું મહાસાગર ખુટે, છુટે ન પંડ મારો પ્યારો જી;
નવસેં નદીઓ માંય નીર મિલાવે
જુગ જુગ જાત હજારો રે. જ્ઞાની૦ ૪
ધર્મદાનકા ડુંગર વાળું, રામ પોકારૂં લખવારો જી,
કોટિક દેવકી માનતા માનું,
નહિ છુડતાં મેં બચનારો રે. જ્ઞાની૦ ૫
જરા મરણકો રોજનો રોગી, અરજુન મ્હા દુખીઆરો જી;
અઢાર ભારમેં કોન દુખ કાપે,
વેદો વાણી વિચારો રે! જ્ઞાની૦ ૬

અરજુન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૩૮

હું ડુબું ભવસાગરની મધ્ય

માયા શું આ ખેલો રે, ગુરુ ગમ કંઈ પડે નહીં રે જી,
હવે મુને ધારણ રહેતી નથી ધીર;
દૃષ્ટિની સૌ સૃષ્ટિ રે, હુતાશન હાલી ઉઠી રે જી; ૧
ઘેરી લીધી મ્હારા જીવનની એ સીમ,
દિશાએ તો એક રે હાવે નથી સૂઝતીરે જી. ૨
ક્યાંએ ઠરતા નથી મુજ પાય,
બંધીવાન જેવું રે આ ઉર મ્હારૂં થઈ ગયું રે જી, ૩
ઊંડું ઊંડું કાંઇક એમાં ધૂંધવાય,
શેનું એ છે, શું છે રે, મહાયત્ને નથી સૂઝતું રે જી. ૪
મન મ્હારૂં ભ્રમિત દીસે ભૂતમાત્ર,
કાંઇએ સ્પષ્ટ હુંથી રે, થાતું નથી આ ઘડી રે જી. ૫
બુદ્ધિનાંએ ભાંગી પડયાં દિસે ગાત્ર,
બળતા અંગારા રે મુખમાંહી ડાંસિયા રે જી. ૬
હાથપગ બાંધી સજ્જડ બંધ,
છાતી માંહી મેખો રે મારી હોએ વજ્રની રે જી, ૭
એવો હું ડૂબું ભવસાગરની એ મધ્ય–માયા શું એ૦–

ત્રિભુવન પ્રેમશંકર

*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૩૯

દુનિયા—બિયાબાઁ

ભૈરવ (ગઝલ)

અહા ! હું એકલો દુનીયાં–બીયાબાઁમાં સુનો ભટકું
રઝળતો ઇશ્કને રસ્તે અહીં તહીં આંધળો અટકું -૧

બતાવી રાહ આ જેણે ગયાં તે શું દગો દેઈ !
રિબાવી, રોવરાવી, ને શું રમશો ખાકથી મારી !–૨

સ્મૃતિ આવી તમારી ત્યાં ન અશ્રુધાર રે' ઝાલી,
હૃદય રમતું ઉછાળા લૈ–જુવાની : શું ફરી આવી ?–૩

સુણાવું લો કવિતા આ ઝિલું રસ નેત્રથી ઝરતો,
હૃદય હૃદયે મિલાવો તો જીવું ઉઠું પડયો મરતો;–૪

અરે ! તે બાલપણના કયાં ગયા સાથી બધા સાચા !
ગઈ કયાં પ્રાણ પ્યારી તે !–રહી મુજ ભાગ આ વાચા !–૫

સુણાવું તેય કયાં બેશી ! નથી કો ઠામ રોવાનું,
ભર્યું છે બેકદર દુનીયાવિષે જ્યાં ત્યાં વગોવાનું.–૬

ભણાવી દો મને, આજે, તમારી તે રીતિ જૂની,
ન જેથી દાગ દિલ લાગે ન લાગે ઝિંદગી સુની !–૭

બતાવો શી રીતે હસવું, હૃદય ખાલી છતે રડવું,
વચનમાં પ્રેમ બતલાવી ઈશારે પ્રેમિદિલ હણવું !–૮

અરે ઉસ્તાદ ! કયાં પાયો ? મને આ ઇશ્કનો પ્યાલો
કર્યો સંસાર ભર સુનો, વફાઈ કયાં મળે ?–ચાલો !–૯

ઉથામ્યાં ધર્મશાસ્ત્રોને–ગણાયો જ્ઞાની પંડિતમાં,
[illegible] !–૧૦

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હશે ક્યાં સત્ય દેખાડો, હશે શું સત્ય સમજાવો,
રહી રે'વું, કદી ગાવું મને તો એટલો લ્હાવો-૧૧

બધી દુનિયાં જુવે જેથી ગયાં મુજ નેત્ર તે ફૂટી,
બધી દુનિયાંનું અજવાળું મને અંધારી તે ઊંડી !-૧૨

અહીં તહીં આ ભટકવામાં નથી શાન્તિ તણી આશા,
સિતમગર લે ધરી ગરદનઃ-નિરાશા એજ છે આશા-૧૩

મણિલાલ

*

૧૪૦

અમર આશા

કહીં લાખો નિરાશામાં, અમર આશા છુપાઈ છે;
ખફા ખંજર સનમનામાં રહમ ઊંડી લપાઈ છે-કહીં૦ ૧

જુદાઈ ઝીંદગી ભરની, કરી રો રો બધી કાઢી;
રહી ગઈ વસ્લની આશા, અગર ગરદન કપાઈ છે-કહીં૦ ૨

ઘડીના વસ્લની આવી, સનમ પણ છેતરી ચાલી;
હજારો રાત વાતોમાં, ગમાવી એ કમાઈ છે-કહીં૦ ૩

ઝખમ દુનિયાં ઝમાનોના, મુસીબત ખોફના ખંજર;
કતલમાં એ કદમબોશી, ઉપર કમાયત ખુદાઈ છે-કહીં૦ ૪

શમાપર જાય પરવાના, મરે શીરીં ઉપર ફરહાદ;
અગમ ગમની ખરાબીમાં, મજેદારી લુંટાઈ છે-કહીં૦ ૫

ફના કરવું ફના થાવું, ફનામાં શહ સમાઈ છે;
મરીને જીવવાનો મંત્ર, દિલબરની દુહાઈ છે-કહીં૦ ૬

ઝહરનું નામ લે શોધી, તુરત પી લે ખુશીથી તું;
સનમના હાથની છેલ્લી, હકીકતની રફાઈ છે-કહીં૦ ૭

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સદા દિલના તડપવામાં, સનમની રાહ રોશન છે;
તડપતે તૂટતાં અંદર, ખડી માશૂક સાંઇ છે–કહીં૦ ૮
ચમનમાં આવીને ઉભો, ગુલોપર આફરીં થઈ તું;
ગુલોના ખારથી બચતાં, બદન ગુલને નવાઈ છે–કહીં૦ ૯
હજારો ઓલિયા મુરશિદ ગયા માશૂકમાં ડૂલી;
ન ડૂલ્યા તે મુઆ એવી, કશામો સખ્ત ગાઇ છે–કહીં૦ ૧૦

મણિલાલ

૧૪૧

માયાનો તિરસ્કાર

આંખ ભર્યે શું થાય? હઠીલિ! આંખ ભર્યે૦
ફેરવવા મુજ સરખા પાછળ,
તું વિધ વિધ પલટાય—હઠીલિ! ૧
રૂપથી વાણી વિલાસથી મોહથી,
બાંધ્યાં તે જ ફસાય—હઠીલિ! ૨
હું રસઘેલો તું રસસૂની.
મેળ હવે નહિ ખાય—હઠીલિ! ૩
લાજ તજી ઘરબાર તજ્યું વળી,
મિત્ર સગાં ને સહાય;—હઠીલિ! ૪
તો પણ પાશ તને નવ લાગ્યો,
આ દિલ રસ ઉભરાય.—હઠીલિ! ૫
તું રસમય બન કે તજ પાલવ,
રસ રસ રસ ઉભરાય!—હઠીલિ ૬
શું રસમણિ રસરૂપ બતાવે?
રસવણ વિરસ જણાય.—હઠીલિ! ૭

મણિલાલ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૪૨

નિર્વાણપદ

રણધીરા એ, ભાઈ પામે પદ નિર્વાણ,
ભલા ભજ્ઞાના, કાંઈ છૂટી જાય ઓસાન—હોજી.

સત્ય શબ્દના બખ્તર પ્હેરે જી શીલ ટોપ શિરે ધારે,
જ્ઞાન ખડ્ગને હાથ કરે નિજ, મદમત્સરમોહ મારે—રણ૦

ગગનવાસના તૂટી પડે કે જી, ઉર્વી ઇચ્છિઓ ફાટે,
તોય ધર્મપદ પાછો ન મૂકે, વીર ન પડે ઉચ્ચાટે—રણ૦

એજ મહાવીર શત્રુ સમુદર જી, રકતભર્યો એક ફાળે,
હનૂમાનસમ કુદી જઇને શાન્તિ સીતા ભાળે—રણ૦

એજ સત્યનો ભોગી ભાઇ જી પુરુષાર્થ ધન્ય તેનું,
મૃત્યુ જીવનમાં સત્ય સંગ્રહી, લંક પ્રજાળી દીધું—રણ૦

ત્રિભુવન પ્રેમશંકર

*

૧૪૩

વનમાં વહાલે વેણ વગાડી

વનમાં વ્હાલે વેણ વગાડી !
વગાડી રે વનમાં વ્હાલે વેણ વગાડી! ટેક.

વેણ વગાડી ને સૂતી જગાડી, રોમે રોમે આંખ ઉઘાડી !
જંગલાંની ઝાડી દીલમાં દેખાડી, મનમાંહી મોહ પમાડી !
સખી, થાય દરશન દહાડી ! વનમાં વ્હાલે. ૧

જળ જમનાનાં જરા નહિ ચાલે, ગંગા તો પડી ગઈ પછાડી,
પવનને પાણી તો થીર થંભ્યાં, વસંત ભૂલી ગઈ ઝાડી !
નહિં ખીલી વેલ કે વાડી ! વનમાં વ્હાલે૦ ૨

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગોવાળીઆ તારી ગાવડી રે, ભૂલી નહિ તે બોલી બરાડી;
ધાવતાં વાછરડાં ધ્યાનથી ચૂકયાં ! આમાં છે કઈ મારી માડી ?
પોતાની ભેંસે પરખી ન પાડી ! વનમાં વ્હાલે૦ ૩

ચક્ર ચોરાશીનું ચાલતાં અટકયું, મટી ગઇ હોળી ધુલાડી !
અવન ગવન હવે કોણ આવે ? એ ખેલ જાણે ખેલાડી !
મારૂં નહિ માને અનાડી ! વનમાં વ્હાલે ! ૪

ડુંગર પર દાવાનળ શોભ્યો, લુચ્ચાએ લ્હાય લગાડી !
પહાડીની ઝાડી બળતી ઉગારી, નરખી જો નામની નાડી !
પછી કોણ બોલે બલાડી ? વનમાં વ્હાલે ! ૫

ડુંગર ડોલ્યા ને સૂરજ થોભ્યા, અટકી ગઇ ચંદ્રની ગાડી !
નવલખ તારા સ્થિર થયા છે. જોની તું પુરાણ ઉઘાડી !
અરજુન ત્યાં તો ઉભો અગાડી ! વનમાં વ્હાલે૦ ૬

અરજુન

*

૧૪૪

અભાનોર્મિ

(કાફી)

ગગને આજ પ્રેમની ઝલક છાઇ રે, ગગને આજ પ્રેમની.

પૃથ્વી રહી છવાઈ,
પરવતો રહ્યા નાહી,
સચરાચરે ભરાઇ રે,–ગગને૦ ૧

ભૂતને ભવિષ્ય ગયા,
વર્તમાન સર્વ થયા,
એકમાં અનેક રહ્યા રે–ગગને૦ ૨

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કીડીથી કુંજર સુધી,
ગળી ભેદબુદ્ધિ ઉંધી,
વાટડી અભેદ સુધી રે–ગગને૦ ૩

વાદ ને વિવાદ ગળ્યા,
ઝેર વિખવાદ ટળ્યા,
જુદા સઉ ભેગા મળ્યા રે–ગગને૦ ૪

વ્રત જોગ તપ સેવા,
જુઠા છે પ્રસાદ મેવા,
પંડિતો વેદાંતી તેવા રે–ગગને૦ ૫

ધનભાગ્ય તેના જેણે,
પ્રેમ પી નિહાળ્યો નેણે,
સુખને શું કેશે વેણે રે–ગગને૦ ૬

સાંભળશે કોણ કે'શે,
શા થકી વખાણી લેશે
ન કહ્યે કે'વાઈ રેશે રે–ગગને૦ ૭

પ્રેમ જે કહી બતાવે,
પ્રેમ જે કરી બતાવે,
મણિ તેને મન ભાવે રે–ગગને૦ ૮

મણિલાલ

*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ટિપ્પણ

૨, ૩

કાર્ડિનલ ન્યૂમેનની મૂળ પ્રાર્થના

Lead, Kindly Light, amid encircling gloom
Lead Thou me on;
The night is dark and I am far from home,
Lead Thou me on;
Keep Thou my feet, I do not ask to see
The distant scene; one step enough for me.
I was not ever thus, nor prayed that Thou
Shouldst lead me on;
I loved to choose and see my path; but now
Lead Thou me on.
I loved the garish day, and spite of fears,
Pride ruled may will; remember not past years.
So long Thy power has blest me sure it still
Will lead me on,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

O'er moor and fen, o'er crag and torrent till
The night is gone,
And with the morn, those angle faces smile.
Which I have loved long since, and lost awhile.

*

૬

સરખાવો Lord's Prayer નામની ખ્રિસ્તી પ્રાર્થના:—

Our Father which art in heaven, Hallowed be thy name.

Thy Kingdom come. Thy will be done in earth, as it is in heaven.

Give us this day our daily bread.

And forgive us our debts, as we forgive our debtors.

And lead us not into temptation, but deliver us from evil: For thine is the Kingdom, and the power, and the glory, for ever. Amen.

St. Matthew VI. 9–13

*

૭

૧. કુલહોવલ્લાહ—" કહી દે, ઈશ્વર એક છે." આ શબ્દોથી શરૂ થતી કુરાને શરીફની સૂરત (પ્રકરણ) અતિ પવિત્ર અને અતિ અગત્યની છે; એટલે સુધી કે ઇસ્લામની આખી ઇમારત એ ઉપર જ ચણાઈ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંસારથી-કુટુંબી જીવન, બાકીની પંક્તિઓમાં એની વિગત છે. અવતારની હિન્દુ માન્યતાથી ઇસ્લામ અહીં સામે રસ્તે જાય છે.

ખેશ-સગાં. બિરાદર, ભાઈ, સરખાવો भ्राता. અહિં બિરાદર ગાઢ સ્નેહીના અર્થમાં છે. સગાંવ્હાલાં.

ખલકે, દુનિયામાં. ફલકે, આસમાનમાં.

૨. ખલક-પેદા કરેલી ચીજ-પ્રાણી, વનસ્પતિ ઇ. ધર્યું નામ-જેમ અનેક રાજા, બાદશાહોએ ગાદી ઉપર બેસતાં ખાસ નામ ધારણ કર્યાં છે, અને હાલ પણ તેઓ તેમ કરે છે. ખુદા-આપ. આ-આમદન-આવવું-પેદા થવું. આપોઆપ જ પેદા થયેલા. સરખાવો-स्वयंम्.

ક. સ.

૮

માનવહૃદયમાં પવિત્રતા અપવિત્રતાનો સંગ્રામ ફરી ફરીને થયા કરે છે. એક યુદ્ધે કે એક મહાવિગ્રહે પણ જીતી ઉતરે એવી વ્યક્તિઓ મહા-ભાગ્યશાળી, ઘણાખરા ફરી ફરીને પડે છે. સરિતાના પાણીનો આપણે ઉપલો તરંગિત જલપટ અને તે નીચેનું જલપટ, એમ બે ભાગે વિચાર કરી શકીએ; તેમ આ પ્રાર્થના કરનાર પોતાની જીવનસરિ-તામાં બે ભાગ હોવાનું પ્રભુને કહે છે. તે કહે છે-મ્હારું ખરું અન્તર જુદું છે, પણ મ્હારાં સર્વ આચરણો મારા અન્તરની ખરી લાલ-સાઓ પ્રમાણેનાં જ બની આવતાં નથી. મ્હારાં ઘણાં આચરણો મ્હારી ખરી લાલસાઓથી ઉલટાં જ વહે છે. એ આચરણતરંગો ક્યાંથી ? સરિતાના તરંગોનાં ઉત્પાદક બલ ચાર: મૂળ વ્હેણ, અનિલો, દરિયાની ભરતી ઓટ, અને જમીનનાં ઉંડાણોમાંથી ઉંચે ફુટી સરિતાના પાણીમાં વેગથી ભળતાં ઝરણો. અનિલો=અકસ્માત-અદૃષ્ટ, દરિયો=ભવ આખો જીવનસ્રોત વિશુદ્ધ ત્હને ધરાવી શકાય એવા અર્ધ્યરૂપ થાઓ !

ભણકાર-ટિપ્પણ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૨

કડી. ૧. જોબનિયું=ચ્હડતી કળા.
,, ૩. ત્રણ તાપે=આધિ, વ્યાધિ ને ઉપાધિ.
,, ૪. ભણ્યો...છાપે: જે ભણ્યો કહેવાતો તે વ્હેમી અને શૂરો તે કાયરની છાપે ઓળખાય છે.
,, ૫. અલાપ=ગીત ગાતો (જે દેશ પોતાનાં છોકરા છોકરીની બડાઈ કરતો)
,, ૭. પસ્તાતા ડાહ્યાપર: પસ્તાતા ને ડાહ્યા એવા દેશ દીકરાપર,
,, ૧૦. તે=દેશ.
બ્રહ્મપ્રતાપે: પરાક્રમ કરવાની શક્તિથી (કૃપાથી)

કર્તા

૨૫

× × ×

આરંભમાં કવિ પ્રકૃત સિંહની આસનસ્થિતિનું ભાવયુક્ત સજીવ ચિત્ર આપે છે. ત્હેના કર લાંબા, અને પહોળા પસારેલા છે; આંખ અર્દ્ધ નિમીલિત છે અને ત્હેની વચ્ચે મસ્તકને ધારી રાખ્યું છે. દેદીપ્યમાન અંગ પર ફેલાયી રહેલી યાળ કોઇ અપૂર્વ જ્યોત્સ્નાથી તે અંગને શણગારે છે અને તેની આસપાસ જ જાણે, સંકોચાતી સ્વતંત્રતાથી ત્હેની વશા (સિંહણ) ધીમેથી મરજી મુજબ ખેલે છે. કવિ કહે છે, કે એ સિંહ નથી એ તો શૃંગારની જ મૂર્તિ છે, વાત્સલ્યની જ મૂર્તિ, અથવા અતુળ બળની જ મૂર્તિ છે, એને છેડવ ને કોણ શક્તિવાન્ છે? કવિએ જેમ મથાળે દર્શાવ્યું છે તેમ આ શાન્ત અને સ્વસ્થ સ્થિતિનું ચિત્ર છે, અને ત્હેમાં રતિ, વાત્સલ્ય અને પ્રતાપ ત્રણે ભાવને અવકાશ મળી શકે તેમ છે. કરને લાંબા અને પહોળા પસારવામાં શાન્તિનો ભાવ છે, નેત્રના અર્દ્ધ નિમીલનમાં શૃંગાર પક્ષે ભોગ તૃપ્તિ છતાં આસક્તિનો, તેમ વાત્સલ્ય પક્ષે અનવધિ આનંદ અને પ્રેમનો ભાવ છે. ઉપર જે આસક્તિ તથા પ્રેમનો ભાવ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બતાવ્યો. ત્હેને યાળની ભવ્ય વીર્યયુક્ત સ્થિતિ સજીવ બનાવે છે. તૃતીય પક્ષે તપાસિયે તો-એટલે એ જ સ્થિતિને પ્રતાપ પક્ષે જોયિયે, તો ત્યાં પણ એ લિપિયોનો અને એ શબ્દનો યુક્ત ભાવ બહાર નીકળી આવે છે. લાંબા અને પહોળા કર એ અહિંયા નિઃશંકતાની નિશાની છે. (જેમ બ્હીકણ પ્રાણી પોતાના પગ ટુંકા અને સાંકડા સંકોચી રાખે તેમ નહિં એવો એમાં ભાવ છે.) જેમનું અર્દ્ધ નિમીલન એ અત્રે મદ અને શત્રુઓના તરફ અવગણના બતાવે છે, અને ચાલતો ભવ્ય આટોપ એ વીર્ય પ્રભાવ અને કલહની ગમે તેવી સ્થિતિનો નિડર સ્વીકાર બતાવે છે. બીજા શ્લોકમાં, કવિ તેના અતુલિત પ્રતાપનું માપ આપે છે, અને તે જ માપનો કંઇક વિચાર આવે માટે પ્રથમની બે પંક્તિઓમાં સમ્ભાવના કરે છે, મદકળ ગજનાં કુંભસ્થળો ભેદી નાખે એવી વજ્રની શકિત સમાન ત્હેની જ્વાળા (પ્રતાપ) છે. સાંભળતાં જ વિકળ થયી જયી મૃગલીઓનાં ગર્ભ આપે જ છૂટી જાય એવી એ જ્વાળા છે. કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે એ જ્વાળા કયાં છે? કવિ ઉત્તર આપે છે, કે એ જ્વાળા જણાતી નથી; એ જ્વાળા અસહ્ય અંગારને પાડતી નથી, પણ હવન વિભૂતિમાં જેમ સૌમ્ય મૂર્તિરૂપ થયી જ્વાળા રહે છે તેમ પન્જામાં, કણ્ઠમાં અને નેત્રોમાં આ જ્વાળા પણ સૌમ્ય મૂર્તિ ધારણ કરી રહે છે. ત્રીજા શ્લોકમાં કવિએ સમ્ભાવના કરેલ પ્રતાપ માપનું પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાંત આપે છે. અગ્નિ ચારે મેર વરસી રહ્યો છે (આવા મધ્યાહ્નના ઉગ્ર તાપમાં) તથાપિ ગિરિ ડરતો ડરતો પોતાની મેળે જ સિંહને વૃક્ષ-ગુલ્માદિની છાંય અમાપે આપે છે. ઝરણના જળકણમાં લીન થયીને પછી પવન પણ તેને શાન્તિ આપવા વહે છે. આમ તેની આસના-વાસના કરે છે છતાં, રખે તે પોતાના ઘોંઘાટતી નાખુશ થાય એવી બીતિથી વાયુ તેમ ઈતર રવ બ્હીતાં બ્હીતાં વહન કરે છે. કવિ બતાવે છે, કે ત્હેના પ્રતાપનો મહિમા એવો છે કે નથી પાસે દ્વાર-પાળ, નથી પાસે અનુચરો, છતાં પણ રાજમર્યાદા એની મેળે જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સૂચવાય છે. ચોથા શ્લોકમાં, કવિ સિંહની વાત્સલ્યમુદ્રાને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે. કવિ કહે છે, કે ઉપર જે એના પ્રતાપનું સ્વરૂપ બતાવ્યું તે જોતાં તો એનું સ્વરૂપ વૈષમ્યયુકત કહેવાય. પણ એમ નથી. " એનાં અર્દ્ધ નિમીલિત નેત્રો " ને બતાવી, એમાં જે પ્રેમભાવ વસ્યો છે તે સ્પષ્ટ કરે છે, કે ભીતિ અને ત્રાસને સ્થાને, મીઠી દૃષ્ટિયે પ્રેમભાવે વાસ કીધો છે, આમ છે તો. ઓ ! હરિણ અને ગજનાં વૃન્દો મોજમાં આવી આવીને તમ્હારી અને સિંહની પ્રાન્ત સીમામાં વિક્ષોભ ન આવે તેવી રીતે, નિર્ભ્રાન્ત સ્વચ્છન્દ ગેલ કરો.

છેવટના શ્લોકમાં અરણ્યના મધ્યાહ્નમાં જે વસ્તુસ્થિતિ બહાર પડી આવે છે તેનુ યથાર્થ ચિત્ર આપે છે; પરંતુ એ સાથે એમાં બીજી રીતે એ હરિણ ગજકુળોને ભીતિ સ્થિતિમાંથી મુક્ત થયી નિભ્રાન્ત સ્થિતિ ગ્રહણ કરે, તેવું સૂચન છે. આખા વર્ણનમાં કવિ, કાંતો તમ્હારે, આવો આનન્દ ભાવ ગ્રહણ કરવો, એમ કહેવાને ભાવ દાખલ કરે છે અથવા તો આસપાસના આનન્દી બન્ધુઓ તમ્હને આનંદમાં નોતરે છે,—એ ભાવ દાખલ કરે છે. આનંદની મસ્ત તથા સ્વચ્છન્દ સ્થિતિનું કવિયે અત્ર આબેહૂબ ચિત્ર આપ્યું છે.

× × ×

જટિલ

૨૨

આ કાવ્ય સ્વિત્ઝરલંડના લ્યુસર્ન શેહેરમાં, ગ્લેશિયર ગાર્ડનમાં ફ્રાંસના ક્રાંતિચક્ર વખતે [સને ૧૭૮૯ થી ૧૭૯૩ માં] ફ્રાંસના રાજા રાણી અને રાજકુંટુંબને, દેશ સમસ્તે અને બીજા યુરોપિય રાજ્ય આદિએ, ત્યજી દીધાં હતાં, તે વેળા, તેમના શૂરવીર અંગરક્ષક સ્વિસ ગાર્ડસે તેમની રાજભકિતમાં પ્રાણાર્પણ કીધું હતું, તેના સ્મરણમાં સિંહ પ્રતિમા મુકી છે, તેના અમારી પાસેના ચિત્ર ઉપરથી, સ્ફુરી આવ્યું છે.

કર્તાની નોંધ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જેમ્હણે ' શાન્ત સ્વસ્થ કેસરી ' એ નામનું પદ્ય પ્રથમ રચેલું તે જ વિદ્વાનનું આ કાવ્ય છે. બન્ને કાવ્યને અમે ચિત્ર કાવ્ય લેખીએ છિયે. એટલે બન્ને કાવ્યમાં કર્તાએ ચિત્ર આપવા યત્ન કીધો છે, એમ અમ્હે માનીએ છિયે. પણ આ ચિત્રવૃત્તિથી ઉદ્‌ભવેલાં છે; અને એ ચિત્રો ચિત્રિત ભાવને કેટલે અંશે પ્રદર્શિત કરી શકે છે એ બતાવવું એજ અમ્હારું લક્ષ છે. શાન્ત સ્વસ્થ કેસરીમાં આદિથી અંત સુધી કેસરીની છબિ ચીતરાએલી છે, અને તેની સાથે જ શાન્તિ અને સ્વસ્થતાના ભાવો આપોઆપ નીકળી આવ્યા છે. એટલે અમ્હે એ જગ્યાએ છબિ પ્રથમ દર્શાવી ભાવચિત્ર પછીથી સ્ફુટ કીધું છે. અમ્હારી કહેવાની મતલબ એવી છે, કે શાન્ત સ્વસ્થ કેસરીનું કાવ્ય હૃદયભાવથી ઉત્પન્ન થયું છે. એટલે શાન્ત અને સ્વસ્થ કેસરીનું ચિત્ર ભાવકલ્પિત છે; તથાપિ તે સૃષ્ટિના કેસરીનું એક ચિત્ર છે; સૃષ્ટિના કેસરી જેવું જ તે ચિત્ર પડ્યું છે. અને એમ હોવાથી વાચકને એ ઘડિ એમ જ લાગે કે આ કોઈ દૃષ્ટિગોચર કેસરીનું જ ચિત્ર છે. એને એ ચિત્ર આપતાં-એટલે એવા કેસરીની છબિ ચિતરતાં હૃદયભાવ આપોઆપ ઊપજી આવે છે. અમ્હે માનીએ છિયે, અને અમ્હે કહ્યું પણ છે, કે કર્તાના એ કાવ્યને નિસર્ગે જ શ્રેષ્ઠ બનાવ્યું છે.

હવે વિકરાળ વીર કેસરી—એવું જ ચિત્રકાવ્ય છે. છતાં એમ પણ જણાયી આવે છે, કે એ સૃષ્ટિના કેસરીની છબિ નથી; પરંતુ કર્તાના હૃદયકેસરીની કોઇ નવીન છબિ છે. કર્તાએ પોતે જ કેસરીની છબિ પાડતાં પાડતાં હૃદયની છબિને જ પકડી લીધી છે. આમ કેમ બન્યું એ શ્રેણિ તપાસતાં જ આપણે કર્તાની વિચારશ્રેણિ તપાસી શકીશું.

કોઈ મહા ઉત્પાત વિશ્વમાં ફેલાયી રહ્યો હોય, એનું ઝેર ભૂતમાત્રમાં પ્રસરી રહ્યું હોય, અને વિજયની પરકાષ્ટાએ એ પહોંચેલો હોય, —તેવા ઉત્પાતને પણ ધ્રુજાવી મારે, ત્હેનો કચ્ચરઘાણ વાળી નાખે, એવું વિરાટસ્વરૂપ કર્તાના હૃદયમાં વસી રહ્યું સમ્હજાય છે. કર્તાનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કેસરી વિકરાળ છે, અને એમ છતાં તે વીર છે. એનાં આચરણ પ્રશંસાપાત્ર છે. જાણે ત્રેતાયુગને અંતે અને કલિના પ્રારંભમાં પાપમોચન કૃષ્ણ જ તે હોય, તે પ્રમાણે આ આર્યકવિ પોતાના વિકરાળ કેસરીની પ્રશંસામાં જ આનન્દ માને છે. પ્રશંસાનો આરમ્ભ કેસરીની વીર્યદર્શિકા છબિથી થાય છે. વર્ષાઋતુના આરમ્ભમાં મહા ઝન્ઝાવાત અને તોફાનની સાથે આકાશગામી મેઘ એના પ્રભાવથી જાણે, અતળ અને વિતળમાં ફેલાયી રહ્યો છે: સૂર્ય અને તિમિર કોઈ જાણે એના ઉત્કાપાત સામે ટકી શકતું નથી; આખું વિશ્વ એના ભાર નીચે દબાયી રહ્યું છે. આવા શત્રુની સામે આપણા કવિનો કેસરી એકાએક ત્રાડ પાડી ઊઠે છે. પર્વતોનાં ગહન વિવરો અને મ્હોટાં મ્હોટાં વૃક્ષપૂર્ણ કાનનો એ ત્રાડથી ગાજી ઊઠે છે; પહાડોની પણ પેલી ગમ અને ઊંચે છેક આકાશ પર્યન્ત એનો ફેલાવ છે. પીળી ચટપટિત યાળ આપોઆપ ઊભી થયી ગયી છે; અને એ નવા શત્રુની સામે યુદ્ધમાં પુચ્છ વીજળીની પેઠે ચમકી રહ્યું છે. ખરે જાણે ત્રિભુવનજયિની ચણ્ડિકા જે વાહનથી રીઝે છે તે જ આ કેસરી હોય! એટલું ચિત્ર આપ્યા પછી કવિ પોતે જ સમ્ભાવના કરે છે, કે આ તે કદિ ન ખૂટે એવો નાદનો નવીન ધોધ જ શું ફૂટી નીકળ્યો હશે! અથવા ત્રિભુવનને ચૂરેચૂરા કરી નાખે એવો ગર્જનાનો કોઈ ગોળો જ આપોઆપ વછૂટ્યો હશે! પોતાના કેસરીથી કવિ પોતે જ એટલા આશ્ચર્યમાં ડૂબ્યા છે કે શબ્દપ્રવાહને કેવળ આશ્ચર્ય કથનમાં ઝુકાવવો, કે કેવળ છબિના ચિતારમાં રમાડવો, એ બેમાંથી શું કરવું ત્હેના વિચારને વાસ્તે ધીરજ રહી શકી નથી. આશ્ચર્ય-કથન પુનરપિ છબિ ચિતારમાં વળી જાય છે અને કવિ કહે છે, કે આ ધગી રહેલાં નયનો શું અગ્નિનો વરસાદ વરસાવે છે? આ પન્જા શું વજ્રનો પણ તિરસ્કાર કરે છે? આ તે આ ત્વરા શી? હૃદય માત્ર આને દેખી ભડકી જાય છે, અન્જાયી જાય છે, મહા શૂરવીર પણ એના ઝપાટામાં ચૂરેચૂરા થયી જાય છે! તો આ બિચારા અતળ અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિતળ એને એક કરનાર ઝન્ઝાવાતનો અને તિમિર અને મિહિર સર્વને ઘોળી પી જનાર ઉલ્કાપાતનું શું ગજું ? કર્ત્તા આટલા વિચાર સુધી છબિ અને ભાવ બન્નેને સાથે રાખી શકયા છે. હવે પછીનો ભાગ ફક્ત વીર્યવર્ણનથી જ શોભે છે; શોભા નથી ચિત્રથી ઉત્પન્ન થતી, નથી ભાવથી ઉત્પન્ન થતી; આટલે આવ્યા પછી આપણે સમ્હજી શકીએ છિયે, કે કર્ત્તાના ઝન્ઝાવાત અને ઉલ્કાપાત સૃષ્ટિના ઝન્ઝાવાત અને ઉલ્કાપાત નથી, અને એટલા માટે એના સામે થનાર કેસરી પણ સૃષ્ટિનો કેસરી નથી. પ્રસ્તુત ઝન્ઝાવાત અને ઉલ્કાપાત કોઇ રાજ્યની મહા ઉથલપાથલ છે; જેમા શસ્ત્રાઘાતથી, અને શર-વહ્નિથી લોહીનાં સ્રોત ચાલી નીકળે છે. રાજ્યનું સિંહાસન ડોલી ઊઠે છે, મુકુટ નમી જાય છે, અને રાજ્ય ક્રાન્તિના હાથમાં જાય છે. કોઈ કોઇની સહાયે રહે એવું રહ્યું નથી. ભૂત માત્ર ભયના વનમાં ભીરુની પેઠે ભૂલાં પડયાં છે. કોઈ પક્ષ ગ્રહણ કરે તેવું નથી, તો કોણ સંરક્ષા કરે ! લાખો માણસો એમ્ર મરણના શરણથી જ વિશ્રાન્તિ પામે છે. એવે સમયે ઓ કેસરી ! ત્હેં જ ત્હારા પ્રભાવે કરીને, ત્હારા પ્રતાપથી, અંગે અંગ છિદ્રથી વીંધી, રુધિરનાં ઝરણો આપી ભોગ આપ્યો છે. ખરેખર આવા પરાક્રમને અંતે અંગ સંકોડતાં ત્હેં ત્હારી ભીષ્મવૃત્તિને શોભા આપી છે. કર્ત્તાના કાવ્યનો વિચાર અમે સંક્ષેપથી સ્ફુટ કરી શકયા છિયે અને જે શબ્દમાં કર્ત્તા કેસરીને ધન્યવાદ આપે છે તે જ શબ્દમાં અમ્હે કર્ત્તાને ધન્યવાદ આપીશું, કે ત્હારી વીરશ્રીને કે ત્હારી ચિત્રશકિતને—ત્હારા પરાક્રમને ધન્ય છે. ત્હારા જેવા જ કેસરી હંમેશાં ઉદ્દંડ ધારણ કરનાર વનનું સામ્રાજ્ય ભોગવવાને, ત્હેની શોભા ભોગવવાને લાયક હો !

જટિલ

૨૭

૧. દરાજ, (ફારસી) દીર્ઘ.

૨. જુગનું, (ફારસી) આગિયો.

૩. ઝીલ્લી=તમરાં

૪. નવ, નવીન, નવાં (પાણી)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨૯

શશીલીટી—ચંદ્રના પ્રકાશનો પાણી ઉપર વધારે ચળકતો જે સેડ઼ો પડે છે તે,

વીજે હીલે તે આનંદા–એ સેડ઼ો અને જેના ઉપર તે પડ્યો હોય તે પાણી ભરતીથી ઊંચાં નીચાં થયાં કરે, એટલે જોનાર ચંદનીથી આનંદિત થાય એનું વર્ણન છે. વીજે, ભરતી.

ઊંચે.—આસમાન અને જમીન એ એની વચમાંની ચંદની હવામાં ધ્રુજતી પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેવી જણાય છે, વખતે ઘણી સફેત, વખતે ફીકી લાલી અને વખતે ભૂરી, હોવાની હાલત પ્રમાણે દેખાય છે.

ગોરી—ચંદની.

રસે ડુબ્યા.—કુદરતના વિચારમાં પોતે ધુમ થઈ ગયા.

કર્તા

૩૧

કડી. ૩. ચરણ ૨. લાવ્યો—નો કર્તા 'રવ,' કર્મ 'અર્મૉરસ.'

કડી. ૪. ચન્દ્રમાં ગાનનદી વ્હેતી,—એમ ચન્દ્રનું લાવણ્ય અને ગાનનું માધુર્ય એ બંને સુંદરતાદ્વારાએ સજાતીય જ ગણીને કલ્પનાબળે માનેલું છે.

૩૨

આ નવીન છંદ એક અંગ્રેજી કાવ્યની રચનાને અનુસરી અત્ર ગુજરાતી પિંગળમાં ઉતાર્યો છે. આ નવીન છંદનું માધુર્ય અને તેનો સરલ પ્રવાહ કાનને બહુ સુસ્વર અને ગાનમય લાગે છે.

કડી. ૧ વરજી, તજીને; છોડીને. 'બની' અત્ર કૃદંત છે, ક્રિયાપદ નથી. 'નિરખે' નો કર્તા 'મરજી' છે.

,, ૫ જગતી, પૃથ્વી.

,, ૭ લટકે, લટકાથી.

,, ૮ નેમે, પ્રમાણિકપણે.

,, ૯ સમતા, શાંતિ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કડી ૧૦ કંઇ હાસ્ય કટુ...મીઠાં:–કંઈક હસવામાં કેવો કડવાસ આવેલો છે, કંઈક આંસુમાં કેવો મીઠાશ સમાયેલો છે!

ન દીઠાં દગ પાડે:–માણસના આત્માપર કંઈક ચિત્રવિચિત્ર પ્રપંચલીટાં ચીતરાયલાં છે તે સૌ જોયાં કે નહિ જોયાં હોય તે બધાં મ્હારી દષ્ટિએ પાડે છે—દેખાડે છે.

કડી ૧૧ હમણાં...પ્રતિજીવનમાં:–હમણાં અહિં તે ચિત્ર પાછું સજીવન (Revive) થાય છે.

રળી, આનંદ; મઝા; ઉમંગ.

કડી ૧૨ પંચકરી, પાંચ હાથવાળી. ચંપેલીના ફુલને પાંચ પાંખડી હોય છે.

ફરજે, ફરજથી (by sweet duty bound)

ભલી—શુભ ગુણવાળી.—ત્હારી સુગંધ જેવી.

દવ અશ્રુથકી=દવ—ઝાકળ—નાં આંસુથી.

કર્તા

૪૫

શ્લો. ૫.

દિવ્ય આથાર—અલૌકિક દિવ્ય શક્તિના પ્રેરેલા ક્ષોભ-ભાવ-સંચલન-થી થયેલું, હૃદયને જાણે ડૂમો ભરાય હેવું કોઈ ભાવમય દબાણ

શ્લો. ૬.

ઉચ્ચગાનના પુકાર–અલૌકિક, દિવ્ય, ઉન્નત ભાવની પ્રેરણાઓના ધ્વનિ, (માત્ર આધ્યાત્મિક શ્રવણથી જ સંભળાય હેવા; કાયિક શ્રવણથી નહિં.)

'ઉચ્ચ' એ 'ગાન'નું વિશેષણ છે, ઉચ્ચ=ઊંચા-ઉન્નત-પ્રકારનું; ઉન્નત ભાવ પ્રેરણાનું અને ઉન્નત ભાવથી ભરેલું.

હૃદયવીણા (ટીકા) માંથી

એમાંનાં કુદરતચિત્ર મહાબલેશ્વર, ગિરનાર આબુના દેખાવો ઉપરથી ઉપજાવેલાં છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૭-૮ પર્વતમાંનાં ઝરણોના બરફ જેવાં પાણીથી બારે માસ ભરેલા રહેતા **સ્ફટિક ગુહાકુંડના હિમ** જેવા **શિલાતટ** ઉપર પડ્યા પડ્યા.

૯ **ઉટજકુંજ**, નીચે ઝાડ ઝુંડોની ઘટામાં આવી રહેલ ઉપરથી જોતાં નહાની કુંજો જેવાં જ દેખાતાં ગામડાં.

૧૪ **અન્તર**, બંને અર્થમાં. બધી બાજુએ જોજનો સુધી વિસ્તરતો લાંબો જગતપટ આંખ આગળ ઉકલતો જ આવે છે, અને વળી આવા શાન્ત એકાન્ત નિર્મળ અને શકિતઓને ઉત્તેજતા જીવન-ટાપુઓમાં વર્ષોના અનુભવ શ્રવણ અધ્યયન આદિને અન્તર્દષ્ટિ અસાધારણ સરલતા અને તીક્ષ્ણતાથી બેસાડે છે. ઉકેલે છે, એકબીજા સાથે ઘટાવે છે, તેમાંથી નવનવા સારોદ્ધાર ઉપજાવે છે, વગેરે.

૧૬ **નિધન**, મૃત્યુ. **પંક્તિએ**, એ ચિત્રની રેખાઓ.

૧૮ **ભંગ**, ઉપસતા અને બેસી જતા મોજા. **સંકલ્પ**, ઇચ્છા-શક્તિ; સંકલ્પો, ઇચ્છાઓ, માણસોના ઇચ્છાપૂર્વક પ્રયત્નો. માનવ સંકલ્પોની ભંગમાલાથી ખળભળતો વિધિસમુદ્ર.

૧૯-૨૬ આ વર્ણન નર્યા બાષ્પ (watery vapour)ની સફેત પાતળી વાદળીઓનું અને તેમની અનન્તવિધ ક્રિયાઓનું છે. ૨૦ **ફરતાં જ**, ચારે તરફનાં. ૨૧ ઝાડનાં ઝુંડ પર્વતના ચ્હડતા ઢોળવ ઉપર આવી રહેલાં હોવાથી તેમના **ઘુમટ** સમૂહનો **શય્યાને ઢળતી** કહી છે. ૨૨ **કર**, હાથ, ડાળ. ૨૪ **ચળક**. તેજના હીરામય બુંદ, બિંદુઓને પંખીઓની ઊભી કલગીઓમાં **ખચે**, ઠાંસી ઠાંસીને ભરે છે.

૨૭-૩૭ '**સુરતીઓ**' વિગેરે અવતરણચિહ્નમાં મુકેલા શબ્દો લૌકિક બોલીના છે. ૩૪ **કુઠારિ**, કઠિયારા. ૩૮ કવિ, બાયરન (Byron)

૪૧-૪૨ પત્થરાઉ જમીનમાં ઉગતું ઝાડ પોતાનાં મૂળ ઉંડાં પોચી અને પાણીવાળી જમીન સુધી હેઠ પહોંચાડી શકે છે તે પ્રમાણમાં તે વધી શકે છે. **ફલક**, થર (layer)

૪૩ **શમે**, શમ આદિ સંપત્તિમાં એટલે ચારિત્ર્યમાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૪૫ તપેલાને શાંત કરતું, કંતાએલાને બહલાવતું, પ્રકાશ અને ઠંડક બંને આપનારું, મનોહર, કૌમુદી જેવું તેજ; પણ કૌમુદી ભૌતિક અને આતો સાત્ત્વિક,

૫૨ **પદ્ધવિ,** પગલાં નહિં પણ વાળ વગેરે ચિહ્ન.

૫૪ **વત્સને,** કવિતાના નાયકને, પોતાને.

૬૧–૬૨. ખીણને લપેટી લેતી છાયા લોચનને લોભાવે છે. પર્વતની એ ઊંચી લાંબી ધાર કે પછી એક જ અર્ધચંદ્રાકાર ધાર વચ્ચે આવેલી ઊંડી ખીણ ઉપર સુઘટ્ટ છાયા પડે છે, અને મહાબલેશ્વરની 'ઘનશ્યામ ખીણ' (Blue Valley) ના જેવો દેખાવ થઈ રહે છે, તે ઉંચી ટુક ઉપર સખ્ત તડકામાં ઉભેલાને જોતાં અતિ આકર્ષક લાગે છે, વળી આ સ્થૂલ વિષયને ઉપમેય ગણી તેના યોગ્ય ઉપમાનરૂપ સ્થૂલેતર વિષય લગી કોઈ વાંચનારની કલ્પના જાય, તો તે પણ **ઘનશ્યામ, છાય, મોહિની, લોભાવતી** આદિ પદો વડે ધ્વનિત છે.

૬૪ **હા,** બરોબર, સમજાયું.

૬૫–૬૮ વિવિધ પંથ અને જુદા જુદા જમાનાનાં સ્મારક રૂપ જ રહેલાં આ ઊંચાં શિખરો ઉપરનાં પડેલાં–તજી દીધેલાં–મંદિરો હજી સુંકઠ ઘંટ ધરે છે, જે અનિલો જ રમતમાં પૂજામિષે વગાડયા કરે છે;... ઉત્પત્તિસ્થાન વગરના જણાતા અને ઘણીવાર સંભળાતા આવા ઘંટરવ વિશે વહેમી અને ભલા લોકો ચકિત થઇને કંઈ કંઈ વાતો કલ્પે છે...

૭૬ અનિલ, માત્ર સ્થૂલ અનિલ નહીં.

૮૨–૮૩ ઇતિ હ આસ, ઇતિહાસ. કોઈ ધર્મનો નાશ થતાં તેનાં પવિત્ર પુસ્તકો ઇશ્વરવાણી તરીકે ગણાતાં અને પૂજાતાં અટકી પડી સાહિત્ય અને ઇતિહાસના વાઙ્મય જ ખપે. હોમર અને હેસિઅડના ગ્રન્થોને ગ્રીક પ્રજા માત્ર કાવ્યો નહીં પણ આપણે મહાભારત, રામાયણ અને પુરાણોને ગણીએ છીએ તેમ પવિત્ર ધર્મબોધક ધર્મશાસક ગ્રન્થો ગણતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૮૫ **ત્રયી,** વેદ. ૮૬ કાવ્યો **સમું જ.**

૮૭ **શશિકલા,** ઇસ્લામના વાવટા ઉપરનો બીજનો ચંદ્ર. ઇસ્લામીઓ પોતે એ ચંદ્રકલાને પોતાના ધર્મની સંજ્ઞા તરીકે ગણતા નથી; એવી કોઈ પણ સંજ્ઞા રાખવામાં એમને મન મૂર્તિપૂજા છે, અને તેનો તો એમનામાં ઉગ્ર નિષેધ છે. પણ ખ્રિસ્તી ધર્મનું સૂચન અહીં તેની પ્રસિદ્ધ સંજ્ઞા ક્રુસથી કર્યું છે, તેમ ઇસ્લામનું શશિકલાથી કર્યું છે.

૯૧ સલિલ એનામાં ભરેલું હોવાને લીધે ચળકતો.

૯૭–૧૦૦ ભ્રમમગ્ન આત્માશિશુનો જગતમેલ ઉતારે છે...અને તેને પોતાના અંકમાં પોઢાડીને પોતાના ધામને યોગ્ય બનાવે છેઃ— કોણ ? અહીં વસી શ્વસી લસી રહેલી છે તે ગંભીર, વિશદ, સમરસ દિવ્ય **શાંતિ.**

૧૦૧–૧૧ આ દિવ્ય શાંતિને જ **ચેતનઉર. સત્સ્વરૂપ, ભાસ્કર,** આદિ રૂપે સંબોધન છે. ૧૧૦ **લખ,** સ્વ. ગોવર્ધનરામે ચલાવેલા અર્થમાં.

૧૧૪–૧૫ **તું–હાથમાં,** ત્હારા હાથમાં, સૃષ્ટિનાટકનો સૂત્રધાર તું જ છે, **કાલ** તો ત્હારો મુખ્ય નટ માત્ર છે.

ભણકાર, (ટિપ્પણમાંથી)

૪૯

× × ×

લેતા વિરાટ પગલાં વિ: સારા જગતની અને પ્રાચીન અર્વાચીન ઇતિહાસની કથાઓમાં વિરાટ પગલાં ભરતો આત્મા વિચરતો હતો.

ધર્મગોપ્તા = ધર્મના રક્ષક. **ગ્રેટબ્રિટનના** ઇતિહાસમાં **આઠમા** હેનરી રાજાને Defender of Faith નો ઇલ્કાબ મળ્યો હતો, તે આજસુધી ત્હાંનાં સહુ રાજા રાણીઓ વંશપરંપરા ભોગવે છે.

૭મી કડીનો સાર એવો છે કે સૂક્ષ્મના સંદેશા સ્થૂલમાંથી આપણે શું સુણતા નથી ? સુણીએ છીએ જ. સ્થૂલ તે પાર્થિવ નયને વંચાતો લખેલો ... છે, ... સૂક્ષ્મ તે ... અર્થ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાલિદાસ કહે છે કે ઉમામહેશ જેવાં વાણી ને અર્થ સંલગ્ન છે. Sermons in stones, and books in running brooks શિલાઓમાં ધર્મોપદેશ, અને વહેતાં ઝરણામાં શાસ્ત્રો, એવી મહાકવિ શેક્સપિયરની ઉકિત પણ સુપ્રસિદ્ધ છે.

ઇતિહાસવાહી પ્રભુ = ઈતિહાસના વહેણમાં વહેતા પ્રભુ.

તે સિન્ધુના જલ તણી વિઃ 'જલધિજલદલ ઉપર દામિની દમકતી' કાન્તના મનોહારી શંકરાભરણમાંના એ ચરણ ઉપરથી. ગિરિમાળની હિમભૂમિ = હિમાલયની પર્વમાળાનો પ્રદેશ જે ઓળંગી બૌદ્ધ સાધુ સાધ્વીઓ ચીન જાપાન અને તે દેશની યે પેલી પાર ઉતર્યાં. સુભગરાઘવપાદ = રામચન્દ્રજીનાં પગલાંથી સુભગ બનેલી.

વીરવારીઃ અશોકનાં પુત્ર અને પુત્રી, કુમાર મહેન્દ્ર અને કુમારી સંઘમિત્રા.

રાજર્ષિ અશોકઃ મનુષ્ય એટલે જ ગુણદોષનું પુતળું, ને અશોક દેવમાં, તેમજ જલાલુદ્દિન અકબરમાં, પણ દોષ હતા. છતાં ભરતખંડના કે સારી દુનિયાના ઈતિહાસમાં એ રાજર્ષિઓની જોડી મહા દુર્લભ છે. સેનાપતિ, રાજનીતિવેત્તા, મહારાજ્યોના સ્થાપનાર અને ધુરન્ધર પ્રજાના પરમ હિતૈષી, ઉદારભાવ, ધાર્મિક, તત્ત્વચિન્તક, સંસાર-સુધારક, ધર્મસુધારકઃ આવા આવા ગુણોના નિધાન એવા રાજર્ષિઓ લોકસંઘને દુર્ભાગ્યે મનુષ્યની કથામાં અતિશય વિરલ છે.

૧૩મી કડીનો સાર : સુન્દરીઓની બાહ્ય ચેષ્ટા ઉપરથી આંતર ભાવનાં અનુમાન કરતાં ભાષ્યો રસશાસ્ત્રો રચે છે. તેમ સ્થૂલનાં દર્શનમાંથી આન્તર ભાવનાં બીજાં અનુમાન પણ હોઈ શકે. સરખાવો ૭ મી કડી.

કેટલાંક કાવ્યો ભાગ ૨જો. ટીકામાંથી

૫૦

૮. રૂમાલ = ફેંટો

૧૧ બગની વેલડી = બગલાંની હાર. તે વેલી અને વેલી ઉપરનાં ફુલ તે બગલાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૨ ચતરંગ= ચાર રંગની

૧૫ ટપ= એ જ વેળા, તરત જ

૧૩ ગોવિન્દ= ગોપેન્દ્ર=ભરવાડનો રાજા, બાઈબલમાં ધર્મગુરુઓને ભરવાડ કહેલા છે અને માનવીને ત્હેનાં ઘેટાં કહેલાં છે: એ રૂપકનો અહીં ઉપયોગ કીધો છે. ધર્મગુરુઓનો રાજા, ધર્મગુરુઓને પણ ધર્મદાતા. ગોવિન્દ=પ્રભુ, પ્રભુને ધર્મગોપ પણ કહે છે.

કર્તાની ટીકા

૫૬

હીર = worth; જે કાંઈ મ્હારામાં સારૂં છે તે.

મીર = પાર્ટી લશ્કર

કર્તાની ટીકા

૫૮

૪ જ્યોત્સ્ના, પ્રકાશ

૫ સજ, સર્જે.

૭ **સુની**, સુણતાં; એ પ્રમાણે આગળ પણ.

૮ **જૌહર**, કેસરિયાં કરવાનો ડંકો.

૧૬ **સમર બિચ** રણક્ષેત્રમાં, રણ દરમિયાન.

૧૯ **ભાલ** અને કંઠ **તેજી** ઘોડીનાં

૨૩ આ એક જુવાન નહીં, આખા પ્રદેશના બધા જ જુવાનો એટલી જ ત્વરાથી ચાલી ગયા.

૨૬ **દુર્ગ**, કિલ્લા નહીં, કિલ્લા પછીની જ લીટીમાં આવે છે,

૨૮ **અધર-જીવ** અદ્ધર જીવની સ્થિતિ.

૩૭ **તાર્યું**, તારેલું હતું. ૩૮-તે મહાત્માઓનાં.

૪૦ નિજ આશ્વાસન

કર્તાનું ટિપ્પણ

૫૯

આ કથા મહાભારતમાં છે અને અત્યન્ત સુપ્રસિદ્ધ છે. નવીન લગ્ન થયેલો અભિમન્યુ યુદ્ધમાં જાય છે અને ઉત્તરા હેને રોકે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પછી યુદ્ધમાં એ પડે છે. એ માત્ર કથામાંથી લીધેલું છે. બાકી ઉત્તરાનું સ્વપ્ન અને બધો સંવાદ કલ્પી કાઢેલાં જ છે.

૧. નવોઢા=નવી પરણેલી યુવતી.

૫. પક્ષ્મોમાં=પાંપણોમાં.

નવા-લગ્ન પછી પ્હેલવ્હેલાં જ આ આંસુ પાડયાં, (પ્રસંગ જ પ્રથમ), તેથી, તેમજ,-નવવધૂના નવા નવા પ્રેમને લીધે એ પ્રથમ આંસુમાં મોહની શક્તિ પણ અપૂર્વ નવીન તેથી પણ-નવાં આંસુ.

૮ તથા ૯. યુગ્મક છે. 'સુકુમાર જુગલ કપોત કેરું' એમ સમ્બન્ધ છે.

૧૨. જિહ્વા=જીભ; અગ્નિની જવાળા; ભડકાની શિખા.

૨૧. અસિ=તલવાર,

હૃદયવીણા (ટીકા)

૬૧

મુંબાઈમાં એક ગૃહસ્થના ઘરમાં રાજા રવિવર્માનું ચીતરેલું કૃષ્ણની વાટય જોતી રાધાનું ચિત્ર જોઈ ને મૂળ પ્રેરણા થઈ આ કાવ્ય રચાયું છે. હેમાનું વર્ણનવિષય ચિત્ર તો કારવાર પાસેના એક કિનારાના દેખાવ ઉપરથી આલેખ્યું છે.

૩. પીતાં-(=પીનારાં) 'શૈલોતરુ'નું વિશેષણ છે.

૪. વિચારે=વિચારમાં.

૫. ઊંડું ધ્યાન ધરી પડિયો (પડેલો) અને અનન્તતાના ગભીર ધ્વનિ ઉદ્બોધતો અસીમ સિન્ધુ તટશૈલતળે ધોળા તરઙ્ગ નચાવે (છે) અને ભાવે (ભાવથી) વાળુતટે ઊંડું ગાન ગાય (છે).-આમ અન્વય છે.

૬. અદૃશ્ય-એ 'બાલા'નું વિશેષણ નથી. 'નિરીખતી'નું કર્મ છે. જોવાનું કશુંક છે પણ નથી જણાતું હેવું કશુંક જુવે છે (જોવાનો પ્રયત્ન કરે છે) -એમ અર્થ છે. (મતલબ કે મળવા આવનાર પ્રિયને જોવાનું કરે છે.)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રસાલા—આ શબ્દ શુદ્ધ સંસ્કૃત નથી. 'રસાળ' એ ગુજરાતી વિશેષણનું સ્ત્રીલિંગ 'રસાળી' થાય. અહિં કવિતાનું સ્વાતન્ત્ર્ય ગણવું.

હૃદયવીણા (ટીકા) માંથી

૬૭

ત્ય્હાં = ત્હમે જ્ય્હાંથી આવો છો તે દેશે,

મધુરમધુ = મધુ સમાન મધુર,

દેવસંગે = હૃદયમાં પ્રભુનો વાસ છે, ત્હમે પણ હૃદયમાં વિરાજો દેવની સાથે

દિવ્યવાસી = દિવ્‌વાસી = આકાશવાસી

કર્તાની ટીકા

૬૮

૧. શ્રી ગિર્વાણ, સંસ્કૃત. ૩. મેઘે મેઘદૂત કાવ્યેઃ બ્હવેલી, વહેવરાવેલી. ૫. વિબુધ, (૧) વિદ્વાનો (૨) દેવો. ૭. નીલી, ઘેરાશ્યામ રંગની. ૧૨. ઉન્મુખ, ઊંચા મ્હોવાળો. ૧૩. ભિન્ન, જેનું મન ભેદાયું છે એવો. ૧૬. વિદારણ, વિજોગી સ્ત્રીપુરૂષોનાં હૈયાં વિદારનારો. ૧૭. જગજ્જીવન, જગતને જીવાડનારોઃ તન્વીને, સૂકાઈ ગયેલીને. ૧૮. કુટજ, કડાનાં ફૂલ. ૧૯. ખેચર, પક્ષી.

કર્તા

૭૪

સમસ્ત સ્ત્રીજાતિના ત્રણ વિભાગ કરવામાં આવે છે. કન્યા, સૌભાગ્યવતી, અને વિધવા. એ ત્રણે વર્ગના ઘણાએક પ્રશ્નો એવા છે કે ત્હેમનાં કારણોને કોઈ એક બિન્દુમાં સંકીર્ણ કરીએ તો તે એક સ્નેહશૂન્યતામાં આવી સમાય. રસ, સૌન્દર્ય, વિલાસ બીજે સ્થળે શોધતાં નહીં જડે; પણ સ્નેહને પુણ્યમંદિર જ એમના અખંડ વાસ છે, એ આ કાવ્યમાં વિકાસનું સૂત્ર છે.

કથા એવી છે કે ભાવના રૂપે પૃથ્વીલોકથી ત્રણ યૌવનાઓ આકાશે ચ્હડી, અને પોતપોતાને રુચતાં સ્વરૂપ લઈ ચન્દ્રિકામાં રમવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લાગી. વરમાળાના જેવી સ્વર્ગંગંગાનું રૂપ કુમારીએ લીધું, ખીલતી ચન્દ્રકલાનું રૂપ સૌભાગ્યવતીએ લીધું, ને સમાધિસ્થ સમી સ્થિર છતાં પલક પલકે પલકી જતી, ત્હોયે ઝાંખી પ્રકાશતી. તારિકાનું રૂપ વિધવાએ લીધું, અને ત્હાં એકાન્તને તીરે ઉરના પડદા ઉઘાડી અન્તરની વાંછનાઓ પરસ્પર કહેવા લાગી, એ સહિયરવાર્તા પછી તે ઉપરથી ઉપજતા કેટલાક વિચાર છે.

સ્ત્રીજાતિના અનેક પ્રશ્નોમાંથી, મહત્ત્વનો આ એકજ પ્રશ્ન આ કાવ્યમાં તો ચર્ચાયો છે.

કડી. ૩. નીચું નિહાળી વિ. નીચું જોઈ સખીઓ ભણી તીરછી નજર કરવાથી ત્હેના મુખનો પ્રકાશ ઝંખવાતો, પણ તેથી ત્હેની દેહલીલા વિશેષ ખુલતી.

કડી. ૪. કલાપીના મિત્ર મસ્ત કવિએ રચેલું બિલ્વાવરી સ્વપ્ન નામનું એક સુન્દર કાવ્ય કેટલાંક વર્ષો ઉપર છપાયું હતું, તે કાવ્ય માંનો એક ખંડ કવિએ 'હો ! રમતાં રઢ લાગી રાણીને' એ ગરબીમાં ઉપાડ્યો છે. પણ ધીરે ધીરે આગળ ચ્હડતાં ભાવ અને કલ્પનાનાં પૂર એટલા ભરવેગ વહેતાં થયાં કે એ ગરબીના કાંઠાઓને તોડવા લાગ્યાં. ધ્રુવપદ ખરી પડ્યું, પ્રત્યેક ચરણને અન્તે આવતો સભ્ય-પ્રચારનો 'રે' પલટાઈ ચરણના અંગમાં સમાઈ ગયો, અને...એક નવીન જ છંદ-સ્વરૂપ, પ્રતાપી, કૂદતું, ભરતીનાં મોજાંની પેઠે ગર્જતું ને ઉછળતું, કવિના હૃદયમાંથી જન્મ્યું, એ નવીન ઢાળ અહીં સ્વીકારી આ કાવ્યની ત્રણે સખીઓની ઉક્તિમાં વાપર્યો છે.

છન્દોનાં સ્વરૂપ ક્ય્હારે બદલવાં જોઇએ, અને કેમ બદલાય છે એ કવિના મનોવ્યાપારની ઊંડી અને અગોચર કથા આ ઉપરથી રસશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને ચોક્કસ દરજ્જે સહમજાશે. નવીનતાને ખાતર જ કવિઓ એ છન્દવિપર્યય કરવાના નથી, તેમજ નવીનતાને ખાતર જ છન્દવિપર્યય સઉ થાય છે એમ કહેવું યે અન્યાયી છેઃ એ બન્ને વાતો ધ્યાનમાં ઉતારવા આવા ઇતિહાસો વિચારવા જેવા છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'હો ! રમતાં રઢ લાગી રાણીને !' એ ગરબી ઉપરથી ઉપજેલા આ ઢાળનું છન્દઃશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ બીજી રીતે યે સરલ ને સાદું પૃથક્-કરણ થઈ શકે એમ છે. ગુજરાતી પિંગળમાં બાવીશ અક્ષરના અક્ષરમેળ બાવીશા સવૈયા જાણીતા છે, એ આ ઢાળનું શુદ્ધ બન્ધારણ માની શકાય. તે સવૈયાને માત્રામેળ કર્યે, ત્હેમાં યે ક્યહાંક ક્યહાંક માત્રાઓ વધાર્યે પણ આ ઢાળનું રૂપ સાધી શકાશે.

કરુણ, શૃંગાર તથા વીર રસમાં આ બાવીશા સવૈયાનો ઢાળ સચોટ વાપરી શકાય એવો છે. તેથી આ ઢાળનું ભવિષ્ય આશાભર્યું ને ઉજળું લાગે છે.

કડી ૫. એ વૈજયન્તી માળ = મન્દાકિનીની દેહ જેવડી જ મ્હોટી માલા. એ વિશાલ માલામાં શરીરભાગ ઢંકાયેલો હતો તેથી દેહરેખા તરીકે એ માલા જ દૃષ્ટિને દેખાતી.

કડી ૯. નેનનું કિરણ વિ. આંખનું કિરણ ફરી ફરીને અન્તે પાછું આવી આંખમાં વિરામેઃ તેમ મ્હારી યે મનની આશાઓ અને કલ્પનાઓ ફરી ફરીને પાછી મનમાં જ વિરામશે કે શું ?

કડી. ૨૧. એ છોળની પેઠે આવે ને જાયે;

मात्रास्पर्शास्तु कौंतेय ! शीतोष्णसुखदुःखदाः ।
आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥

ગીતા અ. ૨. શ્લો. ૧૪.

કડી ૨૪. સંસારને સર અમૃત વિઃ મહાત્મા ભર્તૃહરિએ શંકા મૂકી છે કેઃ

न जाने संसारः किममृतमय किं विषमयः

કેટલાંક કાવ્યો ભાગ ૨ જો. ટીકામાંથી

૮૫

લી. ૪ **તે સુભગતા**, એ ચળકતા રંગોનું સૌંદર્ય.

૮ **લોકવખાણ**, શેખચલ્લીપણામાં કલ્પેલાં.

૯ ત્હને અવગણી, ત્હને ન જોઈ,– રે, ખુદ સ્નેહને પણ જોયો નહીં !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૯૧

બૌદ્ધમતે મનુષ્યનું વ્યક્તિત્વ પાંચ સ્કન્ધ (**खंधा**) વડે બંધાયેલું છે. મરણ વખતે સ્કન્ધ બધા વિનાશ પામે છે, પરંતુ મનુષ્યના કર્મના પ્રભાવથી તત્કાળ જ નવા સ્કન્ધ બંધાય છે અને નવું જીવન ચાલે છે; નવા બન્ધાયલા સ્કન્ધ અને પૂર્વજન્મના સ્કન્ધ જુદા જુદા હોવા છતાં બન્નેને સાંકળનારા કર્મવડે મનુષ્યનું વ્યક્તિત્વ એનું એ જ છે એમ એકતા સચવાય છે. એ કર્મનો જ નાશ થાય, તો પછી પુનર્જન્મનો સંભવ જ તૂટે. આ કર્મનાશ અને તે દ્વારા નિર્વાણસિદ્ધિ એ બૌદ્ધમતે પરમ લક્ષ્ય છે. એ સિદ્ધિ માટે **માર્ગ** (**मग्गो**) ચાર ક્રમનો કહ્યો છે. તેમાં ચોથો **अरहत्तमग्गो** (**अर्हत्वमार्गः**) અર્હત્પણું મેળવવાનો માર્ગ; **अरहा–अरहन्तो**–એટલે યોગ્યતાવાળો, નિર્વાણની યોગ્યતાવાળો. આ કાવ્યમાં **निर्वाण**નો અર્થ મરણની પૂર્વે જ મેળવેલી વિકારનાશ તથા અલૌકિક શાન્તિની સ્થિતિનો જ લીધો છે.

આ નિર્વાણની સમાધિ દશાની શાન્તિમાં કદી પણ ભંગ થાય ખરો ? આ શંકા અને હેનું સમાધાન આ કાવ્યમાં છે. યશોધરા બુદ્ધની પ્રથમમાં પ્રથમ–પરિવ્રાજિકા (**भिक्खुनी**)-શિષ્યા થઇ હતી; ત્હેની કને આ શંકા આ કાવ્યમાં પૂછાવી છે. અરહન્તની પૂર્વાવસ્થાના કોઇ પણ વૃત્તાન્ત તેના મનમાં છાયા પાડી તેના નિર્વાણમાં ક્ષતિ પમાડી શકે કે કેમ ? એમ એ પ્રશ્નનું રૂપ મૂકાવ્યું છે.

બુદ્ધ મહાત્મા હેની Parables (રૂપકાદિદ્વારા દૃષ્ટાન્ત)થી સમાધાન કરવાની પદ્ધતિનો આશ્રય લઇ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતો અહિં દર્શાવ્યો છે. ક્ષિતિજમાં લટકતા ચન્દ્રનો ચાંદનીનો લાંબો વિશાળ પટો, સમુદ્ર ઉપર પડેલો, યશોધરાને બુદ્ધ બતાવે છે; અને તે ક્ષણે એ પટાની બ્હારથી આવીને કૌમુદીમાં પ્રવેશ કરતી, એક નૌકા–સફેદ શઢવાળી નૌકા–તરફ હેની નજર ખેંચે છે. આ નૌકાથી ચન્દ્રની શાન્તિમાં ભંગ નથી થતો. ઉલટી એ નૌકા કૌમુદીની સાથે એકરૂપ બની જાય છે. તેજ રીતે અરહન્તની નિર્વાણ શાન્તિમાં ગમે તે વિક્ષેપનો ભાસ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આણનારા વૃત્તાન્ત આવે તો તે પોતાનો શાન્તિવિરોધી ગુણ તજી નિર્વાણદશાની જોડે એકરૂપ થઇ વિલીન થઇ જાય છે; નિર્વાણને કશો વિકાર અર્પતા નથી. નિર્વાણના અતિ ઉજ્જ્વલ ગુણનું સ્વરૂપ બીજા સર્વ બનાવો, પોતાનો ગુણ તજીનો, પ્રાપ્ત કરે છે એ સિદ્ધાન્ત આ કાવ્યમાં ઊપજાવ્યો છે, માટે કાવ્યનું નામ **तद्गुण** પાડ્યું છે–**अतत्** (તે નહિ, અન્ય વસ્તુ) તે **तत्** (તે, પ્રધાન વસ્તુ)નો ગુણ સ્વીકારે માટે **तद्गुण.** કાવ્યશાસ્ત્રમાં **तद्गुण** નામનો અલંકાર છે તે ઉપરથી આ નામ લીધું છે. **तद्गुण** અલઙ્કારનું લક્ષણ

स्वमुत्सृज्य गुणं योगादत्युज्ज्वलगुणस्य यत् ।
वस्तु तद्गुणतामेति भण्यते स तु तद्गुणः ॥*

મમ્મટે આપ્યું છે.

આ **तद्गुण** કાવ્યમાં આ અલંકારનું ઉદાહરણ બતાવ્યું નથી. પરંતુ એ અલંકારનું તત્ત્વ વિશેષરૂપે વપરાયું છે; માટે **तद्गुण** નામનો ઉપયોગ કર્યો છે.

૪. ઉદધિવ્યોમ—ઉદધિ (સાગર) અને વ્યોમ (આકાશ), દ્વન્દ્વ સમાસ. જ્યહાં ચુમ્બતાં ઉદધિ વ્યોમ—અર્થાત ક્ષિતિજમાં,

જલૌઘે—જલ+ઓઘ (= સમૂહ, પ્રવાહ), જળના સમૂહમાં પ્રવાહમાં.

૫. ચાંદનીના પટાની બંને બાજુ કાળી અંધારાની છાયા ત્હેમાંથી એક બાજૂથી આવીને ચાંદનીમાં પ્રવેશ કરતી નૌકા વર્ણવી છે.

શુભ્રવેશ–ધોળો વેશ, શઢ ધોળો તેથી.

૮. શાન્તિના જળમાં લહરી થાય (મોજા ઉત્પન્ન થઇ ચલતા જેવો ભાસ થાય) ત્હેને અજ્ઞાન જનો શાન્તિની સ્થિતિમાં ભંગ થયો માને છે

પરંતુ વસ્તુતઃ–

---

*અર્થ અતિ ઉજ્જવલ ગુણવાળી વસ્તુની જોડે યોગમાં આવવાથી પોતાનો ગુણ તજીને કોઇ વસ્તુ ત્હેનો (ઉજ્જ્વલગુણ અન્ય વસ્તુનો) ગુણ લે છે— તે તદ્ગુણ અલંકાર.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૯. નિર્વાણના સિન્ધુના જળમાં કદી પણ શાન્તિમાં વિકાર થતો નથી; વિકારનો આભાસ થાય કદી, તો તે જુદી જ વસ્તુ છે (અન્ય જ એ પ્રકાર);

આ અન્ય પ્રકારનું સ્વરૂપ સમજાવવા **માટે** બુદ્ધ મહાત્મા પોતાની જ નિર્વાણદશામાં બનેલા અનુભવોમાંથી એક કહી બતાવવાનો આરંભ કરે છે.

૧૦. બોધિવૃક્ષ—**બુદ્ધ** અનેક થઈ ગયા કહેવાય છે, તે દરેક બુદ્ધને બુદ્ધત્વની પ્રાપ્તિ અમુક વૃક્ષની તળે ચિન્તન, તપ, કર્યાથી મળે છે; તે પછી તે વૃક્ષનું નામ બોધિવૃક્ષ કહેવાય છે; એ ઝાડ બૌદ્ધોમાં પૂજ્ય ગણાય છે. **શાક્યમુનિ**નું બોધિવૃક્ષ અશ્વત્થ હતું; હેની પૂર્વના બુદ્ધ કશ્યપનું ન્યગ્રોધ વૃક્ષ હતું.

બોધિવૃક્ષ તળે તપ કરતી વખતે અનેક વિઘ્નો, લાલચો, વગેરે પ્રગટ થાય છે; **માર** (પાપનું મૂર્ત રૂપ) પ્રલોભક રૂપે આવી બુદ્ધ થનારને કસોટીએ ચડાવે છે, **માર**નું સૈન્ય પ્રલોભનાદિકનું માયારૂપો ધારીને ચલિત કરવા મથે છે, અન્તે હેના ઉપર વિજય મેળવીને **सम्मा संबुद्धो** (**सम्यक्संबुद्धः**) સારી રીતે પ્રકાશ પામેલો બને છે, નિર્વાણ ભોગવનારો બુદ્ધ બને છે **अर्हत्** (અરહન્ત) થાય છે.

૧૧. ૧૨ આ બુદ્ધત્વના નિર્વાણની સિદ્ધિનો છેવટનો ક્રમ અહિં આલેખ્યો છે.

૧૧. સંવેદન–અનુભૂતિ; આન્તર અનુભવ; ઊંડા હૃદયમાં અનુભવ.

૧૨. અપ્રમેય=તર્કના પ્રમાણથી સાબીત કરાય નહિ હેવી (અપ્રમેય દશા); કેવળ માનસ પ્રત્યક્ષથી જ અનુભવાય, બીજી રીતે પ્રમાણથી સિદ્ધ કરી બતાવાય નહિ, માટે અપ્રમેય.

૧૩. ભિન્નભાસી–નિર્વાણથી ભિન્ન ભાસતા; નિર્વાણના સ્વરૂપના વિરોધી જેવા જણાતા.

૧૫. દુકૂલ=રેશમી ઝીણાં લૂગડાં.

૧૬. **એ** નૌકાના સરખી ત્હારી મધુર મૂર્તિની સ્થિતિ હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૭. નિર્વાણને ચાંદનીનું રૂપક આપી, ત્હેને જળનું રૂપક વળી આપ્યું છે, તે ચાંદની અને સિંધુ જે પ્રત્યક્ષ હતાં તેના મિશ્રરૂપનું કાંઈક અનુલક્ષણ કરે છે.

૧૮. ૧૯. પૃથગ્જન-અજ્ઞાન, પામર જન

નૂપુરઝંકાર (ટીકા)માંથી.

૧૯૭

+ + +

પ્રથમ કાવ્યને નામ આપનાર શબ્દ જરાક કઢંગો શ્રવણને લાગે છે. 'ફુલડાં કટોરી' એમ બહુવચનયુક્ત પૂર્વપદવાળો સમાસ સુરુચિયુક્ત નથી લાગતો. 'ફુલની કટોરી' એમ હોત તો ચાલત અને આ વાંધો ના ઉત્પન્ન થાત. પદ્યમાં પણ 'ફુલની કટોરી ગૂંથી લાવ્ય' એમ સારી રીતે બેસે એમ છે. પરંતુ આ બહુ મહત્ત્વનો દોષ નથી.

અમૃત—એ શબ્દમાં મૃ તે જોડાક્ષર હોય એમ ભ્રમથી પૂર્વનો 'અ' થડકાવીને બોલવાની ભૂલ્ય આ શબ્દ આ કાવ્યમાં જે રીતે ગોઠવ્યો છે તે ઉપરથી જણાઈ આવે છે. તેથી શ્રવણને કર્કશતા ઉત્પન્ન થાય છે. મણિલાલ દ્વિવેદી જેવા સંસ્કૃતના સારા જ્ઞાનવાળા વિદ્વાનને હાથે પણ

'જે કર્ણ—અમૃત રસાયન ચિત્ત કેરાં.'

જેવા સ્થળમાં દોષ થયેલો જોયો છે તો સંસ્કૃતના જ્ઞાનનો ગન્ધ પણ જેને નથી હેવાને આ દોષ માટે ક્ષમા આપી સકાશે, પરંતુ ક્ષમા ન આપી સકાય હેવો દોષ સંસ્કૃતના જ્ઞાનનો અભાવ છતાં સંસ્કૃત ભાષાના શબ્દો જોડે ઉદ્ધત છૂટ્ય લેઇને રા. ન્હાનાલાલ માથે વ્હોરી લે છે તે ખેદકારક છે. 'ચન્દ્રી' એ શબ્દ આ ધૃષ્ટતાનું ઉદાહરણ છે. એ રૂપ આપી એ શબ્દમાં શો નવો અર્થ સમાવવાનો પ્રયત્ન તેઓ કરે છે તેજ પ્રથમ તો અગમ્ય છે.—'ચન્દ્રી શુક્રીનાં તેજ'—એમ એક બીજે પ્રસંગે હેમણે પ્રયોગ કર્યો છે; ત્હાં પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હાસ્યજનક પરિણામ આવ્યું છે, ને શું ઉદ્દિષ્ટ છે તે વાત તો ગૂઢ જ રહી છે, 'ચન્દ્રિકા'—ચાંદની—તો ઉદ્દિષ્ટ નહિ જ હોય એ આ કાવ્યના સંદર્ભ ઉપરથી જણાય છે. ત્યહારે 'ન્હાનો સરખો ચન્દ્ર' એ મતલબ હશે? તો હેવા ચન્દ્રમાંથી અમૃતની ધારા વરસતી સંભવે નહિ. 'ચન્દ્ર' ને સ્ત્રીલિંગ બનાવી રસિકરૂપ આપવાની જ ઈચ્છા હશે, અથવા ચન્દ્રને સ્ત્રીરૂપ કલ્પ્યો હશે એમ વખતે સંભવે પણ તેમ કરવા જતાં હાવું અપરિચિત સાક્ષરતાવિરોધી અને હાસ્ય-જનકરૂપ ઘડી કાઢવાથી તો રુચિભંગ જ થાય છે. 'ચંદા' એ પ્રાકૃત રૂપ હિન્દી કવિતામાંથી અને નર્મદ કવિનાં કાવ્યોમાંથી પ્રાપ્ત થએલું જેમ ભાષાશુદ્ધિને ક્ષોભ આપવાથી અલગ રહે છે તેમ સુરુચિ અને રસિક ભાવનાને પોષાક બને છે. એ રૂપ સ્વીકારવામાં રા. ન્હાનાલાલને ન્હાનમ લાગતી હોય તો લાચાર! પરંતુ પોતાની મેળે અપૂર્વ શબ્દ ઘડી કાઢવાની છૂટય સમર્થ વિદ્વાન્ અથવા કવિજન પણ વિરલ પ્રસંગ લે છે અને લે છે ત્યારે સફળતા હેવાને જ અને અમુક મર્યાદા સાચવ્યાથી જ મળે છે—એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે.

'ચાળવું'—ઉપરથી 'ચાળણી' શબ્દ થયેલો છે છતાં 'ચાયણી' એમ રૂઢ થયેલું રૂપ અશિષ્ટ માની શિષ્ટ બનાવવા જતાં, ય તો રકારનો જ થાય એમ ગણી લઈ 'ચારણી' શબ્દ રા. ન્હાનાલાલે વાપર્યો છે તે ઉઘાડી રીતે જ ખોટો અને હાસ્યજનક છે. પરંતુ આ શબ્દશુદ્ધિની જ માત્ર વાત છે તેથી, તેમજ રા. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી જેવા વિદ્વત્તા માટે વિખ્યાત પુરુષે પણ આ પ્રકારની જ ભૂલ કરેલી છે—'ચારણી' શબ્દ વાપર્યો છે—તેથી રા. ન્હાનાલાલ જેવા યુવકને આ ક્ષતિ માટે બહુ દોષ નહિં દઈયે તો ચાલશે; જો કે એ શબ્દની અશુદ્ધિ તો તેથી લુપ્ત નહિ જ થાય.

ઉપરના કાવ્યની ત્રીજી કડીમાં અમૃતને 'દશધાર' ઝરી જતું કહ્યું છે તે જરાક સમજાતું નથી. અંજલિ એ હાથની બનાવતાં દસ આંગળીઓ વચ્ચે આઠ (અથવા તો બે હાથ જોડાતા ટચલી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આંગળીઓ છૂટી રહી ગણતાં નવ) તડો પડેલી હોય તેવી 'અષ્ટધાર' અથવા 'નવધાર' સંભવે. આ એક ન્હાની સરખી શંકા નોંધીને જ બસ કરું છું.

'જગમાલણી' એ રૂપમાં 'જગત્' અને 'માલણી' એ ઉપમેય અને ઉપમાન વચ્ચે લિંગભેદ આવે છે તે જરાક રુચિને ક્ષોભ કરનાર જણાય છે, પણ હેને બદલે શું મૂકવું જોઈતું હતું તે શોધી કાઢતાં જરાક વાર લાગશે.

આટલા દોષાંશ બતાવ્યા પછી હવે આ કાવ્યના અસાધારણ ગુણાંશ બતાવવાનું આનન્દમય કર્તવ્ય બજાવું છું. આ કાવ્યમાં સમાયલા અતિ ઊંચા પ્રકારના ધ્વનિનું શ્રવણ રસિક જનોને તરત થશે, મ્હારી અલ્પમતિ પ્રમાણે મ્હને જે ધ્વનિનું શ્રવણ થાય છે તે અહિં દર્શાવીશ. વાચ્યાર્થ તો સ્પષ્ટ આટલો જ છે કે ચન્દ્રમાંથી અમૃતઝરણ પડે છે તે કવિ હાથની અંજલિમાં ઝીલવાને અનિચ્છુ છે; હેનાં કારણો અંજલિમાં છિદ્રો હોવાથી પૂરૂં ઝીલાય એમ નથી, તેમ જ હાથમાં છૂંદણાંના ડાઘથી અમૃત મલિન થયાનો ભય છે; અને ઝીલવું તો છે. ના ઝીલે તો અમૃતઝરણ વ્યર્થ જતું રહે; માટે એ ઝીલવા માટે જગત્ રૂપી માલણની કને ફૂલડાંની ગૂંથેલી કટોરી માગે છે, કેમકે ફૂલની પાંખડીઓ તે દેવની હાથેલિયો છે, અલૌકિક છે. તેજ આ પ્રકારનું અમૃત ઝીલવાને યોગ્ય તથા સમર્થ છે, દેવલોકો અમૃતપાન કરનારા મનાયા છે તો હેમની હાથેલિયો આ જગત્માં સુન્દર ફૂલમાં જણાય છે, માટે તે સાધનથી આ અમૃત ઝીલાશે, અથવા દેવ એટલે પરમ દિવ્ય પરમાત્મા હેનું સુન્દર સ્વરૂપ ફૂલમાં છે એમ વધારે સુઘટિત અર્થ થશે. આમ વાચ્યાર્થ છે. હામાં સુન્દરતાથી ઊભરાઇ જતો ધ્વનિ તપાસિયે. વાચ્યાર્થ ઉદ્દિષ્ટ નથી એતો ઉઘાડી જ વાત છે. વ્યંગ્ય અર્થજ પ્રધાન છે અને તેથી જ આ કાવ્યના કવિત્વની સુન્દરતા છે; વિશેષ એ વ્યંગ્ય અર્થની ચારુતા અને ઉચ્ચ કલ્પનાને લીધે જ. [illegible] સ્ફુટતાના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દોષવાળો પણ નથી. એ વ્યંગ્ય-એ ધ્વનિ-આ છેઃ-દિવ્ય ભાવનાઓ મનુષ્યને માટે આ માનવ જીવનથી કોઈ ઉચ્ચતર પ્રદેશમાંથી અમૃતની પેઠે ઝરે છે. ઈશ્વર એ અમૃત મોકલે છે; પરંતુ તે ઝીલવા માટે અર્થાત્ એ ભાવનાઓ બરાબર ધારણ કરવા માટે આ જીવનની ખામીનાં છિદ્રોથી ભરપૂર અને ઐહિક વાસનાઓથી કલંકિત માનવહૃદય યોગ્ય પાત્ર નથી; હેને ઝીલવા માટે દિવ્ય વાસનાઓથી બનેલું કોઈ હૃદય જ સમર્થ અને યોગ્ય છે; માટે જગતને કવિ વીનવે છે કે હેવી કોઈ દિવ્ય વાસનાઓથી મ્હારૂં હૃદય લિપ્ત કર્યું કે જેથી એ દિવ્ય ભાવના-ઓનું અમૃત ઝીલી સકું. આપણા માનવ જીવનના રંગબેરંગી અનુભવો આપણને સમજાવી સકશે કે ઈશ્વરદત્ત વિરલ પળોએ થતી દિવ્ય ભાવનાઓની ઝાંખી મનુષ્ય જીવનની જડ મલિનતાને લીધે ક્ષણિક જ રહે છે; આ ચન્દ્રિકાની ઝાંખી મટી એકધારી દીપ્તિવાળી ચન્દ્રિકાનું સતત દર્શન થવાની ઉચ્ચ ઊર્મિમાં ઊછળીને આ કાવ્ય રચાયલું જણાય છે. ચન્દ્રમાંથી ઝરતું અમૃત ઝીલવાને, તે અમૃત ઝરી ના જાય, તેમ જ ઐહિક વાસનાનાં છૂંદણાંથી એ અમૃત કલુષિત ન થાય, તેવી કોઈ દિવ્ય કટોરી આ કવિને જોઈએ છિયે. તે કોણ આપશે?-મલિન વાસનાઓવાળું જગત્? એ કેમ આપી શકે? જગત્નાં છુંદણાંના ડાઘથી તો મુક્ત હેની અંજલિ બનાવવી જોઈશે. છતાં 'જગમાલણી' કને જ કવિ 'ફૂલડાંકટોરી'ની-દેવની કટોરીની-માગણી કરે છે. હેમાં જણાતો વિરોધ તે વિરોધાભાસ જ છે. એ દેખાતા વિરોધમાં ઊંડું સત્ય સમાયલું છે. દિવ્ય ભાવનાઓનું ગ્રહણ કરવાને આ જીવનના અનુભવોમાંથી જ ઊંચાં તત્ત્વો મળી શકે છે; પ્રેમ, ઉપકાર, સદ્‌ભાવ આદિ અનેક કુસુમો આ જીવનમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે; અને તે ઊંચાં તત્ત્વો આ જીવનમાંથી એકત્ર કરીને હેની 'ફૂલડાંકટોરી' ગૂંથી આપવાની શક્તિ આ સંસારમાં છે—જો બરાબર રીતે એ શક્તિનો ઉપયોગ થાય અને લેવાય તો. એ માટે કોઈ જગત્ની બ્હારના કલ્પિત જગત્માં જવાની જરૂર જ નથી, માટે જ જગમાલણીને પ્રાર્થના કરી છે. દિવ્ય વાસ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નાઓને ફૂલડાંની ઉપમા અપાઈ છે તે અતીવ ચારુતાયુક્ત કલ્પના છે. પ્રકૃતિનાં સુન્દર સ્વરૂપોમાંથી ન્હાનકડા આકારમાં છૂટક છૂટક રહેલાં સ્વરૂપ સુંદર કુસુમ જ છે; અને દિવ્ય વાસનાઓનાં છૂટક છૂટક પ્રસંગે સ્ફુરતાં સ્વરૂપો તે આ કુસુમની કલ્પનાથી સરસ રીતે પ્રગટ થાય છે. માટે જ 'ફૂલડાંમાં દેવની હથેલિયો' કવિ જુવે છે.

દિવ્ય ભાવનાઓનું અમૃત ઝીલવાનું ઉપર કહ્યું છે ત્હેમાં કવિત્વ ભાવનાઓ, ધર્મ ભાવનાઓ, વગેરે સર્વ ઉચ્ચ ભાવનાઓનો સમાવેશ થાય છે; અને એમ ઉચ્ચ ભાવનાના પેટાભેદનો પરામર્શ કરીને આ કાવ્યમાંનો ધ્વનિ-સૂર્યનાં કિરણો જુદા જુદા પ્હેલમાં ઝીલીને જુદા જુદા ઈન્દ્ર ધનુષ્યના રંગ વિખેરતાં લોલકની પેઠે–ભિન્ન-ભિન્ન સુંદર રંગ પ્રગટ કરે છે.

આ કારણથી રા ન્હાનાલાલના આ કાવ્યથી મોહ તથા આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે. ત્હેના જ પ્રમાણમાં ને તે માટે જ ઉપર બતાવેલી કેટલીક મહત્ત્વની ખામીઓથી હેની સુંદરતા કથળે છે તેથી ખેદ થાય છે. પરંતુ એકંદર ફળ સુંદરતાના દર્શનું જ થાય છે એ આ કાવ્યની અન્તર્ગત ઉચ્ચ રસિકતાનું પરિણામ છે.

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

વસન્ત વર્ષ ૫. અંક ૮ ભાદ્રપદ, સંવત્ ૧૯૬૨. પૃ. ૩૦૮.

૧૧૧

ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના નીચેના કાવ્યનો અનુવાદ છે.

તોર આપન જને છાડબે તોરે
　　તા બલે ભાવના કરા ચલબે ના.
તોર આશાલતા પડબે છિંડે
　　હયત રે ફલ ફলবে ના.
　　તા બલે ભાવના કરા ચલબે ના.
　　આસબે પથે આંધાર નેમે,
　　તાઈ બલે કિ રઈબિ થેમે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઓ તુઇ બારે બારે જ્વાલએ બાતિ
હયત બાતિ જ્વલએ ના,
તા બલે ભાવના કરા ચલએ ના.
શુને તોમાર મુખેર બાની.
આસએ છૂટે વનેર પ્રાની,
તબુ હયત તોમાર આપન ઘરે
પાષાણ હિયા ગલએ ના:
તા બલે ભાવના કરા ચલએ ના.
બદ્ધ દુયાર દેખલિ બલે,
અમનિ કિ તુઇ આસબિ ચલે,
તોરે બારે બારે ઠેલતે હએ
હયત દુયાર ટલએ ના;
તા બલે ભાવના કરા ચલએ ના.

૧૧૬

राधावदनविलोकनविकसितविविधविकारविभंग
એ સુપ્રસિદ્ધ અષ્ટપદીની રાહ.

લીટી. ૩. સૂર્યે સૂર્યે ગ્રહો પ્રકટયા: આ પ્રમાણે જલમય બ્રહ્માંડમાંથી ક્રમે ક્રમે વિકાસ થાય છે અને અગણિત સૂર્યમંડળો પ્રકટયાં છે, પ્રકટે છે અને પ્રકટયા કરશે, એ આખો વિશ્વક્રમ તે આ **પડ-પંડપતિ** આત્મા-પરમાત્માનો રાસ. દરેક કડીમાં આ પ્રમાણેનો મુખ્ય અર્થ છે.

૧૦ **પ્રાણીપતિ**, પ્રાણીઓમાં શ્રેષ્ઠ નર; માનવ યોનિમાં વળી શ્રેષ્ઠ માનવી તે કે જેણે પોતાના પ્રાણોને પણ પૂરેપૂરા આત્માધીન કર્યા. વિશ્વક્રમના આ પાસાના વિકાસનો ઉત્તમ પરિપાક, આવા માનવી ઉત્પન્ન થાય તે.

૧૫ **કામ વીર્ય** ઇચ્છાઓ અને શક્તિઓ.

૧૯ **દેહ ધરી,** દેહ ધર્યાનું સાર્થકય સેવાધર્મ જ માની તે તેમાં જ મચ્યો રહું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨૦—**શાસ્ત્ર શક્તિ**, વિદ્યાઓ, કળાઓ, હુન્નરો, વિજ્ઞાનો, આખું ભૌતિક જ્ઞાન–ક્રિયા–ચક્ર. આ શુદ્ર–વિશ–ક્ષત્રિય–બ્રાહ્મણ એ ચાતુર્વર્ણ્યનો રાસ: હિન્દમાં જ અને આર્યવિદ્યામાં જ આ ચાતુર્વર્ણ્ય છે એમ નથી. બધે હતું, છે, અને હશે જ, કેમકે હોવું જ જોઇએ. આપણે ત્યાં અત્યારે આ ચાતુર્વર્ણ્યનું જે રૂપ થઇ ગયું છે, તેના બચાવમાં આ શાશ્વત સત્ય વાપરવું કે તેની સખ્તમાં સખ્ત ટીકા તરીકે વાપરવું,–એતો જેને જેમ ફાવે તેમ કરવા સ્વતંત્ર છે: અહીં એમાંથી એકે ઉદ્દેશ નથી.

૨૩. **પ્રાણ** એટલે અહીં પ્રાણો, પ્રાણાદિ વાયુઓ. **પગ–ઉદરનો** દૃષ્ટાન્ત લિવિ નામના અમર રોમન ઇતિહાસકમાં અને ત્યાંથી શેક્સપિયરે કોરિઓલેનસમાં લીધેલો જગજાહેર છે. પુરુષસૂકતમાંનું રૂપક પણ અહિં સૌ જાણે છે.

૨૫ ઉપનયન સંસ્કારથી ગાયત્રીસુત બનેલો બ્રહ્મચારી. ગાયત્રી તે જ સરસ્વતી. સરસ્વતીના આખા કલાપનો પરમ નિષ્કર્ષ દરેક વ્યક્તિને પોતાને માટે શેમાં છે? માત્ર જ્ઞાનમાં? ના; જ્ઞાનનો પોતાના આત્માના સમ્પૂર્ણ વિકાસનમાં વિનિયોગ કરવામાં; અન્તર્જ્યોતિ પ્રકટાવવામાં, જેઓ આર્યસંસ્કારો અને ભાવનાઓનાં નામ માત્રથી અભડાતા હોય તેઓ આ પંક્તિ ઉપરથી પોતાને અનુકૂલ સામાન્ય અર્થ લઈ શકશે: અહીં લખવામાં આવ્યો છે તે અર્થ આ: ચાર આશ્રમો દરેકમાંથી તે પછીનો એમ અંકુર–ફુલ–ફલ–બીજ ન્યાયે પ્રકટે છે; અને એ પ્રમાણેનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ આણનો એ આખો ક્રમ પંડ—પંડપતિના રાસનું એક પાસું છે.

૧૧ કુટુમ્બો, ગોત્રો, ગ્રામો, નહાનાં રાજ્યો, મોટાં રાજ્યો, આખા ભૂમંડલમાં પ્રસરી રહેલું આખી માનવ જાતિનું એક જ રાજ્ય : આ પ્રમાણેનો વિકાસક્રમ : ટુંકાવીને જોતાં—કુટુમ્બ, ગ્રામ, રાજ્ય, રામરાજ્ય; એથી પણ ટુંકાવીને, અને એ જુદી જુદી દૃષ્ટિએ જોતાં એ રાસ નર—નૃસાથનો છે, એ રાસ નય—સ્વતંત્રતાનો છે.

રાસ [illegible] પંડ—પંડપતિનો એ: એમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પંડપતિ નથી તો એ **રાસ** પણ નથી, માત્ર રાગદ્વેષાદિ ભૂતાવળનાં નાચવાં ખૂંદવાં અને પરસ્પર છૂંદવાં છે.

૩૭-૪૨. પહેલી ૭ કડીમાં આ રાસ અખંડના એક એક પાસાનું દર્શન છે. આ છેલ્લી કડીમાં એ ૭ પાસાવાળા હીરાના ગર્ભભાગનું દર્શન છે. પાસાઓના પરસ્પર હદોની સ્થૂલતા ટળતાં જે સમરસ તત્ત્વ શેષ રહે છે અને પૂરેપૂરૂં ઝળહળે છે, તે આ કડીનો વિષય છેઃ સ્થૂલમાંથી સૂક્ષ્મ, મમતામાંથી સમતા: અને એ દર્શન થતા એ રાસને પંડ—પંડપતિનો કહેવા જતાં જીભ અચકાય છે. પંડ પણ તેને અન્ય સર્વથી નોખો પાડનારી હદો રૂપ સ્થૂલતામાં બંધાઇ રહે છે ત્યાં સુધી જ પંડ છે. અહંતા જ મ્હારૂં જીવન, મ્હારી Personality મ્હારી individuality એ ભાવ રહે છે ત્યાં સુધી પંડ છે જ. પણ એ Personality એ individuality એ વ્યકિતત્વ જીવન કે રક્ષણ મનાતું મટી જઇ બન્ધન મનાવા લાગે, સૂક્ષ્મ મનાતું મટી જઈ વધારે સૂક્ષ્મ સત્ત્વના દર્શનને લીધે સ્થૂલ મનાવા લાગે, એટલે ક્રમે ક્રમે ઓગળે છે. દામ્ભિક પુરુષોની આ વાત નથી, અન્તરમાંથી ખરેખર ઓગળતું આવે છે. અને એવા દ્રષ્ટાને આ આખો રાસ જે અત્યાર સુધી પંડ-પંડપતિનો રાસ દેખાતો હતો તે હવે સ્વયમ્ પંડપતિનો જ રાસ દેખાય છે. ભણકાર—ટિપ્પણ.

૧૨૩

અમારામાં મોત પછી ત્રીજે દિવસે પાછલે પ્રહરે પારસીઓના ઉઠમણાની માફક નાતભાઇઓ અને બીજા સમ્બન્ધીઓ દિલાસો દેવા આવે છે, કલાક બેસી ઘરનાઓને દેવદર્શને લઇ જાય છે. આને ચોટી કહે છે. આ પદ " નવ કરશો કોઈ શોક, રસિકડાં ! " એ નર્મદના જાણીતા પદની રાહનું છે. રાગ—આશાજોગ કે ભૈરવી.

ભણકાર-ટિપ્પણ.

૧૨૪

૧૨ ચિદાકાશ = એક આકાશ.

૨૨ ડોલતી પર્વતાવલિ : આવેશવાળું નયન કોઈ પણ પદાર્થ સ્હામું અનિમિષ જોઈ રહે તો થોડીવારે તે આવેશનું આન્દોલન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કીકીમાં આવે છે અને અન્તે બહારના પદાર્થમાં તે દેખાય છે. એવી રીત્યે જ આ પર્વતમાલા ડોલતી અને તેથી જ તે નર્તતા મેઘદળની છાયાનું રૂપક લઈ શકે.

૨૫ તમરાજ = અન્ધકારનો રાજવી.

૩૫ વિબુધોના આત્મામાં વસે છે એવો : જ્ઞાનનું મૂળ પ્રશ્નમાં છે અને કેવળ જ્ઞાનીના ઊંડા ઊંડા અંતરમાં એક પ્રશ્નની પરંપરા રમ્યાં કરે છે. જ્ઞાની પુરૂષ લોભી–Covetous જેવો છે. મૂડી મળી તેની ત્હેને કીંમત નથી, પણ નથી મળી તે તેને હમેશાં ખૂચ્યાં કરે છે. એવી સ્થિતિ-સૂચક એક સૂત્ર 'નેતિ' 'નેતિ'નું છે.

૩૭ ભેદનાં પ્રકાશ = ઉષ્માના પૃથક્કરણકારોએ કાળાં કિરણો પણ શોધ્યાં છે એવો ભેદનો કાળો પ્રકાશ.

૫૧ વજ્રતલ = કારણ કે અભેદ્ય. **કર્તાની ટીકા.**

૧૨૬–૧૨૯

આ કાવ્યો ' કલાપીનો વિરહ 'માંથી લીધેલાં છે.

૧૩૨

આ કાવ્ય તેમજ તેની પછીનાં ૧૩૩, ૩૪,૩૫, ૩૬ ક્રમાંકનાં કાવ્યો ' સ્મરણસંહિતા 'માંથી લીધેલાં છે. એ શ્રી. નરસિંહરાવે પોતાના પુત્રના મરણ નિમિત્તે લખેલી કરુણ પ્રશસ્તિ (Elegy) છે. કરુણ પ્રશસ્તિ એ સંગીતકલ્પ (Lyric) કાવ્યનો અવાન્તર ભેદ છે અને તેનું લક્ષણ ' મરણનિમિત્તક, ચિન્તનાત્મક, કરુણપ્રશસ્તિ ' એવું શ્રી આનંદશંકરે કાવ્યના ઉપોદ્ઘાતમાં આપ્યું છે.

૧ થી ૪. પ્રકૃતિ અને મનુષ્યહૃદયને સામસામાં ધરીને કવિઓ એમાંથી ત્રણ પ્રકારે રસનિષ્પત્તિ કરે છે : (૧) બેનું સામ્ય, (૨) વૈષમ્ય, કે (૩) પરસ્પર અસર વર્ણવીને. આ સ્થળે બીજો પ્રકાર છે. મુખ્યરસ ગૌણ બની ન જાય તે માટે પ્રકૃતિનું વર્ણન બહુ જ આછું રાખવામાં આવ્યું છે.

ના ગમે **મનઃ મને** ના ગમે, પણ **ઉર સ્વયં** ભાર હલકો કરે. આ આન્તર વિસંવાદ કવિના ચિત્તની વિષમ સ્થિતિ બહુ લક્ષક રીતે સૂચવે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'शोकक्षोभे च हृदयं प्रलापैरेव धार्यते'

(उत्तररामचरित)

શ્રી આનંદશંકરની ટીકામાંથી.

૧૩૩

૧ થી ૩. 'શ્યામ પડ તિમિરો તણાં...' = શોક અને અજ્ઞાનની અનેક વૃત્તિઓ મારા દિવ્ય જ્ઞાનના માર્ગમાં આવરણ રૂપ થઈ પડે છે. અને પરિણામે સત્યની અને મારી વચ્ચે જાણે પાષાણની એક જબરી ભીંત ચણાઇ જાય છે. પ્રથમ તો એ ભીંતમાં એક દ્વાર દેખાતું નથી—દેખાય છે ત્યારે તે બંધ દેખાય છે, અને એને એક વજ્રતાળું મારેલું છે. તત્ત્વજ્ઞાનના તર્કશાસ્ત્રે આપેલી વિધવિધ કૂંચીઓ લઈ એ દ્વાર ઉઘાડવા હું મથું છું પણ એ ઉઘડતું નથી, ઉઘડતું નથી એટલું જ નહિ, પણ હું જ્યાં ઉભો છું ત્યાં

'પાય મુજ નીચે સરે,' વગેરે

૪. ૫. ક્ષણક્ષણનું આ અનુભવ ચિત્ર છે, 'પાય સરે છે,' 'કહ્યાં કળું છું કરણમાં ?' એમ પ્રશ્ન થાય છે. કંઇ ખબર પડતી નથી. પડે છે, કળણ કર્દમમાં હું ડુબું છું, કોઇ હાથ દો !—એમ ત્વરાથી એક પછી એક ક્ષણના જુદા જુદા અનુભવ અત્રે શબ્દરૂપ ધરે છે. પાંચમી કડીનો આર્તરવ ગજેન્દ્રના કરતાં ઓછો કરુણ અને ઉચ્ચ ('તાર') છે ? પુત્રશોકના કરતાં પણ આમાં કરુણરસની ચીસ વધારે વિકળતાથી અને કારમી વેદનાથી નીકળે છે એ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવું છે.

'કળણ'–દિવ્ય સત્યનું અજ્ઞાન તે માત્ર અન્ધકાર નહિ પણ કળણ. સત્યદર્શન માટે એવડી અપેક્ષા-માત્ર જિજ્ઞાસાજ નહિ પણ મુમુક્ષા.

શ્રી આનંદશંકરની ટીકામાંથી

૧૩૪

૧. ૧. ગૂઢ 'નિયમે નિયમાએલું' એટલો જ ' 'યન્ત્ર' શબ્દનો અર્થ કરવો. Machineના અર્થમાં લેતાં વિકસવાની અને મહાલવાની ક્રિયા સાથે એ અસંગત થાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩. ૪. યુગ્મક. માનવી જીવન તણાં ભૂતકાળના ઈતિહાસ કરતાં પણ ભાવિ વિકાસ વધારે ભવ્ય.

મેળ—**मेल:** (સંગીતનો શબ્દ) = ઠાઠ-જેના ઉપર રાગની રચના થાય છે.

સંગીતસ્વરસમ—તેથી **ઓરફ્યુસની** Lute, પાઇથેગોરસની સંખ્યા (Number), કૃષ્ણની બંસરી.

૫. જીવને-જીવનમાં
રંગ-રંગના તંતુ

૬. મૂળસ્વર-પ્રધાનસ્વર, દરેક રાગનું સ્વરૂપ નિયમનાર સૂર.

૮. પરમાત્મા એ દિવ્ય સંગીતનો યોજક તેમજ નાયક.

શ્રી **આનંદશંકરની** ટીકામાંથી

૧૩૫

૨. જે તર્કશાસ્ત્રના વાદથી સીધી રીતે સધાતું નથી, તે આ બે—મૃત્યુ અને દુઃખ અનુભવ દ્વારા સાધી આપે છે. તેથી જ **પ્લેટો** તત્ત્વજ્ઞાનને 'Meditation on Death' કહે છે, અને ઉપનિષદ્‌માં નચિકેતા "**वक्ता चास्य त्वादृगन्यो न लभ्यः**" એમ કહીને **યમ** પાસેથી જ તત્ત્વજ્ઞાનના ગંભીર પ્રશ્નોનો ખુલાસો મેળવે છે.

કુન્તી પણ દુઃખનો મહિમા સમજીને જ **ભગવાન** પાસે માગે છે કે "**विपदः सन्तु मे शश्वत्**" અને એજ પ્રમાણે અન્ય અનેક ભક્તજનોએ દુઃખ માગ્યાં સુપ્રસિદ્ધ છે.

૪ શા માટે 'આ ક્ષણે જ' નહિ? કદી જ નહિ.

શ્રી. આનંદશંકરની ટીકામાંથી.

૧૩૬

૨ થી ૫ વ્યાપક સનાતનતામાં મૃત્યુને અવકાશ નથી.

૪ 'દેદીપ્યમાન ચિરજીવન સિન્ધુ મ્હાલે'—જીવન સિન્ધુનો આત્માનન્દ.

૫. મૃત્યુ તે જીવનસિન્ધુમાં બુદ્બુદ સમાન ક્ષણવાર પ્રગટ થાય અને નાશ પામે, પણ જેમ બુદ્બુદ તે જળ સિવાય કાંઈ નથી તેમ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મૃત્યુ પણ જીવનનું એક રૂપ જ છે. અત્રે મૃત્યુને બુદ્બુદ સમાન કહ્યું છે, જીવનને નહિ. “ **मरणं प्रकृतिः शरीरिणां विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधैः** ” (કાલિદાસ) એથી ઉલટી રીતે અહિં મરણનો ખુલાસો કર્યો છે-પરિણામમાં તાત્પર્ય એક સરખું જ નીવડે છે.

શ્રી આનંદશંકરની ટીકામાંથી

૧૪૦

૧ ખફા=નારાજી. ૨ વસ્લ=મેળાપ. ૪ ખોફ=ભય. કદમબોશી=ચરણનું ચુંબન. ૫ શમા=દીવો. પરવાના=પતંગિયું. ૬ શહ્-બાદશાહી. દુહાઇ=આણ. ૭ હકીકત=સત્ય. રફાઈ=સુરી લોકો ઉજાગરો કરવા માટે જે પ્યાલી પીતા તેને રફાઈ કહેતા. મોટાઈ, ઉત્કર્ષ એવો પણ એનો અર્થ થાય છે. ૮ રાહ રોશન=જાહેર રસ્તો. ૯ ખાર=કાંટા. ૧૦ મુરશિદ=ગુરુ.

❊

કાવ્યોની પહેલી લીટીઓની સૂચિ

★

અગર તે યાર શિરાઝી મ્હારૂં મન મેલાવે ૧૫૩
અતિ ઊંડા પવિત્ર અંધાર ઓ, ૬૬
અન્તરની શ્રુતિ ખોલો હો તાતજી ૧
અરહન્તતણા ઊંડા હૃદયે કો સમે પડે ૧૭૨
અલંકારો અંગે ધરી અવનવા આસ્ય ખુલતી ૩૭
અહા ઉંચે ઉંચે ધવલગિરિને શૃંગ ચડવું ૨૦૬
અહા હું એકલો દુનિયાં-બિયાબાઁમાં સુનો ભટકું ૨૩૮
અહો ઓ જીવ મ્હારા રે દઇ આ દંશ દારાને ૧૫૮
અહો કે ખેંચાણો તુજ ઉદરમાં આથડી રહ્યાં ૬૫
આંખ ભર્યે શું થાય ૨૪૦
આકાશે એની એ તારા ૨૨૯

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આઘે ઊભાં તટદ્રુમસ જેમાં દ્રુમો નીંદ સેવે ૧૯૯
આછા ઘુંઘટ ઉઘાડ ૧૮૮
આજ મહારાજ જલપર ઉદય જોઇને ૫૭
આ શી ઊંડી રજની આજની ૬૪
આ હા! પૂરી ખીલી ચંદા ૪૫
ઉગ્યું સ્હવાર સુખરૂખ સખી અમારૂં ૭૪
ઉડો નાદાન મન બુલબુલ રહો ગુલઝારમાં ના ના ૧૫૫
ઉતારો જી અમ દેશે ઈશ્વર આશીર્વાદ ૧૨
ઊગ્યો સૂરજ જો લીલૂડા વનમાંરે ૭૬
ઊંચાં પાણી મને આ સતાવે પિતા ૨૧૬
ઊછળી ઉલ્લાસથી ૨૩૦
એક વેળા રાત્રિ પડતી હતી ૨૧૯
એવું સાંભળીને સીતાજી કહે ૧૦૨
એવે કુમાર્ગ ભજતાં કર્યાં જે કલંક ૫૪
ઓ મૃત્યુ ઓ દુઃખ ભલે જ મ્હાલો ૨૩૪
ઓ સ્નેહજ્યોતિ! દોરોઃ દોરોઃ દોરોઃ રે મને ૨
અંતર ઉછળ્યું હો સહસા ધૈર્ય ગળ્યું હો ૧૯૫
અંધાર્યો ધન, રાધકે, ગગનમાં; છાયાં તમાલો વને ૭૯
કહીં દે, ઇશ એક જ એક જ છે; ૭
કહીં લાખો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઈ છે ૨૩૯
કોઈ કહેશો ૮૨
ક્યાં ય ઉર થરપે નવ મ્હારું ૨૨૮
ખીલી ખીલી રહી આ કેવી ચંદા ૫૫
ગગને આજ પ્રેમની ઝલક છાઇ રે ૨૪૨
ગગને ઘુમરાઈ વાદળી ૧૧૫
ગુંજે મુગ્ધ મધુકરી મુખ ભરી ઝાઝા પરાગે જહીં ૧૧૦
ઘડી છોડી દેને ઘડમથલ ત્હારા જગતની ૩૯
ઘુ ઘૂ ઘૂ ઘૂ ઘુવડલી! [illegible]ગિરિ, ગુફા, [illegible] ઉડે! ૪૨

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘૂમે ઘૂમે ને ઘેલી વહે ૨૧૦
ચન્દ્રમા જી રે ઉગ્યો સખિ! આજ મ્હારા ચોકમાં ૫૪
ચન્દ્રીએ અમૃત મોકલ્યાં રે બ્હેન ૨૦૧
ચાલોને સહિયર ઉન્નત જીવનજલ ઝીલવાને જઈએ રે ૨૦૦
ચાલોને સહિયર હસતાં રમતાં જલ ભરવાને જઈએ રે ૨૦૦
છુપી ઊંઘે ઘનપડ મહીં તારલા વ્યોમ અંકે ૧૬૪
છે ધાર્યું જવું તો ભલે પિયૂ જજો, કાં પરંતુ ત્વરા? ૯૯
જગમાં બહુ સુંદરતા સરજી ૪૮
જલ જલ અકલિત સકલ દિશા મહીં જ્યોતિઅંડ લસિયું ત્યાં ૨૧૧
જય રસના રતનાગર, નટ નાગર એ ૯
જરાયે ના જુદું હતું તન અમારૂં પ્રથમ આ ૧૩૦
જા ઉડી, બંધન છૂટી, પંખેરૂ જા વન ઉડી ૫૨
જીગરનો યાર જૂદો તો બધો સંસાર જૂદો છે ૨૧૪
જે પુષ્પનાં દલ ખોલિને રજ સ્થૂલને રસમય કરે ૨૨
જ્યાં ઊર ઊર ઉઘડી મળી જાય સ્હેજે ૨૪
જ્યાં જ્યાં નજર મારી ઠરે યાદી ભરી ત્યાં આપની ૨૦૯
ઝીણા ઝરમર વરસે મેહ ૫૬
તારાં પોતીકાં જનો છોડી જાશે ૨૦૫
તુંહી શ્યામ, તુંહી શ્યામ તુંહી રે ૫
દુનિયા આ છે ફાની અરેરે દુનિયા આ છે ફાની ૨૧૮
દુઃખસુખ આવે રે તે સ્હેજો ૨૦૮
દૈવે દીધી દયા કરી કેવી મને ૧૪૯
ધનપતિ ધામથી ઉત્તરે ત્યાં, ઓ! દીસે મુજ વાસ ૧૧૩
ધન્ય હો! ધન્ય જ પુણ્ય પ્રદેશ! ૧૨
ધર્મના વીર ઓ આર્યપુત્ર ઉઠજો ૨૦૪
ધાઓ, ધાઓ, અરે નાથ, ઉગારો અગ્નિ ઝાળથી ૯૫
નથી પાસે કોઈ મૃદુ હૃદયને શાન્ત કરવા ૯૩
નમોં રહે જગતે ધન પંકિત જ્યાં ૨૪

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નયણાં ભરી દિનરાત એ મુખને નિરખ્યા કરૂં ૨૨૫
નરી સરલતા કોણ પૂજશે ? ૬૨
નવ કરશો કોઈ શોક રસિકડાં નવ કરશો કોઇ શોક ૨૧૭
નહીં નાથ ! નહીં નાથ ! ન જાણો કે સ્હવાર છે ! ૧૩૩
નિર્જન વન વગડે અલિ વાદળી જળ શાં ઢોળવાં અમથાં ૧૯૮
નીલ લીલમ સમાં લાલ ગાલે બેઠાં તમે જે તણે રે ૪૫
પડયો હતો તે તટ વિશ્વનો વડો ૫૮
પધારો પંખીડાં પરદેશવાસી હો ! ૧૧૧
પરમ ધન પ્રભુનાં લેજો લોક ૨૧૩
પાંખો નૂતન લાગતી સ્ફુટિત તે જોતો હસીને ઘડી ૧૫૬
પારણિયાં સૂનાં સૂનાં કંઈ મ્હારા બાલનાં ૧૧૯
પુરો પ્રેમાંશી હું પ્રગટ મહી ચારુતર મહીં ૧૭૮
પૈદા થયો છું ઢૂંઢવા તુંને સનમ ૬
પ્રબલ દળ સમ આજ વાદળ વિવિધ વર્ણ ધરી ફરે ૪૪
પ્રભુ પ્રેમરસ ભર્યો નભોન્નત, નીતરે નીતરે નીર ૨૧૩
પ્રભો શિર નમ્યું. નમ્યું જ ધરું સર્વદા એટલી ૮
પ્રસરી રહી ચોપાસ શાખાઓ શૈલરાજની ૧૫૯
પ્રાણેશ્વરી ! વ્રતિનિ જીવન સાથ કેરી ૨૧
પ્રિયે રે તે તે કયમ વિસરાય ૮૧
પ્રેમલ જ્યોતિ ત્હારો દાખવી ૨
ફરજ જો અદા મેં કીધી હો ખુદા ૨૧૬
ફરી જોબનીયૂં આપે, હરિ તૂં ફરી જોબનિયૂં આપે ૧૧
બધા ઝાંખા તારા, વિધુ પણ મહીં તેજ ન મળે ૧૯૩
બહુ ગૂઢ તરુમાં બેસીને જે ગાય મીઠું કોયલ ૧૯૧
બાર બાર ગયાં વર્ષો રાત્રિઓ પડતાં સૂની ૧૭
બાળકડાં પોઢો રે મ્હારાં બાળકડાં પોઢો ! ૧૧૮
બુલંદ સૂરથી પુકારૂં નામ તાહરૂં ૨૨૩
બેઠી ખાટે ફરી વળી ત્યાં ... ૧૫૭

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મને પિયુ ન ગમે જુઈ જાઈ સમો ૯૦
મન્દિરોમાં પચ્ચાસ દીપમાળા પ્રકટાવો ૨૫
માથે મધ્યાહ્નનો સૂર્ય તાપથો દિલને દહે ૧૭૫
માયા શું આ બોલો રે ગુરુગમ કંઈ પડે નહિ રે જી ૨૩૭
મુજ વૃત્તમાં નથી કો નવાઈ, શીવાય પણ હું શું કહું ? ૧૨૮
મૃત્યુ કેરું સ્વરૂપ જો ૨૩૫
મંગલ મંદિર ખોલો ૫
મ્હારા સાવજશૂરા નાથ હો ! ત્હારે દેશ–કશા પરદેશ ? ૯૧
યન્ત્ર આ બ્રહ્માંડનો ૨૩૨
રજનીથી ડરૂં તેયે આજે એ લેખતી નથી ૮૬
રણ તો ધીરાનું ધીરાનું ૨૦૩
રણધીરા એ ભાઈ પામે પદ નિર્વાણ ૨૪૧
રસ પાતાં રસ પી લે ૧૮૬
રહે પડી શું એકલો ચલની વાડોંની મૌજમાં ૧૯૬
રાત્રિ રાણી શમ શમી રહી, શાન્તિ સામ્રાજ્ય સ્થાપી ! ૬૧
રુમઝુમ ઝરણાં સાથે નીઝર્યાં ૧૯૭
રેડી મહા પ્રલય તુલ્ય અચિંત્ય વારિ, ૧૪૦
લવે વિશ્વે લોકો પરિચય વધ્યે પ્રેમ ઘટતો ૧૫૦
લાંબા પ્હોળા પસારી કર, અરધિ મિચી આંખ, માથું વચાળે ૪૧
વનમાં વ્હાલે વેણુ વગાડી ૨૪૧
વસ્યો હૈયે તારે ૧૫૭
વિમલ રજત ભાસે, પૂર્ણ કરી નીલાકાશે ૯
વીજલડી હો ઉભાં જો રહે તો ૧૯૨
વૃક્ષતણાં પત્ર શું ખેલતો પવન ગાય છે ગાન ૪૪
વ્હાલા મ્હારા, નિશદિન હવે થાય ઝંખા ત્હમારી ૧૧૭
વ્હાલી બાબા સહન કરવું એય છે એક લ્હાણું ૨૨૧
વ્હાલી સાંભળ્ય પેલી કોયલડી તરુવૃન્દમાં રે ૪૭
વ્હેતૂં પંથીનૂં વ્હેણ બંધ પડિયું, દ્હાડો ગયો આથમી, ૧૦૧

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શકુન્તનું સબરસ લ્યો હાં રે કોઈ સબરસ લ્યો ૨૦૨
શોકાવેશે હૃદય ભરતી; કંપતી ભીતિઓથી ૧૦૪
શ્યામ પડ તિમિરોતણાં ૨૩૧
શ્રી ગિર્વાણ ગિરા સ્મરૂં, ગરવી ગુર્જરી ઉર ધરૂં ૧૧૧
સખિ! મ્હારા વીરના જો! ગઢ ઊંડા આકાશમાં રે ૯૧
સખે હૃદય! ક્યાં હશો? પથ કયો ગ્હડો આ સમે? ૬૯
સનાતન યૌવને રાતી ૫૩
સમરૂં સતગુરૂ સંત ગણેશને ૧૦
સુકોમળ વ્હાલી ચંદ્રિકા શું વ્યોમમાં છુપાઈ રહી! ૧૩૦
સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા ૩૬
સુહૃદ-સ્નેહજામ માહરો ફુટી ગયો ૨૨૪
સૂતો રવિ જલધિમાંહિં લપાઈ રાતો ૧૦૦
સૂના આ સરોવરે આવો ૫૨
સૌન્દર્યનું સુભગ છે સર પૃથ્વીતીર્થે ૧૨૦
સૌભાગ્યકુંકુમસુહાતોં રમે ઉષા જ્યહાં ૨૩
હા! આવિયો દિવસ આખર આજ એ તો ૧૦૯
હીરાની કણિકા સમાન ઝળકે તારા–ઝગારે ગ્રહો! ૬૩
હું છું શંકર તું સતીશિરમણી સૌન્દર્ય ધરાવતી ૧૫૧
હું તો ડૂબ્યો છું દુઃખ નિવારો રે ૨૩૬
હૈયાનાં હેત વ્હેતી વાંસળી વાગી ૧૯૪

લેખકો અને તેમનાં કાવ્યોની સૂચી

અરજુનઃ ૧૧, ૧૩૭, ૧૪૩.

કરીમ મહમદ માસ્તરઃ ૭.

કલાપીઃ ૬, ૨૪, ૪૬, ૯૦, ૧૧૪, ૧૨૫.

કેશવલાલ હ. ધ્રુવઃ ૧૦, ૩૬, ૫૧, ૬૦, ૬૨, ૬૬, ૬૮, ૭૦, ૭૬.
કે. હ. શેઠઃ ૧૦૩.

ખબરદારઃ ૩૨, ૪૭, ૫૨, ૬૫.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મને પિયુ ન ગમે જુઈ જાઈ સમો	૯૦
મન્દિરોમાં પચ્ચાસ દીપમાળા પ્રકટાવો	૨૫
માથે મધ્યાહ્નનો સૂર્ય તાપથી દિલને દહે	૧૭૫
માયા શું આ ખોલો રે ગુરુગમ કંઈ પડે નહિ રે જી	૨૩૭
મુજ વૃત્તમાં નથી કો નવાઈ, શીવાય પણ હું શું કહું ?	૧૨૮
મૃત્યુ કેરું સ્વરૂપ જો	૨૩૫
મંગલ મંદિર ખોલો	૫
મ્હારા સાવજશૂરા નાથ હો ! ત્હારે દેશ-કશા પરદેશ ?	૯૧
યન્ત્ર આ બ્રહ્માંડનો	૨૩૨
રજનીથી ડરું તેથે આજે એ લેખતી નથી	૮૬
રણ તો ધીરાનું ધીરાનું	૨૦૩
રણધીરા એ ભાઈ પામે પદ નિર્વાણ	૨૪૧
રસ પાતાં રસ પી લે	૧૮૬
રહે પડી શું એકલો ચલની વાડીની મૌજમાં	૧૯૬
રાત્રિ રાણી શમ શમી રહી, શાન્તિ સામ્રાજ્ય સ્થાપી !	૬૧
રુમઝુમ ઝરણાં સાથે નીરજ્યાં	૧૯૭
રેડી મહા પ્રલય તુલ્ય અચિંત્ય વારિ,	૧૪૦
લવે વિશ્વે લોકો પરિચય વધ્યે પ્રેમ ઘટતો	૧૫૦
લાંબા પ્હોળા પસારી કર, અરધિ મિચી આંખ, માથું વચાળે	૪૧
વનમાં વ્હાલે વેણુ વગાડી	૨૪૧
વસ્યો હૈયે તારે	૧૫૭
વિમલ રજત ભાસે, પૂર્ણ કરી નીલાકાશે	૯
વીજલડી હો ઉભાં જો રહે તો	૧૯૨
વૃક્ષતણાં પત્ર શું ખેલતો પવન ગાય છે ગાન	૪૪
વ્હાલા મ્હારા, નિશદિન હવે થાય ઝંખા ત્હમારી	૧૧૭
વ્હાલી બાબા સહન કરવું એય છે એક લ્હાણું	૨૨૧
વ્હાલી સાંભળ્ય પેલી કોયલડી તરુવૃન્દમાં રે	૪૭
વ્હેતૂં પંથીનૂં વ્હેણ બંધ પડિયું, દહાડો ગયો આથમી,	૧૦૧

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શકુન્તનું સબરસ લ્યો હાં રે કોઈ સબરસ લ્યો ૨૦૨
શોકાવેશે હૃદય ભરતી; કંપતી ભીતિઓથી ૧૦૪
શ્યામ પડ તિમિરોતણાં ૨૩૧
શ્રી ગિર્વાણ ગિરા સ્મરૂં, ગરવી ગુર્જરી ઉર ધરૂં ૧૧૧
સખિ! મ્હારા વીરના જો! ગઢ ઊંડા આકાશમાં રે ૯૧
સખે હૃદય! ક્યાં હશો? પથ કયો ગ્હડો આ સમે? ૬૯
સનાતન યૌવને રાતી ૫૩
સમરૂં સતગુરૂ સંત ગણેશને ૧૦
સુકોમળ વ્હાલી ચંદ્રિકા શું વ્યોમમાં છુપાઈ રહી! ૧૩૦
સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા ૩૬
સુહૃદ-સ્નેહજામ માહરો ફુટી ગયો ૨૨૪
સૂતો રવિ જલધિમાંહિ લપાઈ રાતો ૧૦૦
સૂના આ સરોવરે આવો ૫૨
સૌન્દર્યનું સુભગ છે સર પૃથ્વીતીર્થે ૧૨૦
સૌભાગ્યકુંકુમસુહાતોં રમે ઉષા જ્યહાં ૨૩
હા! આવિયો દિવસ આખર આજ એ તો ૧૦૯
હીરાની કણિકા સમાન ઝળકે તારા-ઝગારે ગ્રહો! ૬૩
હું છું શંકર તું સતીશિરમણી સૌન્દર્ય ધરાવતી ૧૫૧
હું તો ડૂબ્યો છું દુઃખ નિવારો રે ૨૩૬
હૈયાનાં હેત વ્હેતી વાંસળી વાગી ૧૯૪

લેખકો અને તેમનાં કાવ્યોની સૂચી

અરજુનઃ ૧૧, ૧૩૭, ૧૪૩.

કરીમ મહમદ માસ્તરઃ ૭.

કલાપીઃ ૬, ૨૪, ૪૬, ૯૦, ૧૧૪, ૧૨૫.

કેશવલાલ હ. ધ્રુવઃ ૧૦, ૩૬, ૫૧, ૬૦, ૬૨, ૬૬, ૬૮, ૭૦, ૭૬.
કે. હ. શેઠઃ ૧૦૩.

ખબરદારઃ ૩૨, ૪૭, ૫૨, ૬૫.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગોવર્ધનરામ: ૩૦, ૫૫, ૭૫, ૮૮.

જટિલ: ૩૪.

ત્રિભુવન પ્રેમશંકર: ૧૯, ૨૦, ૭૭, ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૮, ૧૪૨.

દલપતરામ: ૬૩.

દામોદર ખુશાલચંદ બોટાદકર: ૬૪, ૭૯.

નથુરામ સુંદરજી: ૨૩, ૨૭.

નરસિંહરાવ: ૩, ૪, ૧૮, ૩૧, ૩૫, ૪૫, ૫૯, ૬૧, ૬૫, ૮૧, ૯૧, ૧૦૨, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૬.

નર્મદાશંકર: ૧૨, ૨૯, ૧૦૯, ૧૨૨.

નવલરામ: ૬૯.

ન્હાનાલાલ: ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૨૧, ૩૩, ૩૭, ૩૯, ૪૧, ૪૩, ૪૯, ૫૦, ૫૩, ૫૬, ૫૭, ૬૭, ૭૩, ૭૪, ૯૭, ૯૯, ૧૦૭, ૧૧૦, ૧૧૩, ૧૧૫, ૧૧૮, ૧૨૪.

બલવંતરાય: ૮, ૪૮, ૫૮, ૭૧, ૮૫, ૮૭, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૪, ૧૦૮, ૧૧૬, ૧૨૩, ૧૩૦.

બાલાશંકર: ૮૨, ૮૩, ૮૪, ૯૩, ૧૧૯.

ભોળાનાથ સારાભાઇ: ૯.

મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી: ૫૨, ૧૧૨, ૧૩૯, ૧૪૦, ૧૪૧, ૧૪૪.

મણિશંકર: ૧, ૨, ૧૩, ૨૨, ૪૦, ૫૪, ૭૮, ૮૦, ૮૬, ૮૯, ૯૮, ૧૦૦, ૧૦૬, ૧૨૦, ૧૩૧.

મલબારી: ૯૪, ૧૨૧.

મહાદેવ દેસાઈ: ૧૧૧.

મૂળજી દુર્લભજી વેદ: ૧૧૭,

મૂળશંકર: ૫, ૨૮, ૩૮, ૧૦૫.

રમણભાઇ: ૧૭, ૯૬.

શાક્ત: ૯૨.

હ. હ. ધ્રુવ: ૨૫, ૨૬, ૪૨, ૪૪.

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय
हरिद्वार

पुस्तक लौटाने की तिथि अन्त में अङ्कित है। इस तिथि को पुस्तक न लौटाने पर छै नये पैसे प्रति पुस्तक अतिरिक्त दिनों का अर्थदण्ड लगेगा।

6 JAN 1961		17 NOV 1965	
18 SEP 1963		18 DEC 1965	
-3 OCT 1963			
17 OCT 1963			
28 OCT 1963			

~१०००० ६.५६।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुस्तकालय, गुरुकुल काँगड़ी, हरिद्वार

६१७७
२३

२६,८४८

Date	No.	Date	No.
6 JAN 1961	७३२५ ३/४	17 NOV 1965 २९१२	
18 SEP 1963 १४७१४		18 DEC 1965 २९१२	
3 OCT 1963			
17 OCT 1963 ३३७१२			
28 OCT 1963 ३३४१२			

पुस्तकालय, गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय,
हरिद्वार।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar